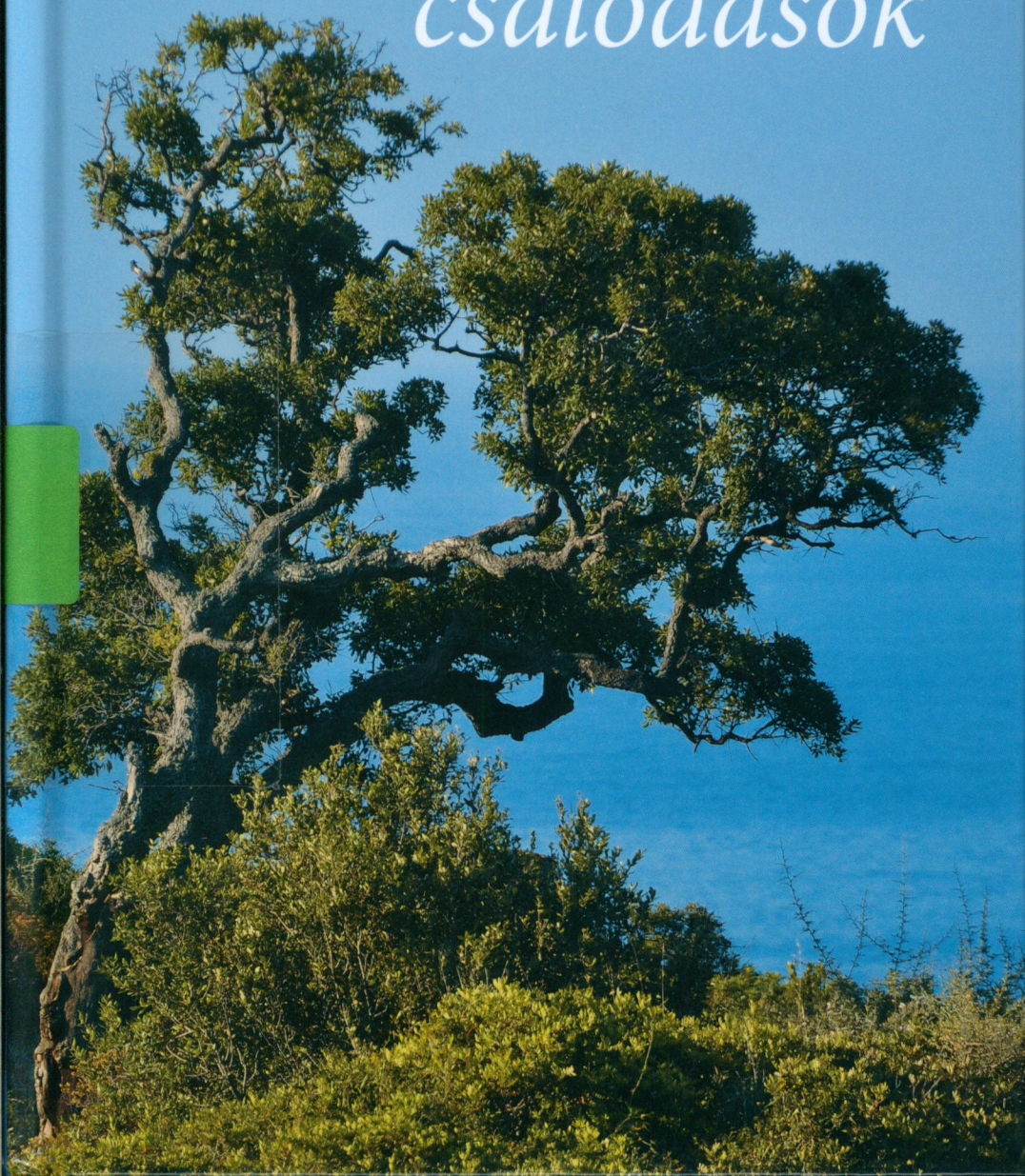


ORMOS MÁRIA

*Remények és
csalódások*



X 254.069

ORMOS MÁRIA



Remények és csalódások



250438 X

Kossuth Kiadó

SZTE Klebelsberg Könyvtár



J001197335



Szerkesztette
Hitseker Mária

A képek forrása
A szerző archívuma

X 254069

ISBN 978-963-09-8842-1

Minden jog fenntartva

© Ormos Mária 2017

© Kossuth Kiadó 2017

Borítókép © Cultiris 2017.

TARTALOM

ELŐSZÓ	11
AZ ELSŐ TIZENNEGY ÉV	17
Világválság	17
Fészekmeleg	20
A családi hangulat	40
Iskolák	49
HÁBORÚ – RÁZOM-PUSZTA – PINCELAKÁS	54
Bombázás	54
Rázom-pusztá	56
A Bocskai úton	58
A pincelakás	61
Újra otthon, amely már nem otthon	66
A papa hazatér	70
Vallás és egyház	72
FEL KELL NŐNI	76
Új hatások, töprengések	76
Viták és szakítások	79
EGYETEMEIM	82
Első lépések az egyetem felé	86
Nagytakarítás az egyetemi és akadémiai szférában	86

Zavar és megtorlás	88
Ballépés és kirúgás	92
BUKÁS	96
Új környezet, új nyomorúság	96
1956. október 22.	99
Megtorlás	102
ÚJRAKEZDÉS	105
„...a fejemet jól felvágom...”	105
Szerencseözőn	107
Incze Miklós és ügye	110
Értelmiségi robot	111
A bábolnai kaland	114
ÚRI UTCA 51–53.	116
Az Intézet	116
Úton a francia téma felé	120
Francia külpolitika	123
PÉCS	127
Két év telve reménnyel	127
Tanárvadászat	129
A fészekalj	135
A REKTOR	139
Merjem? Ne merjem?	139
Betanulás	143
Közvetlen munkatársak	147
Karok és rendek	151
Egyetemisták a „zsákban”	159
Testvérintézmények	161
Integrálás?	164

UTAK, UTAZÁSOK	169
FÉRFIAK, SZEX, CSALÁD	184
EGYETEMI ÉLET	191
Újítások és rektori összeesküvés	191
Egy könyv, amely nem kiadvány	195
A POLITIKA MEZSGYÉJÉN	206
Egy rendszerváltás néhány előzménye	206
Tájékozódás	207
1956	209
Parlamentáris demokrácia azonnal vagy lassanként?	212
Az utolsó két rektori év	214
KITÉRŐ	218
A szakmáról 1992-ig	218
Új utakon	224
A véletlen és a tudomány	227
Megbízatások	232
NYUGALOMBAN	235
Nyugdíjazás	235
A nyugalom jó oldala	242
Kirándulások	247
Kapcsolatok	254
A politika margóján	258
Új időszámítás kezdődik	265
Történelembe ágyazott kérdések	266
MI VÉGRE?	281

„Mindig krízis van. Ha az ember előveszi a legrégebbi írás-
műveket, már találkozik azzal a sajátságos szellemmel, amely
a kort kifogásolja, és azt jósolja, ha az emberek nem térnek
jobb útra, pusztulásnak néznek elébe...

Krízis ma éppoly kevésbé van, mint Lao-ce korában, vagyis
ma éppúgy van, mint akkor volt, de ez a mai kor nem kivéte-
lesen válságos, nem válságosabb, mint a történelem bármely
más korszaka...

Nincs itt vége semminek, nem alkonyodik a nyugati kultúra,
semmi sem megy tönkre. A világ változik, de ez természetes.
Főleg dolog olyan eszeveszetten félni attól, ami jön: lényeg-
esen nem fog különbözni attól, ami ma van, és ami mindig
is volt.”

(Hamvas Béla: *A világválság*.
Budapest: Magvető, 1983., 10–12. old.)



ELŐSZÓ



A történésztől az olvasó szeretné elvárni, hogy egy történelmi személyiségről mondja meg, hogy adott helyen és időben mi mozog a fejében, miféle ismeretekkel rendelkezik, azokból mely következtetésekre jut, és mit tűz ki célként maga elé. Tudnia kellene nemcsak azt, amit egy politikus, népvészér, diktátor mondott vagy írt, de azt is, amit adott időben, adott körülmények között gondolt. A közelmúlt magyar szereplői közül például ismertetnie kellene Bethlen István, Teleki Pál, Horthy Miklós, Rákosi Mátyás, Kádár János és mások gondolatvilágát és célrendszerét minden egyes szituációban. Más téma esetében viszont az olvasó azt szeretné, ha a történész valóságghűen meg tudná mondani, hogy például az európai időszámítás szerint a 10. században egy közösség – falu, város, ország, régió vagy akár egy kontinens lakossága – hogyan lakott, mit termelt, miként étkezett, ruházkodott vagy nem is ruházkodott, közülük mennyien tudtak írni, olvasni, ha betegek lettek, ki és miként segített rajtuk, mi volt a szórakozásuk. Arról már ne is szólnunk, hogy a történésznek e komponensek elmozdulásairól is tudósítania kellene. Meg kellene mutatnia az időt, amely – mint tudjuk – megfoghatatlan.

Ehhez képest az ember, akár történész, akár nem, a saját történetét sem ismeri pontosan. Ha ma az utcán szembejönne velem mamája kezét fogva a hároméves Ormos Marika, nem ismerném meg, és ő sem engem. De nemcsak a kisgyerek kerül el a távolba az idős vagy öreg ember számára, de még a kamasz

és a fiatal felnőtt néhány tette is érthetetlen, megmagyarázhatatlan színben tűnhet fel. Ami engem illet, nagyjából a negyvenes éveimtől kezdve találok rá önmagamra a múltban, és ezzel a középkorú hölgygel tudok azonosulni. Azt jelenti ez vajon, hogy a következő lapokon saját keresésemre indulok? Részben valóban ezt jelenti.

Csak hogy az a valaki, akit keresgélek, beleszületett egy családba, egy tágabb közösségbe, egy nyelvi közegbe, és a története elválaszthatatlan attól a miliőtől, amelyben élete során mozgott. Nem mindegy, hogy valaki egy kis faluban, vagy egy világvárosban, Európa mely részén, netán éppen Afrikában látta meg a napvilágot. Nem mindegy, hogy a családja szegény-e vagy gazdag. Nagy különbséget jelent, hogy körülötte béke van vagy háború, és meghatározza az ember életét az is, hogy milyen fejedelem, király, egyáltalán, milyen hatalom áll a közösség élén. Abszolutizmus, felvilágosult abszolutizmus, önkényuralom, vagy éppen a legszélesebb demokrácia jellemzi a közösség és az egyén életét. Nem kevesebbet jelent ez, mint hogy a kistörténet érthetetlen a nagytörténet nélkül. Az utóbbi viszont akár világtörténété is tágulhat. Egy nagy háború, amelyet nem véletlenül neveztek el világháborúnak, vagy egy nagy válság, világválság számtalan, sok millió ember életét befolyásolja, vagy akár ki is oltja.

A nagytörténet jelenthetett nyomorúságot, csődöt, öngyilkosságot, vezethetett elűldözésre, menekülésre. A világháborúk miatt emberek tömegei megözvegyültek; és gyerekek millió maradtak árvaságra. A nagytörténet nem mindenki számára szokott végzetes lenni, sőt olyan egyedek is akadnak, akik a bajból hasznot látnak, mindazonáltal óriási a tőkeveszteség is, és sokan veszítik el ingatlanaikat (földet, erdőt, házat stb.). Mindez nem kevesebbet jelent, mint hogy saját életutamat követve minduntalan tekintettel kellene lennem mindarra a helyi, országos és világtörténeti eseménysorozatra, szituációra, amely kitöltötte az általam leélt rövid nyolcvanhat évet. Sőt

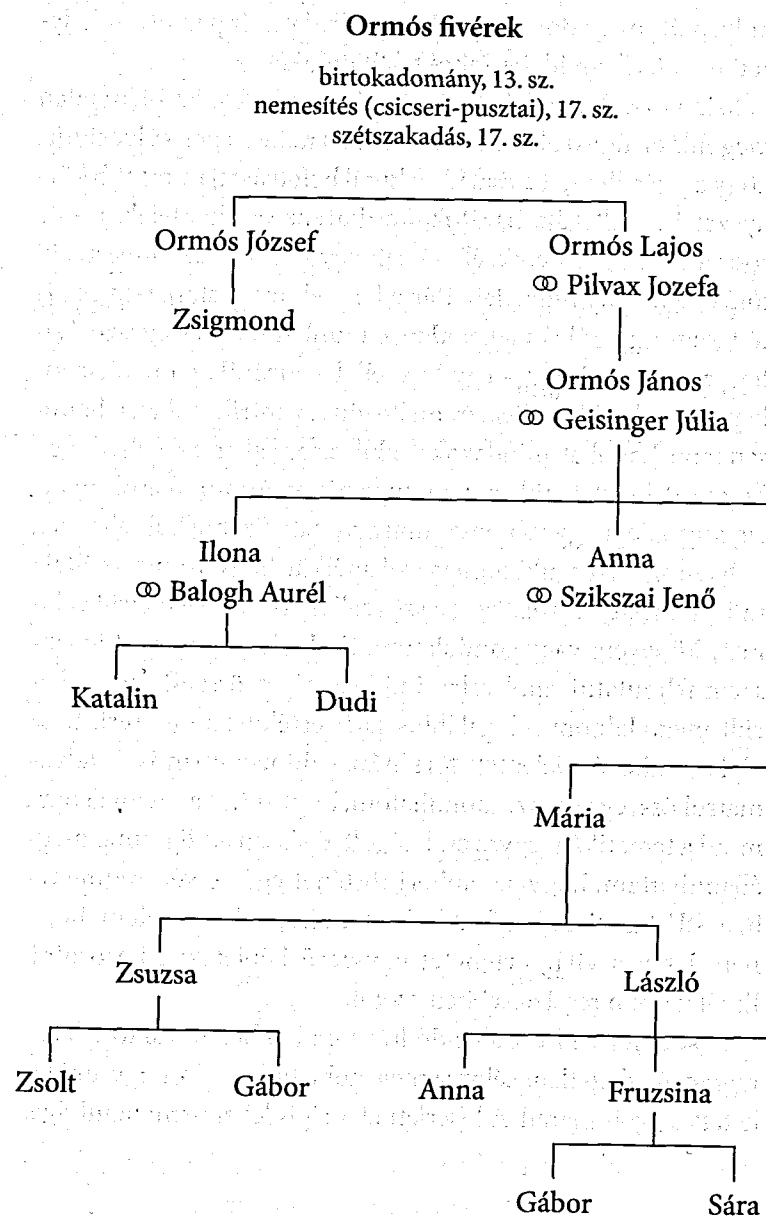
talán még korábbi történéseket is figyelembe kellene vennem, hiszen távolról sem mindegy, hogy családom különböző ágai milyen úton, módon kerültek éppen oda és éppen olyan helyzetbe születésem idején, ahol találtam őket.

Józan ésszel meg lehet állapítani, hogy e feladat hiánytalan megoldása úgyszólván lehetetlen. A nehézséget súlyosbítja, hogy a saját életutat a családon kívül befolyásolja a tágabb környezet is. Kollégák, barátok, konkurensok, ellenfelek, jó- és rosszakarók, partnerek, élettársak veszik körül az embert, aki tőlük sem lehet független. Bár e keretek meghatározása és kitöltése is úgyszólván lehetetlen, e munkát mégis leegyszerűsíttem annyiban, hogy – egy kivétellel – kizárólag a barátságos kapcsolatokról beszélek, és mellőzöm az intrikusokat, a hamisan tanúskodókat, mindazokat, akik ártani akartak. Lehetséges, hogy ezt helytelenül teszem, ugyanis az ártani akarók nem egyszer a legnagyobb hasznomra voltak. Szándékuk ellenére.

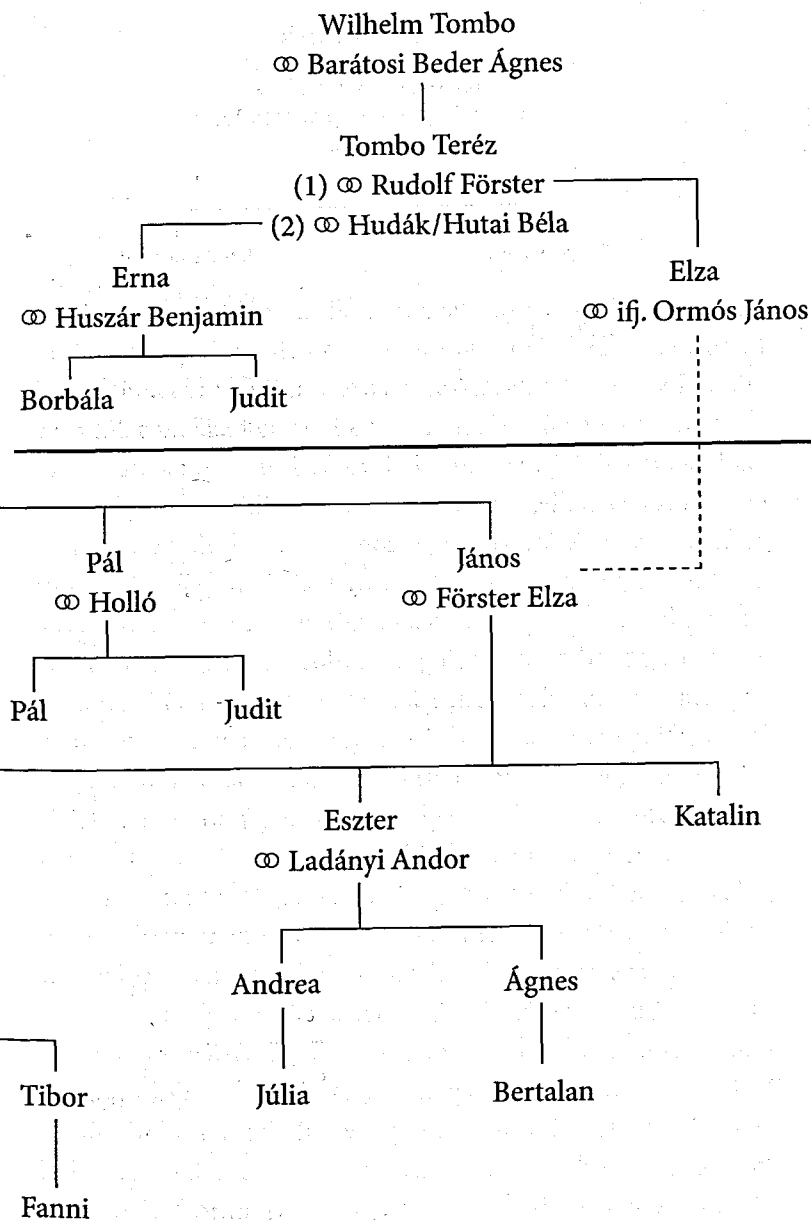
Nem szólhat senki önmagáról anélkül, hogy szólna az általa művelt mesterségről. Ezért a szövegben gyakran előkerül valamely könyvem vagy gondolatom. Csak olyan pontokat igyekszem felmutatni, ahol valami új jelenséget, összefüggést sikerült megtalálnom – legalábbis saját értékítéletem szerint. Ez olykor változást jelentett történész habitusomban is. E folyamatról összegezve azt mondhatom, hogy mind a szemléletem, mind a tematikám egyre csak tágult. Egészen addig, amíg megállapíthattam, hogy az emberi történet egésze végeredményben átláthatatlan. Legfontosabb tanulságnak azt vélem, hogy nem lehet a világtörténetet egyszerű képletekbe besorolni. Erről később részletesebben szólok.

Nos, ez a rövidre szabandó írás minden bizonnyal töredékes marad. A lehetetlent célozza meg, noha tudni való, hogy ami lehetetlen, az is marad. A kísérletnek mégis lehet némi tanulsága.

AZ ORMÓS CSALÁD LESZÁRMAZÁSI TÁBLÁJA:



AZ ANYAI ÁG:



AZ ELSŐ TIZENNÉGY ÉV



Világválság

1930. október 1-jén, amikor megláttam a napvilágot, éppen dúlt a gazdasági világválság. Amerikából már átköltözött Európába, sorra bedöntötte a bankokat, aláasta a legszilárdabb valutákat is. Szeptemberben az Angol Bank megszűntette a font aranyalapját, ami Nagy-Britanniában felségárulással ért fel. Világszerte milliók maradtak munka nélkül, és tömegesen zárták be a boltokat, mert nem akadt vásárló. A parasztok nem tudták eladni termékeiket, nyakukon maradt a felhizlalt disznó, a tyúk, mert az emberek tömegei csak a legszükségesebb enni-valót tudták megvásárolni. Nagyüzemek és bankok mentek csődbe. Hiába szerzett egy fiatalember szakmunkás-bizonyítványt, vagy egyenesen egyetemi diplomát, nem talált álláshelyet, ahol tudását kamatoztathatta volna. Megszületett az állástalan diplomás, és nem egy ilyen ember akasztott nyakába felhívást az adakozásra, vagyis kiállt az utcára kéregetni.

A tragédia a legfejlettebb országokban mélyült el leginkább, de megérezték az elmaradottabb vidékek és a gyarmatok is. Európában már egyébként is nehéz volt az agrártermelők helyzete az olcsóbb amerikai áru (gabona és hús) beáramlása miatt, az általános válság hatására azonban az agrárállamok export-piacja tovább szűkült, és drámai helyzethez vezetett.

Magától értetődik, hogy egyre csak növekedett az elégedetlenség, elkeseredett emberek tömege, és haragjuk mindenekelőtt az aktuális kormány és kormányzati rendszer ellen irányult. Sorra buktak a kormányok, és számos országban új, addig nem

ismert politikai erők bukkantak fel. Skandináviában a konzervatív irányt előbb vagy utóbb felváltotta a szociáldemokrata vezetés. Nagy-Britanniában a nemrégiben megválasztott Munkáspárt önmagán belül is meghasonlott, és újra konzervatív kormány jött létre. Franciaországban egymást követték a kormánybukások, és volt olyan kormány is, amely mindössze egy napig állt fenn. Számos európai államban diktatúra jött létre. Németországban elvetélt minden kiegyensúlyozásra és politikai megoldásra irányuló kísérlet, és 1930-tól kezdve mind nagyobb teret hódított egy olyan párt, amelyet a válság kitörése előtt számon sem tartottak. Bethlen István magyar miniszterelnök lemondott, mert addigi politikája – a magyar gazdaság külföldi kölcsönök segítségével történő fejlesztése – a továbbiakban nem volt folytatható. Találgatták, hogy talán a vadászszenvedély lett úrrá rajta, vagy több időt szeretett volna tölteni a barátnőjével, ő viszont azt mondta, hogy munkatársait nem tudta és nem akarta rossz helyzetbe hozni, akik mindaddig az ő útmutatását követték.

A Nemzetiszocialista Német Munkáspárt éppen az 1930-as választásokon tört be a parlamentbe, és lett a testület második legnagyobb pártja. Az európai sajtó, a politikai szféra és a közvélemény földrengést vizionált, és ez a náci siker valóban az is volt. Az utcákon gyakorivá váltak a nagy barnainges felvonulások, majd verekedések, sőt kisvártatva már utcai csatákra is sor került, amelyeknek számos ember vált áldozatává. Nem volt titok, hogy ez a párt fajelméletet képvisel, rasszista, zsidógyűlölő, és ellensége a parlamentáris rendszernek. Sok német állampolgárnak volt ezért oka az aggodalomra, és a félelemre sűrűsödtek az okok. A nemzetiszocialista siker még kolosszalibb volt 1932 nyarán, mégis – eléggé érthetetlen módon – Hitler éppen akkor kapott kancellári megbízatást, amikor pártja népszerűsége csökkenni kezdett. 1933 januárjában az új német kancellár elkezdte átokfutását, és meg sem állt 1945 áprilisában elkövetett öngyilkosságáig.

Nem merülök el az európai politikai váltások forgatagában, csak néhány fontos irányváltást említek meg. Mussolini, elég hosszú habozást követően, 1932-ben tett határozott fordulatot a korporatív rendszer, és egyidejűleg a háborús megoldás irányába. Sztálin, nem előzmények nélkül, 1930-ban csapott le az ukrán, orosz falvakra, hogy megszerezze a gabonát, amit a világpiaci ár alatt forgalmazva hozzájutott a szükséges valutához, amelyért nyugati technikákat, licenceket, nyersanyagokat vásárolt. E politikát egy modern hadsereg felállítása érdekében kezdeményezte. A hadsereg létrejött, ám a műveletbe több millió ember halt bele. Éhen. A balti államokban sorra születtek a diktatúrák, majd ez történt Portugáliában, és egy hosszan tartó, véres polgárháború következményeként Spanyolországban. A Balkánon királyi diktatúrák keletkeztek. Magyarország tulajdonképpen kivételnek tekinthető, amennyiben Gömbös Gyula miniszterelnök kísérlete az olasz minta másolására megbukott a konzervatív, liberális-konzervatív ellenálláson, amelyet a liberálisok és a szociáldemokraták támogattak.

Megmozdult a gyarmati világ egy része is. Indiában a békés ellenállás meghirdetője, Gandhi ekkor, 1930-ban vezette híveit másodszor a tengerhez sót párolni, hogy megtörjék a brit sómonopóliumot, amely miatt elviselhetetlenül magas volt a só, e mindenki által fogyasztott fűszer ára. Kína egyik tartományában a kommunisták tanácsrendszert alakítottak ki, majd miután a Kuomintang-sereg megtámadta őket, elkezdték a Hosszú Menetelést, miközben a japán hadsereg megtámadta Észak-Kínát és elszakította tőle Mandzsúriát. Marokkóban 1927-ben ugyan leverték az úgynevezett rif-felkelést, amelyet nem a nem létező „rifek”, hanem a Rif-hegység berber lakói vívtak, de a béke nem állt helyre Afrika északnyugati régiójában.

Egyszóval: békétlenné és nyomorúságossá vált a világ. A csecsemők és a kisgyerekek azonban ebből mit sem érzektek.

Etnikai eredet és vallás szerint zavaros családba születtem, az otthoni élet és hangulat azonban nem volt zavaros, sőt a válság ellenére borús sem volt. Szerencsére apám állása stabil maradt. Ő egy tiszai ármentesítő magánvállalat alkalmazottja volt, és a Tisza nem tette meg azt a szívességet, hogy a válság miatt csendben maradjon. Bármikor fenyegethetett árvízzel, úgy-hogy állandóan ellenőrizni kellett, és ha szükség volt rá, javítani kellett a gátakat, illetve be kellett avatkozni. Azok a veszélyek tehát, amelyek az állásvesztéssel jártak, és emberek millióit fenyegették, az Ormos család háza táján nem jelentek meg.

A ház. A fiatal Ormos házaspár eleinte lakást bérelt, amelyre egyáltalán nem emlékszem. Jól előttem van viszont az első ház a debreceni Agárdi utcában, amelynek kertje is volt. A ház két részből állt. A tulajdonosok lakták az utcai két szobát, valamint az L alakban elhelyezkedő nyúlvány egy részét, ahol egy további szoba, valamint a konyha és a fürdőszoba helyezkedett el. A nyúlvány további részében egy asszony lakott három lányával, és egy másik helyiségben egy idős házaspár: Géza bácsi és Eszti néni. Az utóbbiak a lakhatás fejében némi házimunkát végeztek. Géza bácsi fát vágott, úgymond, gondozta a kertet, jóllehet a gondozni való javát a mama végezte el, Eszti néni pedig olykor, nagyobb vendégeskedést követően elmosogatott. Jóllehet a házhoz tartozó udvart szegélyezte egy virágágyás, ezzel Géza bácsinak nem volt dolga, és mivel a ház mögötti, elég terjedelmes földdarabon gazon és néhány bokron kívül más nem termett, tennivalója ott sem akadt.

A mama az utóbbi földdarabbal vélhetően azért nem kezdett semmit, mert az egész toldott-foldott otthonnal elégedetlen volt. Addig kuporgatott és nézegetett az eladó házak körül, mígnem kiszemelt magának egyet. A meglévő tulajdon eladásából és a megspórolt pénzből az áhított házat azonban nem lehetett megvenni. Kölcsönre volt tehát szükség. Anyám nem a

bankhoz, hanem az apósához fordult kölcsönért. Az Agárdi utca esetében ezt egyszer már megtette, és mivel az arra kapott összeget hiánytalanul visszafizette, az öregúr a kért kölcsönt minden további nélkül a rendelkezésére bocsátotta.

Mindenesetre, ez a második ház már megfelelt egy közép-osztálybeli színvonalnak. Kertes övezetben, a „tisztviselőtelepen” helyezkedett el. Négy tágas szobája mellett magában foglalt egy nagy előszobát, konyhát, kamrát, fürdőszobát, két vécét, és egy jókora kert vette körül. Az előkerten kívül a ház háta mögött húzódott egy jókora terület, amely két sávra oszlott. Az egyikben gyümölcsfák ontották terméseiket és alattuk, közöttük zöldecskék növekedtek. A másik, füvesített részben helyezték el a gyerekek számára a hintát, amelyhez gyűrű és nyújtó is tartozott, valamint a homokozót. Volt itt továbbá ol a disznóknak, ketrec a tyúkoknak, és terpeszkedett még egy előkelő garázs is, amelynek viszont csak „tervezett” lakója volt.

Apám fizetése ekkoriban, 1939-től kezdve, jócskán megemelkedett, aminek hála felújult a fürdőszoba, ahol már gáz-bojler működött, a sparherd mellett helyet kapott a gázrezsó, a kis rádiót felváltotta egy „világvevő” készülék, és hamarosan megcsendült a telefon. A papa azon gondolkodott, hogy megveszi a hivatal lecserélésre ítélt kocsiját. E tervről azonban lemondott, mert az állam kezdte „behívni” a teherautókat, autókat, sőt a szekereket és a kerékpárokat is. Azt mondta, hogy a kormány számára nem vásárol autót.

Visszagondolva ezekre az évekre, meglehetősen paradoxnak tűnik, hogy a legjobban akkor élt a család, amikor az ország vészesen közeledett a háborúhoz. A titok abban rejlett, hogy a nagy állami beruházás (győri program) és a német megrendelések következtében fellendült a gazdaság. Jobban, mint 1920 óta bármikor. Mi több, nemcsak az ipar virágzott, de az agrártermékek is gazdára leltek. A magyar gazdaság nem tudott annyi árut kibocsátani, amennyit a német piac ne kebele-zett volna be. A fellendülő szakaszban szinte mindenki jobban

élt, mint előtte, ám ez nem tartott sokáig. Hamarosan felváltotta a szűkölködés, a jegyrendszer, sok férfiembert ért utol a „behívó”, majd a frontszolgálat.

Kik voltak a ház lakói? Ormos János, az apám. A családban az egyetlen, aki férfiágon visszavezethette nevét és eredetét IV. Béla királyunk koráig. Visszavezethette volna, ha tud erről a történetről, ámde sejtelve sem volt róla. Jómagam az Egyesült Államokban járva értesültem erről egy idős, távoli rokontól, aki kutatásokat végeztetett a Magyar Országos Levéltárban. Ennek eredménye volt egy oklevél, amelyben IV. Béla intézkedett egy adományról két Ormos testvér javára. A birtok északra, a későbbi Kárpátalján, a mai Ukrajnában feküdt. Egyébként még a huszonegyedik században is vitatott volt, hogy a nevet hosszú vagy rövid ó-val kell-e írni. Az ékezetesítők azzal érveltek, hogy a név viselői magas növésére utal, tehát minden bizonnyal Ormosok voltak, csak a latin nyelvű iratban az ékezet természetesen eltűnt. Mások viszont úgy vélték, hogy ha eltűnt, akkor tűnjön is el. Saját családban mindenestre eltűnt.

Amikor jóval később az Ormosok egyik ágának feje nemesi oklevelet kapott, a hozzátartozó előnév, a „csicseri-pusztai” arra vallott, hogy a birtok változatlanul Kárpátalján van. Ung megyében volt egy Csicsér nevű helység (ma is létezik Čičarovce néven), és hihető, hogy ehhez hozzátartozott egy puszta. Egy távoli rokon, a Temes vármegyei és temesvári főispán lezármazottja valamikor az 1930-as években kérelmezni akarta a nemesi név használatát, ami időközben elkopott. Ehhez kérte nagyapám támogatását is, az öregúr azonban elhárította a javaslatot. (Később bemutatom id. Ormos Jánost, és akkor a kérésről bővebben is lesz szó.)

Az Ormosok klánja a reformáció/ellenreformáció küzdelmeinek hevében kezdett osztódni. A reformáltak ekkoriban már az Alföldön éltek, és ott is maradtak, míg a katolikus hitűek belöldi emigrációba vonultak. Az ország nyugati vidékére mentek,

de utóbb jutott belőlük a Bánságba is. Magától értetődik, hogy a birtokukat nem vihették magukkal, hanem valami más foglalkozás után kellett nézniük. Apai dédapám, Lajos Győrben nevelkedett, és itt állt be a Kossuth által toborzott seregbe. A szabadságharc bukása után egy ideig bujkált, majd kitanulta a cipész/csizmadia szakmát, és Győr város legkeresettebb csizmadimestere vált belőle. Egy ízben elolvashattam az általa vezetett naplót, amely azonban mára elveszett. Arra emlékszem, hogy az eleje telítve volt hazafias meggyőződésének hangsúlyozásával, azután azonban már csak gyermekei születését örököltette meg. A korábbi asszonyokról mit sem tud a családi krónika, az viszont biztos, hogy a dédpapa nejét Pilvax Jozefának hívták, ami azt jelenti, hogy apai dédanyám cseh nő volt.

A csicseri-pusztai Ormos Zsigmond az Arad vármegyei Pécskán született egy előkelő, de nem gazdag családban. Apja, József, aki használta a nemesi előnevet, vármegyei esküdt volt. Zsigmond huszonegy éves, amikor a vármegye megválasztotta írnoknak saját országgyűlési követéhez beosztva. Így került 1834-ben Pozsonyba. Lelkesedett a Wesselényi Miklós és Kölcsey Ferenc által meghirdetett reformokért, majd közel került Kossuth Lajoshoz is. Itt írta meg *Szabadelmű levelek vagy demokrat lapdacsok arisztokrat görcsök ellen* című első hosszabb munkáját, amelyet 1836-ban névtelenül külföldön adtak ki (Lipcsében). 1848-ban országgyűlési követ lett. A szabadságharc bukása után börtönt szenvedett, majd miután amnesztiában részesült, emigrált, és csak 1860-ban tért haza. Emigrációs éveiről nem maradt fenn híradás, csak az bizonyos, hogy nem követte Kossuth útját. Hazatérte után Temes vármegyénel kapott állást, és ettől kezdve karrierje szakadatlanul felfelé ívelt. Előbb a vármegye, majd ezzel együtt Temesvár város főispánja is lett. Adminisztratív teendői mellett élete végéig áldozott írói hajlamának, aminek több regény, művészettörténeti és történeti feldolgozás volt köszönhető. Kiterjedt levelezést folytatott több nyelven. Kapcsolatban állt román kollégával is.

Ami viszont nagyapámát, id. Ormós Jánost illeti, nem tudni, hogy vajon házassága által erősödött-e a „magyar vonal”, vagy éppen tovább gyengült. Az említett győri csizmadia, Lajos ugyanis oly tehetségesnek vélte János nevű fiát, hogy elküldte Bécsbe, a műszaki egyetemre, ahol nagyapám vízmérnöki diplomát szerzett, és megismerkedett egy Geisinger Júlia nevű lánnyal, akit utóbb feleségül vett. Mielőtt Júlia történetébe belebocsátkoznék, megemlítem, hogy nagyapám iskolai végzettségéről a négy osztályt Győrben, a további négyet a pesti „főreál tanodában” végezte, nagyon jó eredménnyel. Nem csoda tehát, hogy az apja ezen felbuzdulva egyetemi végzettséget akart biztosítani számára. Úgy tűnik, hogy egyúttal hozzásegítette leendő feleségéhez is.

Ami Juliát illeti, vezetékneve szerint nem volt magyar. Csakhogy ez egyáltalán nem biztos. Ebben az időben meglehetősen sok gyereknek maradt ismeretlen az apja, ám Juliának nemcsak apja, de anyja sem volt. Mármint a hivatalos papírok szerint. Hamarosan színre lépett viszont Karl Edward Geisinger úr, foglalkozására nézve vadász, majd fővadász, és a csecsemőt adoptálta. Hinni lehetne, hogy ő volt az apa, amit a családja előtt el akart titkolni, és ezért választotta az adoptálási mókát, csakhogy egyéb körülmények miatt ez kevésbé valószínű. Júlia 1860. november 26-án született, Geisinger pedig 1861. május 9-én megdőlt. Az arát Kreibel Teréznek hívták, akinek vélhetően egy „zabigyerek” ellen nem lett volna kifogása, mivel ő maga is az volt. Nem is volt kifogása Júlia ellen, hiszen az adoptálásban „anyaként” ő is részt vett. Kreibel Teréz történetének különlegessége, hogy az anyja maradt névtelen, míg apja, egy Gerson József nevű katona „odaadta” Kreibel Ferdinánd pozsonyi polgárnak. Teréz később eltűnt Júlia történetéből.

Ki a csoda ez a Geisinger, és vajon miért viselkedik így kevésbé érthető módon? Kezdem azon, hogy születési helyként Selmecpatakot adta meg, ilyen helység azonban sem a térképe-

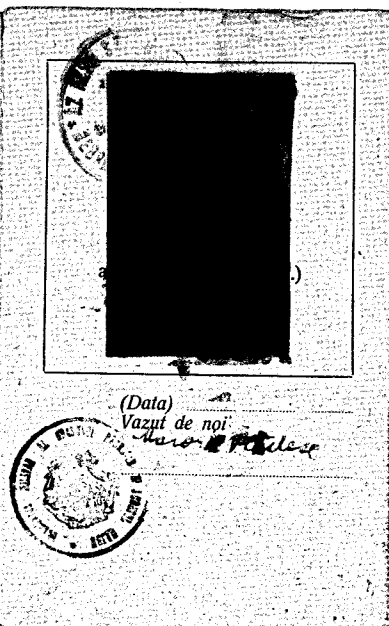
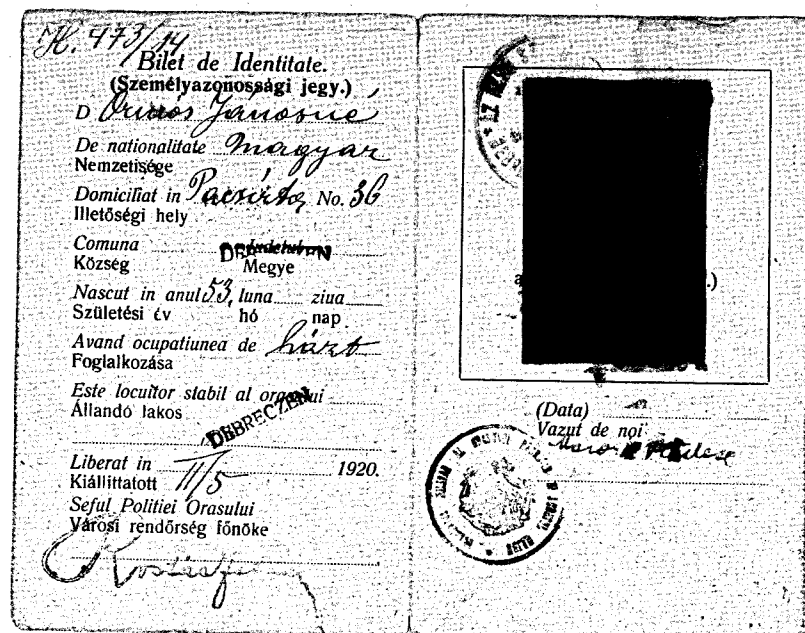
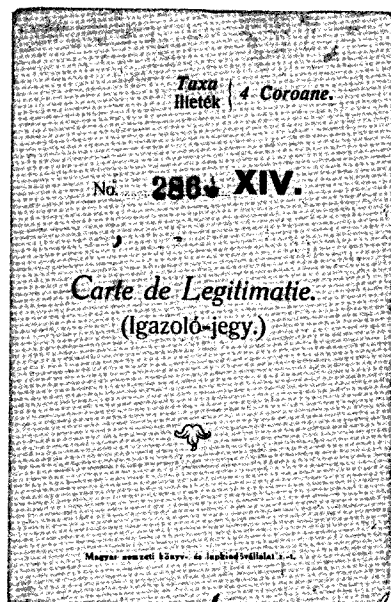


Geisinger Júlia



Karl Geisinger

ken, sem a lexikonokban nem található. Selmecpatak leginkább egy tanya neve lehetett. Selmec nevű patak létezik ugyan, egy patakban azonban nehézkes megszületni. Mindenesetre valószínű, hogy Geisingerek valahol Selmec környékén éltek, vagyis a felvidéki szász közösségnek lehettek a tagjai. Foglalkozásra nézve Karl apja fővadász volt, és fia követte e pályán. Magánember azonban aligha lehetett vadász vagy fővadász abban az időben, amikor ilyen állást vagy a kormány, vagy egy olyan nagyúr létesíthetett, aki kiterjedt erdővel és vadállománnyal rendelkezett. Karl Geisinger tehát minden bizonnyal egy nagybirtokosnál volt állásban. Tudni kellene tehát, hogy e vidéken vajon ki volt a „gazda”. Bizonytalan szálak az Erdődy famíliához vezetnek, amely a tizenhatodik század második felétől kezdve emelkedett fel, és óriási birtokok tulajdonába jutott a magyar terület nyugati felében, a Felvidéken és a Dunántúlon, továbbá hithű Habsburg-pártiságuk következtében a család számos tagja jutott magas méltóságokhoz. Voltak birtokaik osztrák területen is. (Nem véletlen egyébként, hogy IV. Károlyt első trónviszafoglaló kísérlete során egy Erdődy kísérte el Szom-



A román rendőrség által kiállított igazolvány

bathelyre.) Nos, mindent összevéve, nem lehet kizárni, hogy Júliához valamelyik Erdődy ifjúnak volt köze. Ez azonban csak egy bizonytalan feltevés, és továbbra is nyitva marad a kérdés, hogy Júliának ugyan ki volt az apja és az anyja. Ha jól következtek, az anya szintén a „nagy úr” szolgálatában állhatott.

Geisinger Júliával kapcsolatban azonban a problémák ezzel nem zárulnak le. Juliskának minden évben volt névnapja, születésnapot azonban még véletlenül sem ünnepelt. Valószínűleg azért nem, nehogy valaki megkérdezze, hogy ugyan hányadik születésnapról van szó. Előkerült két igazolvány, amelyeket a Debrecenben felállított román rendőrség adott ki nem sokkal a román hadseregnek a városból történt kivonulása előtt. Mindkét papírt ellátták igazolványképpel. Az egyikben egy jóképű fiatalember, a másikon egy nála látszólag idősebb hölgy látható. Ezt még magyarázni lehet azzal, hogy a két kép nem azonos időben készült, csakhogy van itt más galiba is. A férj igazolványának egy lapját, azt, amelyen a születési dátum is szerepel, valaki, minden bizonnyal a nagy, utóbb kitepte. Csakhogy nem végzett alapos munkát. Előkerült ugyanis Júlia születési bizonyítványának egy másolata, amely szerint 1860. november 25-én Pozsonyban született, míg férje, Ormós János 1863. december 25-én Győrben látta meg a napvilágot. Juliska tehát jó három évvel idősebb volt János nagyapámnál. A család viszont folytatódott. Legkisebb gyerekük, János (apám) keresztelési bizonyítványában ugyanis az áll, hogy az apa ekkor harmincnyolcadik, az anya harmincötödik évében járt, vagyis Júlia három évvel nem idősebb, hanem ennyivel fiatalabb lett volna a férjénél.

Ez a történet felvet egy további megválaszolhatatlan kérdést. Miért vesz feleségül egy jó megjelenésű, diplomával rendelkező fiatalember egy nála három évvel idősebb lányt. Manapság ez már nem lenne különösebben szembetűnő, az ő idejünkben azonban megbotránkozást váltott ki, és meglehetősen ritka is volt. Juliska kétségtelenül szép lány volt, amit igazolt egy fiatalasszony korában róla készített festmény, járt iskolába,

nagyon szépen rajzolt, intelligens volt, a magyar mellett jól beszélt németül, és még ambíciói is voltak. Foglalkozáshoz és általa keresethez akart jutni. Ezért 1882-ben, huszonnégy éves korában elvégzett egy tanfolyamot, amelynek végbizonyítványa felhatalmazta „posta kiadói” állásra, vagyis elmehegetett postáskisasszonynak. Nem tudom, hogy elment-e valaha. Ormós János ekkor éppen érettségizett, és még nem ismerte Júliát. Miután megismerte, minden jel szerint beleszeretett, amit bizonyítanak hozzá intézett versei, majd feleségül is vette. Siettettem-e valami az esküvőt, adatok híján nem tudom megállapítani. Mindenesetre maga a korkülönbség idézte elő, hogy a nagymama a nyolcvanéves férjére is féltékeny volt. Amit az idősebb Ormós Jánosról tudni lehet, arra vall, hogy a féltékenység nélkülözte az alapot. Ormós János nem járt görbe utakon – tartósan legalábbis biztosan nem.

Ezzel szemben biztos, hogy az 1880-as években fülig szerelmes lett Júliába. Egész sor költeményt írt neki és hozzá. Egy máig is ép borítású, rézsarkakkal és kapocccsal ellátott kis alakú jegyzetfüzetben olvasható a „Juliskának” című verse, amelyben azt firtatja, hogy ki is ez a „jó, okos” leány, és az utolsó sorban a kérdést így válaszolja meg: „Te vagy az én szerelmem, mindenem.” Ám egy másik versben azt is elárulja, hogy csak Júlia kérésére fogott a verselésbe, és ezt egyáltalán nem szívesen teszi. Bevallja, hogy amíg Júlia vele volt, kérése ellenére se írt verseket, hanem ehelyett inkább csókolta, mert „Ezer rossz versnél többet ér egy ilyen / Átszellemült, költői pillanat.” Sőt ehhez hozzáteszi utolsó strófacént a következőt: „Mert verset írni tudni kell, édes. / S én nem poéta, nem író vagyok. / Így nem csodálod, ha a versírásban / A kínaim rémséges nagyok.” Ennek ellenére újra csak tollat ragadott, amikor – ó, borzalom – már négy napja nem látta Juliskáját. Nos, a rémség hamarosan elmúlt, mert 1889. január 20-án Győrben házasságot kötöttek, majd jöttek a gyerekek: Ilonka, Pál, Anna s utolsóként apám, János.

Ormós Ilonka lánya,
Kati



Ormós Pál és fia, Pál



Ormós Anna



iff. Ormos János

Mit tudtam még meg apai nagyapámról? Öregkorában is szálfagyenes volt. Ebéd után szunyókált egy negyedórát, soha sem többet, majd tett egy sétát a Pacsirta utcában, kezében egy szép sétabottal, amelyet inkább csak lógatott, semmint hogy támaszkodott volna rá. Ideje nagy részét olvasással, rejtvényfejtéssel, egyszemélyes sakkpartikkal és nagy sakkjátszmák leírásának tanulmányozásával töltötte. Egyszer megpróbált megtanítani a sakkozás művészetére, de nem járt sikerrel. Olvasmányai többnyire a magyar és az európai klasszikusok köréből kerültek ki, de volt egy tekintélyes „pengős” regény kollekciója is, amelynek a java krimikből állt. Megvásárolt néhány presztízis kiadványt is, mint amilyen például Petőfi kétkötetes illusztrált, legszebb és legdrágább kiadása volt. Ezt sokszor, nagy élvezettel lapozgattam. A *Pesti Hírlap*ot járatta, e pártfüggetlen szabadelvű napilapot, amely a hírközlésen kívül szívügyének tekintette a kiváló magyar írók és költők műveinek rendszeres közlését. Volt egy heti képes kiadványa is, amely rendszeres olvasmányommá vált. Minden ottani látogatásunk alkalmával behúzódtam a „szalonba”, és a *Pesti Hírlap* heti kiadványát olvastam és nézegettem. Egyébként a nagypapa gyűlölte a nemzetiszocialistákat és a magyar nyilasokat, de a kormányról se volt jó véleménye.

Bizonyos vonatkozásban azonban nagyapám kőkemény konzervatív viselkedést tanúsított. A Pacsirta utcai háznak a nagyszülők csak az udvari részét lakták, az utcai kétszobás lakást kiadták. Lakásukat három szoba és egy konyha alkotta, az udvar végén bódék húzódtak, és a lakásbejáratnál szemben egy nyári konyhának nevezett önálló épület terpeszkedett. Az udvart nemigen díszítette a budi, amely a kapu és a nyári konyha között helyezkedett el. A vizet már bevezették a pincébe és a konyhába, ami azt vonta maga után, hogy a fürdést heti egy alkalommal a pincében bonyolították le, és az ivó-, főző-, mosó- és mosogatóvízért nem kellett messzire menni még a nyári konyhából sem, ahol nem volt víz. Többször is ta-

núja voltam a beszélgetéseknek, amelyek során apám próbálta meggyőzni az apját arról, hogy vezesse be a nyári konyhába a vizet, ossza kétfelé, az egyik részéből alakítson ki egy mosakodásra, fürdésre alkalmas helyet, a másik legyen egy teakonyha – és az egész család jól jár, a budi pedig eltűnik. Nagypapa azonban ellenállt. Nem azért, mert nem volt pénze. Az öreg Ormósnek mindig volt pénze. Megvásárolt egy tekintélyes telket a Balaton mellett, Zánkán, majd egy szőlőskertet Debrecen mellett. Kétszer is adott kölcsönt a menyének, anyámnak, ruházta Pál fiának gyerekeit, számos alkalommal kisegítette Ilona lányát, vagy inkább a rendszeresen adósságokba keveredő férjét stb. Pénze tehát lett volna az átalakításra, de kedve nem volt. Jó volt neki úgy, ahogyan volt. Egyébként mértékletes, színjózan életet élt, mégis szívrohamot kapott. A kihívott doktor egy lyukas garast sem adott az életért, és csak szüleim könyörgése indította arra, hogy hívja a mentőket és kórházba szállíttassa az öregurat. Fogalmam sincs róla, hogy miként értesítették a mentőszolgálatot, de a mentősök nagyon gyorsan megjelentek, nagypapát kórházba szállították, és ő szépen felépült. Ettől kezdve életvitelében csak annyi változás történt, hogy nagy mennyiségű fokhagymát fogyasztott, amelyet hiába göngyölt be, állandóan fokhagymaszagot árasztott.

Szólok itt a vízügyi társulat orvosi ellátásáról, mivel nagyapám, csakúgy, mint az apám, az ármentesítő társulat alkalmazottja volt. A hivatal valamennyi dolgozójára kiterjesztett szerződést kötött az egyik betegbiztosítóval, a MABI-val, amely a magánszervezetek alkalmazottait gyűjtötte. A szerződés értelmében a biztosítónak járó összeget háromnegyed részben a hivatal, egynegyed részben az alkalmazott fizette. Ennek fejében orvosi, kórházi ellátás járt, betegség esetén táppénzt fizettek, és a szerződés magában foglalta a nyugdíj feltételeit is. A szolgáltatásokat kiterjesztették a családtagokra is. Így azután volt belgyógyászunk, gyerekorvosunk, szemészünk, fogorvo-

sunk stb. A gyerekorvos Brokess bácsi volt, aki általában fiáke-
ren érkezett, megtapogatta és hatalmas fülével meghallgatta
a gyermek elejét, hátulját, majd eldöntötte, hogy két kedvenc
gyógyszere közül melyiket ajánlja. A két kedvenc az aspirin
(így, és nem aszpirin), valamint a darmol volt. Rossz kedvében
esetleg elővette a ricinust is.

Az Ormos-vonal nem lenne teljes, ha nem szólnék apám
testvéreiről. A legidősebb, Ilonka, aki közel száz évet élt, egy
mihaszna férfihoz ment feleségül, aki rendszeres kártya- vagy
fogadásokból származó adósságokba keveredett, és amikor
megjelent a végrehajtó réme, Ilonka mindig az apjától könyö-
rögte ki a megváltást jelentő összeget. Míg idősb János minden
teketória nélkül költött az unokáira, és gondolkodás nélkül rá-
bízott nagyobb összegeket az anyámrá, ezt a „jótéteményt” fog-
csikorgatva hajtotta végre, mert pontosan tudta, hogy Balog
Aurél (így hívták a vejét) minden fogadkozása ellenére ott
fogja folytatni, ahol abbahagyta. A házaspár két lányát ismer-
tem, egyiküket, Katit közletről, a másikat, Dudit távolabbról.
Kati gyakran megjelent nálunk, és én felnőttként is látogattam
Retek utcai lakásán. Kati egy időben Lukács György titkárnője
volt. Dudi csak a menyegzőjéről lett nálam nevezetes. Nagysza-
bású lakodalom volt, és míg a vendégek az előtérben gyüle-
keztek, vélhetően a bevezető pezsgőt szopogatva, én úgy há-
rom-négy évesen belopóztam a nagyterembe, ahol már terítve
állt az asztal. Kinéztem egy sarkot az asztalon, a hosszan lelógó
terítő alá bújtam, és felnyúlálva egymás után szedegettem
le az asztalról a minyonokat. Csodák csodájára megúsztam
gyomorrontás nélkül.

Ilonka húga, Anna – a családban Ancsa – Ilonkánál is rosz-
szabbul járt a házasságával. Noha egy nagyon jó, ma azt mon-
danánk, „menő” cívis családba házasodott be, sokszoros tragé-
dia köszöntött rá. Szikszai Jenő jelentős birtokkal rendelkezett
a Debrecen környéki legjobb földek egyikén, és a farm felsze-
reltsége sem hagyott kívánnivalót maga után. Az esküvőt köve-

tően derült csak ki, hogy a birtok minden centimétere meg van
terhelve. Jenő foglalkozása lakomákból, ivásból, drogozásból és
vadászatból tevődött össze. Itt a végrehajtók már nemcsak fe-
nyegetőztek, de megjelentek. Ancsa férje végül önkézevel vetett
véget az életének. A rémálom azzal folytatódott, hogy Anna
egy halott gyermeket hozott világra, és kiderült, hogy Jenő őt
is megfertőzte. Hosszú orvosi kezelés várt rá. A romhalmazból
csak azt lehetett kimenteni, ami bizonyíthatóan Ancsa szülői
nászajándéka volt. Szülei halála után kedvenc nagynéném és
keresztanyám olykor az anyámnál, máskor nálam lakott.

És végül Pál, apám bátyja. A két nővér csupán szerencsétlen
volt, Pali bácsi viszont a család fekete báránya, szégyene lett.
A testvérek között ő volt a legokosabb. Jogi tanulmányait ki-
magasló eredménnyel zárta, és ennek fejében kormányzói gyű-
rűt húzhatott az ujjára. Első munkahelyéről, egy bankból azon-
ban kirúgták sikkasztás miatt. Ekkor belépett a hadseregbe, de
nem sokkal később onnan is eltávolították kormányzógyalázás
okán. Azt a kormányzót gyalázta éppen, akinek a gyűrűjét vi-
selte. Időközben azért megházasodott, és lett egy fia, Pál és egy
leánya, Judit. Miután elvesztette kereseti lehetőségét, lévén
hogy beszerzett priuszával sehol, senki nem alkalmazta, nyil-
vánvalóan nem tudott gondoskodni a gyerekeiről. A feleség
meghalt, a gyerekeket az anyai nagyszülők vették magukhoz,
és ellátásukról részben ők, részben id. Ormós János gondos-
kodott.

Miután Pali bácsi az utcára került, az apja pedig kitagadta,
Juliska nagyanyám vette a fiát gondjaiba. Az említett házvégi
sufni lakóra talált, és valaki naponta háromszor vitte neki tál-
cán az ennivalót. Öreg János úgy tett, mintha e csínyről mit
sem tudna. E nem tudás feltétele magától értetődően abban
állt, hogy Pali bácsi még véletlenül sem találkozik össze az ap-
jával az udvaron. Tulajdonképpen a sufnilakó élete nem sok-
ban különbözött egy bebörtönzött rab sorsától. Egyebet sem
tehetett, mint hogy tegnapi újságot olvasott, pasziánszozott,

rejtvényt fejtett, és igyekezett láthatatlan maradni. Éveken keresztül ebben állt minden foglalkozása. Egészen apja haláláig. Nem tudni, hogy mit tett ezt követően, az azonban biztos, hogy talált egy női társat, és a háború végén vele együtt elhagyta az országot. Meg sem állt Németország nyugati feléig, ahol azután menekültstátust kért és kapott. Ettől kezdve a nyugatnémet állam pénzén élt haláláig. Született egy Down-kóros fia, aki azonban fiatalon meghalt.

Itt az ideje, hogy szóljak az anyai ágról. A mamát Förster Elzának, illetve Elsa Försternek hívták, ami máris jelzi, hogy „tiszt magyar” aligha lehetett. Apja, Rudolf Förster ügyvéd, jó megjelenésű, sportos férfi volt. Egy fényképén kerékpáron ül, sportmezben, elengedett kormányval. Jó erőnléte lett a veszte. Egy vidéki munkára igyekezve későn ért ki a pályaudvarra. A vonat már mozgott, amikor ő fel akart ugrani a lépcsőre, ám nem tudott megkapaszkodni, elvesztette az egyensúlyát, hátraesett, és a betonba verve a fejét szörnyethalt. Noha a Försterek kiterjedt és jól menő családot alkottak, az özvegyen csak átmenetileg tudtak segíteni. A nagymama, Tombo Teréz átköltözött Budapestre, ahol nyitott egy virágboltot, üzleti vállalkozásával azonban megbukott. Nem tudom, hogy mikor és miért ment Debrecenbe. Amikor megismertem, már ott lakott, és Hudák, alias Hutai Béla felesége volt. Egy biztos, a két időpont között a kis család keservesen éldegélt, amit jelez, hogy Elza – olyan tizenhét-tizennyolc évesen – Bécsben pesztrálkodott valamelyik Förster családnál. Vagyis pénzt keresett. E bécsi tartózkodásnak köszönhetette, hogy német nyelvtudását tökéletesítette és megőrizte haláláig. A Förster család tagjai szétszórva megtalálhatók voltak Ausztrián kívül német területen, az Egyesült Államokban, Magyarországon és Erdélyben is. Akadt közöttük nyelvészprofesszor, kertész, házasság révén kiterjesztve magas rangú közigazdász is. Amikor Elza Bécsben tartózkodott, már ismerte őt leendő férje, ifj. Ormos János, aki egy fennmaradt költeményének tanúsága szerint fülig szerelmes volt a szép leányba.



Tombo Teréz és lánya, Erna (Bábi)

Anyai nagyanyám, Tombo Teréz apjáról, Vilmosról annyit tudni, hogy Erfurtban született 1843-ban, és kertészként kereste kenyerét. Megjegyzendő, hogy miként egy vadász, úgy egy kertész is csak a gazdag emberek jóvoltából boldogulhatott. Csak egy nagybirtokos vagy jól menő üzletember engedhetette meg magának, hogy kerttervezőt alkalmazzon, vagy akár hogy saját kertésze legyen. Tombo vélhetően kertek tervezéséből élt, mivel Európa különböző részein bukkant fel. Tombo



Bábi, 1931



Hudák/Hutai Béla



Barátosi Beder Ágnes

Vilmos Barátosi Beder Ágneset vette feleségül, aki 1880. április 3-án hozta világra Teréz nevű lányát. Beder Ágnes azért lett „barátosi”, mert a Barátos nevű kis székely településen született. Megmaradt fotója szerint, amely népviseletben ábrázolja, gyönyörű, sudár nő volt. Teréz egyébként az ugyancsak székely Miklósváron született, ami arra vall, hogy Tombo Vilmos alkalmazkodott Ágnes családjához. Egyébként Erdélyben is tervezett kerteket. A Beder család más vonalon is összetalálkozott a Tombókkal. Ágnes bátyja, István, kivándorolt Amerikába, és ott egy távoli rokon volt segítségére. Az amerikai nagybácsi dr. Rudolf Tombo volt, a Deutsches Haus New York-i kirendeltségének „rektora”, ami annyit jelentett, hogy vezetője, vagyis direktora. Beder István egyébként kisvártatva már két s-sel és ipszilonnal írta a barátosi előnevet.

Beder Ágnes aláírással fennmaradt egy napló, amelynek szerzője azt állítja, hogy anyja naplójának egyes részleteit másolta át. Felmerül a kérdés, hogy amennyiben megvolt az eredeti napló; a lány miért gondolta, hogy annak egyes részleteit neki át kell másolnia? Talán az eredetiben voltak olyan részletek, amelyeket tanácsosabb volt eltemetni? Nehezen hihető, hogy egy fiatal lány abban az időben egyáltalán képes lett volna ilyesmit leírni. További kérdés, hogy ki a másoló? Mivel Tombo Vilmosnak és Beder Ágnesnek nem volt más lánygyermek, szinte nem is kételkedhetünk benne, hogy a másoló nagyanyám, Tombo Teréz volt. Csakhogy ezzel is van némi probléma. Tőle fennmaradt egy hosszú levél, amelyet a lányának, Elzának írt, és ha összevetjük a két kézírást, több eltérést látunk bennük, mint hasonlóságot. Ezek egy részét okozhatja a tinta és a toll, sőt az is, hogy a két írás között eltelt időben nagyanyám már jobban ismerte a magyar helyesírást, mint korábban. Bár azt nem tudnám megmondani, hogy pontosan miért is. Talán azért, mert közben sokat olvasott? Egyébként az idő szerint minden írás hasonlított valamelyest egymásra, mert az iskolákban egyformán tanították a betűvetést. Sokat kellett írnia annak az embernek, aki saját stílust alakított ki. Mindenesetre a két írás mind vonalvezetésében, mind helyesírásában alaposan eltér egymástól.

A kérdés eldönthetetlen, marad azonban a napló, vagy annak egyes részei. A középpontban két férfi áll. Egyikük nagyon tetszik Ágnesnek, ám ő egy álombeli alak, aki ugyan egy ízben megmenti a lányt egy farkasfalkától, egyébként azonban közböcső iránta. A másik fickó, ezúttal valóságos, nagyon is rámenős, ráadásul gazdag, csakhogy Ágnes viszolyg tőle. El is menekül a családjától, amely kényszeríteni próbálja a házasságra. Nem mondható meg, hogy ez mindenestől kitalált történet, vagy van valamilyes valóságalapja. Mindenesetre a nemkíváncsi személy nem lehetett Tombo Vilmos, bár azt nem tudni, hogy ő vajon megfelelt-e, vagy mennyiben felelt meg az

álomhercegnek. Ettől függetlenül van a naplónak egy nagy érdeme. Bepillantást nyújt egy olyan székely nagycsalád korabeli életébe, amely jól él, nagy házzal és kerttel rendelkezik, felkeresi a környékbeli rokonokat, vendégeskedik, rendelkezik szerével, fogattal, és eljut egészen Bécsig. Csak egy valami nem derül ki: ki dolgozik ebben a családban és vajon mit?

Visszatérek Tombo Terézhez, Vilmos és Beder Ágnes lányához, aki végül Debrecenben kötött ki, és a második férje Hudák/Hutai Béla lett. Eredeti szlovák nevét Béla magyarosíttatta. Hutai Béla a Debrecenben székelő gúti (vagy guthi) erdőt ki-termelő, fafeldolgozó és -szállító üzem főraktárosa volt. E minőségében rendelkezett szolgálati lakással, amelyhez csatlakozott az üzem irodája, felszerelve egy olyan telefonnal, amelynek a segítségével elérhette a telephelyeket, és ezek útján a vonatokat kezelőit. A lakáshoz tartozott egy kis kert sok gyümölcsfával és bokorral. Az üzem rendelkezett két gőzmozdonnyal, motorral, hajtányokkal és vagonokkal. A szerelvény minden reggel beérkezett a korai órákban, és nemcsak fát hozott, hanem össze-szedte a tejet, túrót, tejfölt, vaját és tojást is, amit csak az út mentén élő és gazdálkodó asszonyok be akartak küldeni a városba. E szokás egy családi láncolat kialakulásához vezetett. A beszállított áru egy része mindjárt gazdára talált a debreceni állomáson. Ami saját családom ellátását illette, valaki elment az áruért, és elhozta a mi részünket is a Pacsirta utcába.

1925-ben indult be a személyszállítás, amelyet többnyire vasárnapi turistázók vettek igénybe. Családom egy nyarat sem hagyott ki, hogy részt vegyen egy ilyen kiránduláson. Ilyenkor mindig lezajlott valamilyen főzőcske a szabadban. Többnyire a papa volt ennek főszereplője szakácsként, aki remek bogrács-gulyást vagy flekkent készített. A mestermű feltétele volt, hogy az asszonyok meghámozzák a zöldséget, a krumplit, felaprítsák a hagymát, és a többi már ment, mint a karikacsapás. Más alkalommal a papa nemigen tette be a lábát a konyhába, hacsak nem lehetett csemegézni valamit, például kenyérdarabokat mártó-



Förster Elza és ifj. Ormos János, 1928

gatni a szaftba, vagy marhavelőt falatozni pirított kenyéren. Az apám egyébként szemrevaló legény volt fiatalkori fényképei szerint, és *charme*-jét megőrizte harmincas éveiben is. Ekkor ugyan egy kicsit túlsúlyos lett, de harmonikus egyénisége ezt feledtette. Mivel úgy tíz és tizenhárom éves korom között bőven rendelkeztem felesleges kilókkal, kiérdemeltem a „hájas muki” becenevet, amit viszonzni lehetett a „pocakos Jankóval”. Rólam a becenév kamaszkoromban hullt le a felesleges kilókkal együtt, apám pedig a fogságban vesztette el a pocakját.

Abban az időben, amikor gyerekként és kislánként eszmélni kezdtem, egész családom „színmagyar” volt. Mindenki magyarul beszélt, álmodott, ismerte többé vagy kevésbé a hazai irodalmat és történelmet, és a családok – lényegében véve – magyar konyhát vittek. Jóllehet többen is anyanyelvüknek tekinthették a németet, senki sem gyakorolta ezt a nyelvet, legfeljebb akkor, ha egy osztrák rokon látogatott el Debrecenbe.



A család – Ormos Elza és Ormos Eszter, Ormos János, Ormos Mária, Hutai Erna, Tombo Teréz, Hutai Béla, 1935

Ha viszont egy kicsit mélyebbre kotorunk a családi ágak történetébe, amint fentebb tettük, úgy be kell látnunk, hogy etnikai, nyelvi, kulturális szempontból ez a család bizony keverék.

A családi hangulat

Az otthoni légkör békés, barátságos, hangulatos volt. Apámat életemben egyetlen alkalommal láttam feldühödni. Eszter húgom nagyon rossz evő volt, szinte semmit sem akart lenyelni. Egy alkalommal, a közös ebédnél a mama kínlódott vele, azon fáradozva, hogy legalább néhány kanál ennivalót belediktáljon. Apám hiába szólt rá finoman, majd kevésbé finoman. Végül megfogta az asztal keskeny végét, ahol ült, és felborította az asztalt terítékestől, levesestől, mindenestől. A jelenet azért rögzült bennem, mert soha hasonlóra nem került sor, sőt soha senki nem emelte fel a szavát. A szülők nem veszekedtek, a gyerekekre nem ordított rá senki. Ha a szülőknek volt is nézeteltérésük vagy sérelmük, arról halkan, „gyerekmentesen” vitatkoztak, és az esetleges vitát vagy panaszt senki más nem hallotta.

A papa gyakran leült a zongora mellé és „fejből”, kotta nélkül játszott. Repertoárjába Mozart-áriáktól kezdve cigánynótaig és műdalokig sok minden belefért. Meghallott egy zenei dallamot és már tudta is, a kíséretet pedig maga komponálta hozzá. Mivel ráadásként szép, telt énekhangja volt, rendszeresen közép-pontba került minden társaságban. Egy alkalommal hivatalos budapesti útja során beült este az EMKE Kávéházba, ahol a zenekar a zongorista távolléte miatt bajba került. Jelezte, hogy megpróbálhatná helyettesíteni, és a helyettesítés olyan jól sikeredett, hogy megkérdezték, nem akarna-e állandó tag lenni az együttesben. Nem akart. Ennek kapcsán megjegyzem, hogy a család tele volt elvetélt tehetségekkel. A papa három év után felhagyott zenei tanulmányaival, Eszter húgom nem ment el Leningrádba, ahová felvették az ottani konzervatórium ének szakára, a mama pedig parlagon hagyta festő talentumát, holott még „hamisítással” is sokat kereshetett volna.

Apánk nem ivott, csak családi körben kártyázott néha filléres alapon, nem volt semmilyen káros szenvedélye, hacsak a dohányzást nem számítjuk ide. Nagyobb ünnepekre, amikor vendégek is megjelentek az asztalnál, vásárolt bort és valamilyen töményebb alkoholt, de a demizsonban a maradék elállt a következő ünnepnapig, és ha egy likórt valaki időközben megkóstolt, az a mama volt. Mindazonáltal volt egy veszélyforrás a papa két barátja személyében. Pufi (Zoli) és Gyuszi időnként megjelent, és estefelé elcsábították apámat egy kis borozásra. A kicsiből azonban nagy ivászat lett, és ezt senki sem úszta meg józanon. Nem csoda, hogy anyánk gyomra összeszorult, mihelyt a két jómadarat meglátta, noha amúgy két kedves fiatalemberről volt szó. Szerencsére csak ritkán tűntek fel.

Hivatalában apám a pénzügyeket intézte, ami megfelelt a végzettségének. (Felsőkereskedelmi és könyvelői tanfolyamok.) Az egyébként jó humorú és – mondhatni – laza temperamentumú férfi a legszigorúbb szabályokat követte a könyvelésben, pénzkifizetésekben (az utalás még nem volt divatban),

és ha a főkönyvben a mérleg elkészítésekor egy fillér hiányzott, ő biztosan megtalálta a bujdosót. Egy alkalommal hazahozta az óriási könyvet, és az egész család fillér-vadászatot folytatott.

A hivatal a Tisza felső vonalán volt felelős az ármentesítésért, és az érintett szakaszon gátfelügyelők és gátőrök vigyázták a folyót. Ormós nagypapa eredetileg gátfelügyelő volt és Tiszalökön lakott, s majd csak később költözött be Debrecenbe. Itt a család nyilvánvalóan jövevénynek számított, és a beilleszkedés a kálvinista Rómába majd inkább csak a gyerekeiknek sikerült. Úgy, ahogy. A hivatal nemcsak a gátfelügyelőknek, de a gátőröknek is biztosított házat, kertet, ez azonban a társulat vagyónát képezte. A munkálatokat viszont alkalmi bérmunkások végezték. Csoportjukat akkoriban bandának nevezték, és élükön a bandavezér állt. Őket nem lehetett behívni a debreceni irodába, hogy átvegyék a nekik járó munkabért, hanem apámnak kellett kiutaznia a helyszínre. A kubikosok minden bizonnyal nem voltak túlfizetve, apámnak mégis összességében tetemes pénzösszeget kellett magával vinnie. Ezért a hivatal kocsijával utazott, és olykor engem is magával vitt, ha éppen nem kellett az iskolában ülnöm. Ha adódott valami probléma az elszámolással, azt a bandavezérrel kellett tisztázni, de probléma szerencsére nemigen akadt.

A családi hangulatot liberálisnak lehetne nevezni, még ha nem is politikai értelemben. Annyit jelentett, hogy nálunk nem léteztek merev szabályok, valamint azt, hogy az embereket nem osztályoztuk vallásuk vagy nemzetiségük szerint. Ez nem jelentett valamiféle „kiállást” az emberi jogok mellett, hanem csupán annyit, hogy egyszerűen nem volt téma. A nyitottság nem jelentette, hogy a gyerekek azt tehették, amihez éppen kedvük volt, ám kevés előíráshoz kellett alkalmazkodniuk. Mindenki tisztességgel elvégzi a dolgát, mindenkiről tudni lehet, hogy éppen merre jár, és mindenki otthon van a kellő időben. Mivel e feltételek rendszeresen teljesültek, nem került sor felelősségre vonásra, fenyítésre. A könyvszekrény ajtaját nem

zárták kulcsra, és az egyik könyvespolcnak nemcsak kulcsa, de ajtaja sem volt. Ennek hála, mihelyt tudtam olvasni, elkezdtem böngészni a hazai és európai regényirodalmat, és olvasgattam néhány magyar költő verseit. A könyvespolcokon szinte valamennyi magyar regényíró megjelent, de sorozata nem mind-egyiknek volt. A nagy költők sora – a tizenkilencedik századbeliek után – Adyval, Babitscsal, Szabó Lőrincsel fejeződött be. József Attilát még senki sem ismerte nálunk. Ady Endre gyakran képezte vita tárgyát a szülők között, mert a mamának ő volt a kedvence, és apánk ebben a véleményében nem osztozott. Elza rendszeresen forgatta az Ady-kötetet, és sok versét tudta kívülről. Férje nem osztotta egyébként Wagner zenéje iránti rajongását sem. Számára a klasszikus zene valahol Bachnál, de még inkább Mozartnál kezdődött, és Beethovennel alighanem véget is ért.

A hazai koszt nagyjából olyan volt, mint a legtöbb hasonló színvonalú házban. Háromszori étkezés, a gyerekek számára plusz tízórai, és esetleg uzsonna. A szokásos reggeli menü tejeskávéból és vajás, vajás-lekváros kenyérből állt. Egy idő után én nem voltam képes a reggeli elfogyasztására, és miután egy alkalommal ki is hánytam, többé nem erőltették. A reggeli kihagyásának káros szokása így körülbelül hétéves koromban kezdődött, és kitartott a legutóbbi évekig, mikor is végre meg gondoltam magam. Az iskolatáskában többnyire lapult egy szendvics, amit kiegészített egy alma. Narancs, mandarin vagy más déligyümölcs csak ünnepnapokon került az asztalra. Az ebéd hétköznap két fogást, vasárnapokon hármat vagy négyet jelentett. A feketekávé még nem volt divatban, és csak vendégfogadásnál került elő a lombik. Általában a Magyarországon ismert ételek kerültek az asztalra, de anyánk ismert néhány erdélyi, szlovák és balkáni ételt is. Vacsorára vagy maradék, vagy valamilyen hideg felvágott, sajt került elő. Kamaszkorában Eszter húgom képes volt elpusztítani húsz–huszonöt centi hosszúságú kolbászt vacsora címén.

Ami a ruházkodást illeti, a mama a lányokat ellátta maga szabta, varrta ruhával, sapkával, kabáttal, és a kesztyűket is megkötötte. A felhasznált nyersanyag fő forrása a rongyoszsák volt, és az ott talált darabokhoz csak ritkán vásárolt néhány centi kiegészítő anyagot. Egyik legcsinosabb ruhámat egy használt férfitallóból alakította, egy másikat pedig kifejezetten rongydarabokból állította elő. Az utóbbi olyan csinos volt, hogy alig tudtam megválni tőle. Ugyancsak diribdarabokból született „magyar” ruhám is, amely díszes pártából, pruslikból és kötényből állt, és mindegyik részén gyöngyök és flitterek csillogtak. 1937. március 15-én ebben vonultam fel az iskolai ünnepségre, és mivel kivételesen gyönyörű idő volt, kabátot sem kellett felvennem, így az egész világ megcsodálhatta a ruhakölteményt, amelyet új fekete lakkcipő és fehér zokni egészített ki. Saját magának azonban a mama nem szeretett varrni, mert nem tudta önmagán rendesen lepróbálni. Otthoni viselete két váltás ruhából állt. Volt emellett néhány „kimenő” öltözeke, két kabátja, s a luxust egy vörösroka boa képezte. Mivel a papának több helyen kellett megjelenie, ő valamivel jobban volt ellátva, de azt mindig alaposan meggondolta, hogy vajon szükséges-e új öltönyt varratnia. Általában lógott a szekrényben egy munkaruha, már ha éppen nem viselte, egy ünnepélyes fekete öltöny, a vidéki utakra bricsesz-nadrág, amihez bakancs tartozott. Volt még egy tavaszi, egy télikabátja, valamint egy bélelt bőrdzsekije.

Anyám értett minden kézimunkához. Szabott, varrt, olykor még férfi fehéreneműt is. Az ostrom után varrónői képességének nagy hasznát vettük, amennyiben gyakorlatilag jó ideig ebből éltünk. A mama kötött, horgolt, hímzett, megtanult libát tömni, kacsát, csirkét nevelni, disznót hizlalni, disznóölést leve-zényelni. Nyolcvannégy évesen, halálos ágyán azt kérte, hozza-nak be neki a kórházba hímezni valót, jöllehet már nem látta a tű hegyét. A háztartásban segítségére volt Bözsi, akit Józsáról a városba érkezve ő szabadított meg a tetveitől. Bözsit annyira

megszerettem, hogy miután férjhez ment, és Józsán beköltözött egy ONCSA-házba, egy kis csomagot karomra öltve ellátogattam hozzá, jöllehet akkor már elég régóta nem lakott nálunk. Tiszta udvart, tiszta házat, valamint két totyogó kisgyereket találtam, és ha már lett volna szemem hozzá, megállapíthattam volna, hogy Bözsi mindent ellesett, amit megtanulhatott a mamától a háztartást illetően. Bözsit nálunk Jolánka követte, aki takarított, vasalt és hivatalosan foglalkozott valamennyi gyerekkel, de nyílt titok volt, hogy gyakorlatilag csak a legkisebbet, Katikát gondozta. Senki oly gyönyörűen nem vasalt ki egy férfinget, mint Jolánka, igaz, hogy a művelet a rá fordított idő hossza szempontjából is rekordot állított fel. Bözsi még nem, de Jolánka már a családi asztalnál étkezett, és a gyerekszobában aludt. Ekkoriban is megvolt még Géza bácsink és Eszti nénink, akik az új ház ablakkal ellátott száraz szuterén-helyiségében laktak, volt vízcsapjuk és egy udvari vécéjük. Ők azonban hamar elköltöztek. A nagymosást, vasalást egy bejárónő végezte. Egyidőben vasárnaponként megvendégtünk egy „hivatásos” koldusasszonyt. A konyhában találta fel neki valaki az ebédet. Egy alkalommal, midőn már végzett a levessel és hússal, kis ideig várt, majd megszólalt: „Ma nincs is deszszert?” A mondás szállóigévé vált a családban. A háztartáshoz a már említett jószágok mellett hozzátartozott még egy-két macska és egy kutya is.

Két húgom született: Eszter és Katalin. Eszti négy, Kati hét évvel volt fiatalabb nálam. Ebben a korban ez túl nagy különbség. Nem volt közös nyelvünk. Nem veszekedtünk, nem kapkodtuk ki egymás kezéből a játékokat, és ami engem illetett, nem is játszottam velük. Eszti babázott, a kicsi gögicsélt, mit is kezdtem volna velük, én a nagylány, aki már olvasott, dominózott, malmozott, zenedébe járt, és a csónakázó tó jegén korcsolyázott. Egy alkalommal a mama megkért, hogy az udvaron tologatva altassam el a kis húgot. Tologattam, el is hallgatott, ám mihelyt megálltam, azonnal bögni kezdett. Legszívesebben



A három Ormos kislány: Eszter, Katalin és Mária

kiborítottam volna a kocsiból, amit ugyan nem tettem meg, de a későbbiekben igyekeztem eltűnni, ha a babát altatni kellett. Majd felnőttkorunkban kerültünk közel egymáshoz. Kati sokszor megfordult nálam Szegeden, majd Pécsen, később pedig együtt mentünk külföldre nyaralni, és együtt jártunk koncertekre Budapesten. Katalin nem ment férjhez, Eszter azonban igen. Vele és férjével mindig könnyű közös témát találni, mivel a férj, Ladányi Andor történész, Eszter pedig magyar-történelem szakos tanár volt, mielőtt egy csepei általános iskola igazgatója lett. Két lányuk van. Andrea, aki tudományos kutatóként dolgozik a Kékgyögy utcai kórház egyik laborjában, hosszabb időt töltött az Egyesült Államokban, ahová rendszeresen hívják konferenciákra. Bűbajos kislánya jelenleg a második általános tananyagával küzd. Andi volt a fiam mellett az egyedüli, aki meglátogatott, amikor egy bő hétig a Kútvolgyi Kórház vendégszeretétét élveztem, talán azért, mert kórházban dolgozva, ő nem fél a kórházaktól. A húga, Ági, apja ösztökélésére eredetileg bölcsészként végzett, de utóbb meggondolta magát, és si-

keresen elvégezte a közgazdaság-tudományi egyetemet is. Ennek megfelelően különféle üzleti tevékenységet fejtett ki, a jelek szerint igencsak sikeresen. Férje, Balázs elsősorban zeneoktatással foglalkozik, s emellett fantasztikus gitárokat készít. Berci nevű kisfiuk az örökmozgó kategóriájába tartozik, akinek ráadásul mindig vannak szerfelett hasznos ötletei. Így például az, hogy egy printert vagy egy számítógépet nem egyszerűen le kell kapcsolni, de tökéletesen ki kell kapcsolni, s miután ezt elvégzi, a tulaj törheti a fejét, hogy mi a csoda történt a berendezésével, minthogy semmi sem működik.



Ormos Katalin



*Ormos Eszter lányai –
Andrea és Ágnes*

A hangulat nyitott voltához hozzátartozott, hogy sosem hallottam becsmérlő szavakat valakiről azért, mert más volt a vallása vagy az eredete. A tót nem volt „drótos tót”, már csak azért sem, mert fogadott nagyapám köztudomásúan szlováknak született, és őt mindenki kedvelte. Ám a román sem volt „szőrös talpú” móc, a cigány embernek számított, még ha a „beosono” tolvaj cigány asszonytól óvakodtunk is, és a zsidókat sem szidta senki. Igaz, hogy zsidó barátunk sem volt. Amikor

Magyarországot megszállták a németek, én éppen gazdagabb lettem egy kis Kodak fényképezőgéppel. Jártam az utcákat fotózandó témákat keresve. Házat, templomot, kirakatot, mindent fotóztam. Szembejött velem egy idős, hajlott hátú öreg ember, mellén egy sárga csillaggal. Őt is lekaptam. Amikor az apám meglátta az előhívott képeket, életében először és utoljára alaposan leszidott. Hiába motyogtam, hogy én csak egy fényképet akartam készíteni, ő kitartott ama nézete mellett, hogy megaláztam egy védtelen, ártatlan embert. Fotós karrieremnek ezzel jó időre vége is lett, mert nagyon elment a kedvem tőle. Fényképezőgépet sokáig elő se vettem.

Otthon csaknem mindenről lehetett beszélni, mindazonáltal akadtt néhány tabutéma. Soha nem beszélt senki anyám bátyjáról, aki kisfiú korában meghalt. Nem került szóba a mama első szülése, mert az ikrek meghaltak, habár mindegyikük többet nyomott két kilónál. Elza ebből azt a következtetést vonta le, hogy soha többé nem megy a klinikára szülni. Nem is ment. Bábaasszonyt hívott. Tabu volt Juliska nagyja kora, a már mondott okból. Káromló szavakat senki sem ejtett ki a száján. Végso esetben a 'fene' került elő. Mindez sem a maga idején, sem utóbb nem okozott problémát. Talán csak annyiban, hogy nem tanultam meg veszekedni és kibékülni. Problémát okozott azonban, hogy a lánygyerekekkel senki sem beszélt a nemi sajátosságokról és a szexről. A világon semmit sem tudtam meg az anyámtól, vagy akár egy idősebb nőrokontól a férfiak és a nők adottságairól, a terhességről, a szülésről, vagy éppen a terhesség elkerülésének módozatairól.

Még nem voltam tizenhárom éves, amikor a stadionban végignézett sporteseményről vérben ázva érkeztem haza. Nem értettem, hogy mi történik velem, és miután a mama adott egy szűkszavú magyarázatot, nem sokkal lettem okosabb. A vérzés hosszú hetekig nem szűnt meg, és senki sem értette az okát. Ismeretlen volt az orvosi világban is, következésképpen nem létezett rá gyógyszer. A méhkaparás nem jöhetett szóba, s így

nem maradt más, mint az ágynyugalom. Ez körülbelül öthetes hiányzást jelentett az iskolából, amit nem igazán vettem zokon, de a hosszú fekvést, mozgáshiányt a vége felé már nagyon nehezen viseltem. Furcsasága ennek a dolognak, hogy a jelenség megismétlődött mindkét szülésem után. Az első esetben a klinikán fektettek hetekig, a második szülés után a szegedi klinikán akartak egészségügyi küretet elvégezni, ami elől szabályszerűen megszöktem. A rendellenesség legártalmasabb következménye az volt, hogy eltiltottak minden sporttól, és jó ideig még az iskolai tornát sem gyakorolhattam.

Iskolák

Még alig voltam ötéves, amikor fejembe vettem, hogy nekem az ősszel mindenképpen iskolába kell mennem. Nem vettem tudomásul, hogy az akkori előírások szerint csak az lépheti át az iskola küszöbét, aki szeptember 1-ig betöltötte a hatodik életévét. Addig rágtam a papa fülét, míg ő fogott egy üveg pálinkát, és felkereste a tanfelügyelőt, hogy beprotezsáljon egy katolikus kislányt a lakáshoz közel eső református népiskolába. A pálinka tette-e meg a hatását, vagy a mellettem kifejtett apai propaganda, eldönthetetlen, de mindenesetre felvettek. A szülők részéről a választásban szerepet játszott az iskola közelsége mellett az intézmény jó híre. A tanfelügyelő úrnak viszont megtetszhetett, hogy egy katolikus szülő az ő iskoláját akarja választani. A történet egyúttal rávilágít arra, amit már érzékeltem, hogy tudniillik a családukban nem volt valami nagy szerepe a vallásnak. Most hozzáteszem ehhez, hogy valójában senki sem volt vallásos a családban. Nagyszüleim egyáltalán nem jártak templomba, hanem csak a nagy ünnepeket tartották meg annyiban, hogy bőséges menüt készítettek. A szüleim elmentek olykor a „szagos” misére, amelyet a debreceni katolikus elit látogatott. Itt a hölgyek felvonultatták új cuccaikat, ki-



csit beszélgettek az ismerősök a kapu előtt, majd beültek egy vendéglőbe (mi történetesen a Pál vendéglőbe), ahol ebéd előtti néhány falat fogyott egy pohár vagy korsó sör kíséretében. Pálnál nagyon finom volt a pirítós kenyérre kent marhavelő. Nem volt kifogásom a málnaszörp ellen sem, ami otthon nemigen került elő.

Így hát bevonultam az iskolába. Eleinte anyám elkísért, de hamarosan már egyedül is odataláltam. Egy-két kereszteződésen ugyan át kellett menni, de akkoriban a kis utcákban alig volt forgalom. A négy elemiben három Ilonka néni és egy Júlia kísérte utamat. Az első osztályban eleinte mindenki oda ült, ahová kedve vagy alkalma volt, majd a viselkedés és az „eredmények” láttán a tanítónő rendezte el a sorokat, és a sorokon belül a „kiérdemelt” helyet. Apránként az első sorba, majd ott is az első helyre kerültem. Apám úgy tett, nemcsak ekkoriban, de egész tanulási pályafutásom alatt, mintha a világ legtermészetesebb dolga lenne, hogy a lánya a tanulmányok élvonalában szerepel. Egyáltalán – sugallta mintegy – mi a csoda jöhetne még szóba? A mamának viszont dagadt a keble, naponta ellenőrizte az iskolataskát, hogy benne van-e minden, aminek ott kell lennie, megnézte, hogy elkészült-e a lecke, és szorgalmasan eljár a szülői értekezletekre. Egy ideig. Azután rájött, hogy ennek a nagy része teljesen felesleges.

Az Ilonkákat egytől egyig megszerettem, Júlia azonban ellenkező érzelmeket váltott ki belőlem, és hinni vélem, hogy valamennyi osztálytársamból is. Júlia harcias nőszemély volt, akinek a kezéből ritkán hiányzott a nádpálca. Egy alkalommal valaki rossz fát tett a tűzre, ő pedig hiába követelte a tettes előállítását vagy feljelentését. Végül a kollektív büntetés mellett döntött. Belevágott minden gyerek mindkét tenyerébe. Sosem bocsátottam meg neki. Nem mellékes, hogy sosem, a későbbiekben sem támogattam semmiféle kollektív büntetést, vagy akár egy kollektíva szellemi, elvi elítélését, tekintet nélkül a benne részt vevő ember saját személyiségére és milyenségére.

A vallási kérdés úgy oldódott meg, hogy az osztályommal eljártam hetente egy alkalommal a református nagytemplomba, meghallgattam az igehirdetést, és ugyancsak egy alkalommal részt vettem egy katolikus hittanórán. Ennek eredményeként sokat megtudtam az Ószövetségből, és ugyancsak sok részlet eljutott hozzám az Újszövetségből. Bő választékra tettem szert mind a református, mind a katolikus énekek világából. Ez a kulturálódás még szövevényesebb, ha meggondolom, hogy a családban volt lutheránus (például az anyám), de református egy sem volt.

A második osztályba jártam, amikor – szokás szerint – meglátogattuk Ormós nagyszüleimet a húsvéti ünnepek alkalmából. Ugyancsak szokás szerint bevettem magam a szalonba, ahol a *Pesti Hírlap* képes mellékleteit lapozgattam. Nem hallottam tehát a nagyszobában zajló beszélgetést, ezzel szemben nagyon is hallottam nagyapám átkait, amelyeket a házból az udvarra levezető lépcsőn kiáltott az ég felé. Az öregúr, mint Mózes, feltartotta mindkét karját és így átkozta el „az örült piktort” és a „vérbajos nyikhajt”, akik szerinte tönkreteszik az egész világot, és benne a mi hazánkat is. Mint a legtöbb magyar, ő is azt hitte, hogy Hitler szobafestő és mázoló volt, de fogalmam sincs róla, vajon honnan szedte, hogy Szálasi vérbajos lett volna. Noha nagypapa nem mondott neveket, pontosan értettem, hogy kikről beszél.

A nagy haragot Ausztria bekebelezése, az Anschluss váltotta ki, és anyám félosztrák származása miatt az esemény bennünket közről érintett. Az osztrák rokonokkal egy ideig nem lehetett kapcsolatot találni, ezért nem tudtuk, hogy ők hogyan éltek meg az eseményeket. Ismeretes a vita, amely az osztrákok létező vagy nem létező nemzettudatáról szólt. Sokan, történészek is meg voltak győződve arról, hogy a birodalmi emlékeket nem váltotta fel az osztrák nemzeti összetartozás érzülete. Statisztika e kérdésről nem készült, mi azonban jól tudtuk, hogy a Försterek szívből gyűlölték a németeket, méghozzá nemcsak

a náciakat, de mindenkit, akiket egyébként „poroszoknak” tituláltak. Élen járt ebben a fiatal Hermann, aki többször is járt nálunk Debrecenben, és aki nem sokkal később huszonévesen áldozatává vált a náci örületnek.

Az Anschluss engem személy szerint is közről érintett. Anyám lelevelezte a rokonokkal, hogy a következő iskolai év náluk, Bécsben járom ki, és ők már el is intéztek minden formai feltételt. Minden készen állt, majd a terv kútba esett. A papa ugyanis kijelentette, hogy nem engedi el a lányát oda, ahol a náci rezsim az úr. Így elestem attól az esélytől, hogy a német nyelv ismeretét egy életre megalapozzam.

Mint említettem, a mama rendszeresen felkereste az iskolát, hogy az illetékes tanítónőtől értesüljön lánya előmeneteléről. E szokásról azonban apránként leszokott, így hát meglepetésként érte, amikor a negyedik Ilonka néni magához kérte. Rossz sejtelméi voltak, mert azt tapasztalta, hogy a gyerek egyre kevesebb időt szentel a tanulásnak. Ehelyett Ilonka néni arra kérte anyámat, hogy fogja vissza a lányát, mert a nagy erőfeszítésbe bele fog betegedni. Elza bölcsességére mutat, hogy ezt a történetet majd csak évekkel később mesélte el.

Apám megelégedett felesége beszámolóival és a jó bizonyítványokkal, és nem strapálta magát, hogy bejárjon az iskolába. Egyetlenegyszer akarta kikérdezni a katolikus Hiszekegyet, de ez volt az egyetlen szöveg, amelyet képtelen voltam hibátlanul felmondani. Hosszú verseket megtanultam rekordidő alatt, ezt azonban több ismételts ellenére sem tudtam megjegyezni. Tanulmányi kérdésekkel a papa szintén egyetlen alkalommal foglalkozott. Mielőtt elindultam a gimnázium irányába, tartott egy kis szpicset, amelynek a lényege abban állt, hogy amennyiben úgy folytatom a tanulmányaimat, miként addig tettem, mehetek majd egyetemre, de ha nem, úgy idejében el kell gondolkodnom azon, hogy milyen mesterséget választok magamnak. Kilenc-tíz éves lehettem ekkoriban, de a figyelmeztetést jól megjegyeztem.

A gimnáziumot a Svetits nevű lányiskolában kezdtem el, ahol csak az új környezetet kellett megszokni, és egy másilyen tempót kellett felvenni. Nem egy tanító néni, hanem számos tanár, többnyire apáca oktatta a gyereksereget, idegen nyelveket is tanulni kellett, egyenruhában lehetett csak megjelenni és így tovább. Eltelt néhány hónap, mire mindezt megszoktam, de utána már minden úgy ment, mint korábban. A tanárapácák közül Edit nővér lett a kedvencem, aki a magyar irodalmat és nyelvtant tanította. Szép fiatal nő volt, hatalmas mélybarna, értő és értelmes szemekkel. Értett hozzá, hogy megszerettesse az irodalmat, értelmet adott a helyesírásnak, a nyelvtani szabályok bemagolására viszont nem helyezett súlyt. Igencsak eredményes volt Ancsa néni, a matektanár, aki bicegve kacszózott vaskos lábain, miközben hullámozott a vörös boglya a fején. Ezzel szemben a bonyolult matematikai összefüggéseket olyan egyszerűen tudta előadni, hogy mindenki megérthette volna, csak hogy a matekkel szembeni ellenszenv vagy félelem sokakat megakadályozott ebben. A latintanárnő mogorvasággal ötvözte az igeidőket, és csak ellenére tanultam meg Cicero nyelvét, ami jórészt a latin nyelvű költők érdemének tudható be.

Az iskolai és az otthoni nyugalom mintegy négy évig tartott meg ki. 1944-ben más világ vette kezdetét.

HÁBORÚ – RÁZOM-PUSZTA – PINCELAKÁS



Bombázás

1944 egyik szép júniusi napján anyánk elment a városba vásárolni. A házat, a húgaimat, a kacsákat a gondjaimra bízta. Lelkemre kötötte, hogy amennyiben megszólalnának a szirénák légi veszélyt jelezve, tereljem le a kicsiket a pincébe. A pince egyik lebetonozott helyiségét berendezték légópincének, amelyben volt egy dívány, egy asztal, néhány szék és több gyertya arra az esetre, ha megszűnne az áramszolgáltatás. A kislányok már lenn kuporogtak, amikor eszembe jutottak a kacsák. Felszaladtam, beraktam őket egy almásládába, és azt leszállítottam a pincébe.

A légiriadó egyébként hétköznapi esemény volt. Néha naponta többször is jeleztek légi veszélyt. Majd kisvártatva, amikor a szövetséges gépek elhúztak a város felett, lefűjták a riadót. Nagy izgalomra tehát nem volt ok. Lehetett volna, csakhogy nem tudtuk, hogy a kegyelmi állapot megszűnt Magyarország számára. Hamarosan rá kellett jönnünk, ugyanis nagy robbanásokat hallottunk, majd fülsiketítő robaj rázta meg a házat. Utólag derült ki, hogy az utolsóként kioldott bomba néhány telekkel arrább landolt, és ízzé-porrá törte a házat, amelyre rázuhant. Egy tizenöt-tizenhat éves lány, aki egyedül tartózkodott otthon, a romok alatt lelte halálát. A bombázás célja a vasútállomás volt, légvonalban néhány másodpercnyi távolságra, és a pilóta úgy döntött, hogy megmaradt terhét nem szállítja vissza. Ha a bombát az illetékes egy másodperccel előbb oldja ki, nagy esélye lett volna annak, hogy a bomba a mi házunkra

hull. Íme: a nagytörténet és a véletlen összejátszása a kistörténetben!

Rövid idő múlva nemcsak anyánk, de apánk is befutott lélekszakadva. Megkönnyebbülten konstatálták, hogy sem a gyerekeknek, sem a háznak nem esett baja. Az izgalom és a rettegés azonban nem szűnt meg. A hivatalban az igazgatótól kezdve mindenki azzal foglalkozott, hogy hová menekítsék el az asszonyokat és a gyerekeket. Szerencsés helyzetben voltak, és meg is oldották a feladatot. A Társulat rendelkezett a Tisza mentén néhány gátfelügyelői és gátóri házzal. Ezekben lehetett felszabadítani egy részt a városi beköltözőknek, ha úgy tetszik: „menekülteknek”. Számunkra a Rázom-pusztán álló gátórházban üritettek ki egy szobát. A házat a Tiszától egy kocsiút és egy füves terület (ártér) választotta el. A mama elkezdett csomagolni, ami ruhanemű, élelmiszer, az értékesebb porcelánok és némi ezüstnemű szakszerű elrendezését jelentette. Állt a bál, amikor két bőrönddel a kezében megérkezett Faludiné. A Faludi család a közelben lakott, és két lányukat jól ismertem, mert a közös iskola felé tartva olykor összetalálkoztunk és együtt ballagtunk végig a Böszörményi úton, hogy megérkezzünk a Svetitsbe. Az asszony hallomásból tudta, hogy útra készülünk, hozzájuk meg érkezett a parancs a jelentkezésre, hogy „elszállítsák” őket „dolgozni” a Birodalomba. Faludiné mindenestre azt kérte anyámtól, hogy vigye magával az ő két bőröndjét is arra az esetre, ha hazatérnének, amiben ő nem nagyon bizakodott. Honnan, honnan nem, lehetett valamiféle hírforrása. A mama szívesen elvállalta a rakományt, annál inkább, mivel a hivatal kirendelt egy teherautót az elköltöztetésünkre. A Faludi családból senki sem jelentkezett a kofferekért. Évtizedek múlva tudtam meg, hogy a kisebbik lány túlélte Auschwitz poklát és emlékeit meg is írta. Ő viszont minden bizonnyal nem tudott a bőröndökről. Később látni fogjuk, hogy hiába is jelentkezett volna értük.

Elindultunk tehát Rázom-pusztá felé. Túlzás lenne azt állítani, hogy ott bármi kényelemben lett volna részünk. Én történetesen egy körülbelül negyven centi széles dikón kaptam fekhelyet, mosakodáshoz a kútból hoztuk a vizet, a konyhában melegítettük fel, és az egész csak „macskamosdásra” volt elegendő. Mindazonáltal ez a luxus sem engem, sem a húgaimat nem zavarta. Miként élte meg a mama, azt nem tudom, ám az elégedetlenségnek a legkisebb jelét sem adta. Feltalálta magát, jól lehet ilyen körülmények között még sosem főzött, mosott, mosogatott, sőt általában se nem mosott, se nem mosogatott. Húgaimmal együtt nagyon élveztük a kenyérsütés szertartását, midőn a tészta végéből lángos került elő a sütőből, olyasmi, amit addig sosem ettünk, és ami egy kis fokhagymával és bőséges tejföllel mennyei eledelnek tűnt. Ott volt emellett az udvar, a szinte néptelen kocsiút, amelynek hála megtanultam biciklizni, és ott hömpölygött a Tisza, amely ezúttal teljesen békés volt, tehát veszély nélkül lehetett benne lubickolni. A Tisza jóvoltából még úszni is megtanultam félig-meddig.

Nem messze, Tiszalökön nyert szállást a Vágó család. Vágó Gyula, Nyuszi bácsi apám mérnök kollégája volt, és a két család megelőzően rendszeresen látogatta egymást. Gyula bácsi felesége Ilus volt, Áchim András lánya, aki előtt a Zsilinszky testvéreket nem volt szabad szóba hozni, mivel az apját ők ölték meg. Gyula bácsi nagy demokrata és angolbarát volt, ám a családban akadt nyilas párti férfi csakúgy, mint festőművész. Vágóknak két lányuk volt: Eszter és Mária. Esztiből régész lett, és fiatalon meghalt, Mari viszont 1956 után elkerült Ausztráliába, ahol ápolónőként dolgozott. Az apja felkutatta, és kilencvenévesen – gyakorlatilag pénz nélkül – nekiindult, hogy életében utoljára találkozzon a lányával. Az úti- és menettervre nem emlékszem. Tudom viszont, hogy eljutott valahogyan egy kikötőbe és felkérdezkedett egy hajóra, felajánlva, hogy bármi-

lyen munkát elvégez az ingyen út fejében. Hajlott korát figyelembe véve, ezt aligha vette komolyan bárki, de mégis felvették potyautasnak, sőt még rendszeresen kapott a matrózkosztból is. Egy átszállással, hasonló körülmények között, eljutott Ausztráliába. Visszafelé az út már jóval kényelmesebb volt, mert Mari megvette neki a jegyet.

A két Vágó lány tehát 1944-ben a közelben lakott, és a mintegy öt kilométeres utat gyerekjáték volt biciklin megtenni. Egy alkalommal ők jöttek át Rázom-pusztára. Egy ideig játszottunk az udvaron, majd javasolták, hogy menjünk le a Tiszára. Azt gondolták, hogy onnan majd hazakerkeznek, ezért a bringákat letolták a partig. Semmi baj nem volt, amíg beérték a part menti hancúrozással. Idő múltán azonban elindultak a folyó másik oldala felé. Egy darabig csak néztem őket, majd gondoltam egyet. Nevezetesen azt, hogy ha ők haladni tudnak a vízben, én ugyan miért ne tudnék? Kézze-lábbal evickélve el is jutottam a Tisza túlsópartjára. Egyedül találtam magamat, mert a két lány már javában úszott visszafelé. Joggal gondolták, hogy ha átjutottam, akkor igencsak tudok úszni, holott egyetlen úszóleckét sem vettem.

Nem volt más választásom, mint elindulni a visszafelé vezető úton, ami persze nem út volt, hanem víz – most éppen úgy tűnt, hogy egy nagy tenger. Ráadásul azt rebesgették, hogy a közelben lerombolt híd környéke telítve van törmelékkel, következőképpen örvényekkel is. A hidat életveszélyes megközelíteni, az arra tartó hullámok tehát nem sodorhatnak odáig. Csapdahelyzet. Mindezek ellenére nem tehettem mást, mint hogy beúsztam odáig, amíg rátaláltam egy oldalazó hullámra, amely a kívánt part felé vette az irányt. Egy ideig vittem magam, majd úsztam egy keveset, míg végül egy hullám elringatott odáig, ahol már lábra tudtam állni. Jó messzire elkerültem a gátórháztól, de még így is időben érkeztem „haza” ahhoz, hogy a távollét hossza senkinek se tűnjön fel. Volt annyi eszem, hogy a kalandról mélyen hallgassak.

Különben a Tisza menti menhely békés volt. A háború zaja nemigen ért el idáig, és senkinek sem jutott az eszébe, hogy a környékbeli falvakat megbombázza. Csupán az égbolton láttunk olykor néhány példányt az úgynevezett Sztálin-orgonák-ból. A mama azonban már jól tudta, hogy a nyugalomnak hamar vége lesz, és a háború végét nem érhetjük meg a tanyán. Szorgalmasan gyűjtötte ezért a száraz élelmiszereket. Tekintélyes mennyiségű liszt, gríz, cukor, bab, borsó, lencse stb. gyűlt egybe, sőt még egy korai disznóvágásra is sor került. A kinyert sertésdarabok egy nagy bödön zsírba kerültek. Világos volt, hogy a többi holmit nem vihetjük magunkkal. A ládák és a Faludiék két bőröndje számára ástak egy nagy gödrot, és betemették őket valamilyen szigetelőanyaggal és földdel. A sors kezére hagytuk tehát ezeket az értékeket, a sors azonban nem volt kegyes. Amikor jóval később a mama keresni kezdte az elásott holmit, a gátörék haboztak, hogy azok kiásásának és eltulajdonításának az ódiumát vajon német vagy szovjet katonákra testálják-e. Mi azonban kellő alappal sejtettük, hogy egyiküknek sem volt ideje és módja, hogy kiszimatolja és felássa a rejtékhelyet, hacsak nem segítettek nekik.

A Bocskai úton

Megint csak teherautóra rakodva indultunk el egy szeptemberi napon a főváros felé. Ekkor már javában telepítették ki az Alföldről a közintézményeket, úgyhogy apám Társulatának is át kellett tennie a székhelyét Budapestre. Csak ott derült ki, hogy „székhely” az aztán nincs, csupán egy szoba áll rendelkezésre az illetékes minisztériumban a kassza meg a legfontosabb iratok számára. Mivel a kasszát is, a könyvelést is apám kezelte, ha akart volna, akkor sem tudott volna „lemorzsolódni” kollégái elemi érdekeinek sérelme nélkül. Megjegyzem, hogy amúgy is meglehetősen távol állt a hős fogalmától.

Utaztunk tehát, és az út Szolnokig zavarmentesen zajlott, onnan kezdve azonban a kocsi csak vánszorgott. Hemzsegtek az úton a teherautók, személykocsik, katonai dzsipek, továbbá szekerek, taligák, sőt tehen- és lókaravánok is ügettek Nyugat felé. Szembeforgalom magától értetődően nem volt. Mindezek ellenére csak megérkeztünk a Bocskai út 9. számú házhoz, ahol anyánk féltestvére, Bábi néni rendelkezésünkre bocsátotta két-szobás lakását, míg ő áthurcolkodott az anyósához, a közeli Lenke (ma: Kosztolányi) tέρre.

Az első hetek itt is békésen teltek, olyannyira, hogy még be is iratkoztam a Szent Margit Gimnáziumban az ötödik osztályba, sőt néhányszor még meg is jelentem az új iskolában. Az oktatást, ami egyébként sem volt komolyan vehető, hamarosan beszüntették. Október 15-én, egy derűs, kora őszi napon elhangzott a rádióban Horthy Miklós kiáltványa a magyar nemzethez, amelyben kihirdette, hogy felmondja a szövetséget a szövetségi kötelezettségeit nem teljesítő Németországgal, és fegyverszünetet fog kérni. Nem tudtuk, hogy a már napokkal előbb Moszkvába érkezett küldöttség által továbbított fegyverszüneti okmányt a kormányzó megelőzően már jóváhagyta, ez azonban mit sem változtatott a megkönnyebbülésen, amit az egész lakosság érzett a nyilas és hozzá közel álló embereken kívül. Korai volt az öröm, mivel röviddel ezt követően értesültünk arról, hogy a hatalom Szálasi Ferenc és pártja kezébe került.

A nyilasok fénykorát 1938/39-ben jelölhetjük meg. 1939-ban nagy sikert arattak a választásokon, ezt követően azonban a párt nimbusza egyre halványodott. Ennek számos okával itt nem foglalkozom, elegendő annyit leszögezni, hogy német gyámolítás nélkül Szálasi sosem lehetett volna állam élén álló személyiség. A pártnak kétségtelenül volt jó néhány hadra fogható vezetője, a követők létszáma azonban Szálasi szerint is igen alacsonyan maradt. Szálasi tehát kizárólag Berlin döntésének köszönhetette, hogy néhány hónapra hatalomhoz jutott.

Kétségtelen, hogy regnálása idején sokkal kevesebb zsidó ember esett áldozatul a fajelméleti dühöngésnek, mint előbb, ennek az okát azonban nem a szándékban, hanem a kialakult körülményekben lehet keresni. Ekkor már a deportálható zsidókat csak a fővárosban és környékén lehetett számításba venni, és az ő elszállításukhoz nem állt rendelkezésre vasúti kapacitás. A németek ekkoriban a táborok nyomainak az eltüntetésével kezdtek foglalkozni, és új szállítmányok fogadása nem állt az érdekükben. Mindezek ellenére a nyilasoknak még így is sikerült a budapesti zsidóknak mintegy a felét elpusztítaniuk. Egy napfényes kora délutánon apámmal a balkonon álldogáltunk, amikor egy hosszú, katonás rendben vonuló embertömegre lettünk figyelmesek. A csapatot két oldalon és hátul fegyveresek vették körül. Nem kellett hozzá semmiféle felvilágosítás, hogy rájöjjünk: ezeket az embereket a halálba hajtják. Az apámat életemben először és utoljára ekkor láttam sírni.

December vége felé a papa katonai behívót kapott, még hozzá sürgősségit. Igazi meglepetés volt ez, mivel soha életében nem töltött egyetlen napot sem mundérban. Arról már nem is szólva, hogy – mivel nem vadászott – puska sem volt a kezében. Mivel sok pénzzel járta a vidéket, egy időben lapult a táskájában egy pisztoly, de fogalmam sincs róla, hogy vajon mi történik, ha egyszer használnia kellett volna. Ő is, anyám is tanácstalan volt. A fővárosban nem voltak barátok, sőt ismerős is alig. A ház lakói egyelőre szintén idegenek maradtak, és a kapcsolat csupán a kölcsönös köszönésig jutott el. Kapcsolatteremtésben egyébként anyánk járt elől, de a rendelkezésre álló rövid idő még neki is kevésnek bizonyult. Búvóhely legfeljebb a szenespincében a szén között vagy mögött kínálkozott. Ha nem jelentkezik, úgy katonaszökevénynek minősül, és kiszámíthatatlan ennek a következménye. Végül a papa úgy döntött, hogy bevonul, mert nincs más választása. A hozzá hasonló férfiakat azután sorokba rendezték, és azon mód, civil ruhában,

fegyvertelenül elindították a nyugati határ felé. Gyalogmenetről volt tehát szó, amely tartott egészen az osztrák (akkor német birodalmi) határig. A gyalogló civilek ott viszont úgy döntöttek, hogy nem lépik át a határt. Visszafordultak, amiért néhányan az életükkel fizettek, mivel repülőgépről löni kezdték a menetet gépfegyverrel. A többiek összetalálkoztak a visszafelé vezető úton egy szovjet egységgel, amely azonnal „hadifogságba” vetette őket. Avégett, hogy polgári voltuk mielőbb eltűnjön, no meg hogy szovjet katonák hozzájussanak néhány jó cucchoz, megszabadították őket meleg kabátjaiktól, jó bakancsaiktól és kaptak ezek helyett szovjet katonaköpenyt és lestrapált lábbelit. A papa további „kalandjaira” később visszatérek.

A pincelakás

A Bocskai út 9. szám alatti ház mélyén jelentős nagyságú pincerendszer húzódott. Egyik részében a szenespincét alakították ki, a másik oldalon volt egy nagyterem és egy kisebb helyiség. A ház egyik lakója, Demeter László mérnök a telephelyén jó időben szerzett (vásárolt?) nagy mennyiségű gyalult deszkát, és ebből az anyagból néhány ügyes férfi lakó segítségével összeácsolt egy priccs-rendszert. Mindenki levitte derékálját, pokrócát, kispárnáját, és mindenkinek jutott fekvőhely. Engem kivéve. Nem emlékszem, hogy miféle mesével tudtam elérni, hogy kívül maradjak a szardíniásdobozon, és ehelyett egy ócska, kopott, itt-ott szakadt nyugágyat használhassak alvóhelyként, ám megoldottam. Nem tudtam róla, hogy tömegiszonyban szenvedek, de ez a betegség, már ha betegség, a későbbiekben is hírt adott magáról. Bárhol is kerültem nagyobb, sűrű tömegbe, akár utcán, akár aluljáróban, mindig rosszullét környékezett. Ez volt egyébként az egyik oka annak is, hogy nem lelkesedtem a felvonulásokért, demonstrációkért.

A másik, a kisebb helyiségbe beállítottak egy jókora sparherdet, amelynek az eredete ismeretlen maradt számomra. Ezen lehetett vizet melegíteni, sőt főzni is. A vizet egy közeli utcai kútról hozták kannákban, és ez a kút csodálatos módon az ostrom végén is működött. A kübliket váltott műszakban üríteni kellett, amely művelet egy ásott gödör jóvoltából sikerülhetett. A kút is, a gödör is a ház háta mögött volt, tehát az utcára nem kellett kilépni. Ámde nem is lehetett. Elsőként e szabályt én tapasztaltam ki. A liszteszsákot megbontva a mama kétségbeesve állapította meg, hogy a liszt elszennyeződött. Lázasan keresett egy szitát, de sem a lakásban nem talált, sem kölcsönkérni nem volt kitől. Végül megkért, hogy ballagjak el a közelben lévő Lenke térre, mert biztos volt benne, hogy ha Bábi néninek nem is, de az anyósának van egy szitája. Nyert. Elmentem a Lenke térre, megtaláltam a rokonokat, és kaptam egy méretes szitát.

A szitát a hasam elé fogva közeledtem lakóházunkhoz, amikor valami elsüvített a fülem mellett. Budai életünkben ez volt az első lövés, amit hallottam, és amit bárki más is hallhatott a közelben. Kiderült, hogy a házunk túloldalán lévő kis templom tornyába mesterlövészek fészkeltek be magukat, és aki éppen ott tartózkodott, azonnal lőtt, mihelyt meglátott valakit az utcán. Az utolsó járókelő lehettem, akit a mesterlövész nem ölt meg. Nem tudom, hogy miért nem. Ha elhibázott, lőhetett volna újra, de nem tette. Feltételezte talán, hogy egy szitát cipelő gyerek nemigen okoz kárt a dicső seregben. Menekülési lehetőségem mindenesetre egyáltalán nem volt, mert a házak kapui zárva voltak, és csak a házunk ajtajának kulcsa lapult a zsebemben. Akárhogy is, megúsztam, és nem tartottam célra vezetőnek, hogy bárkit is tájékoztassak a kalandomról.

December 25-én vonultunk le a pincelakásba, és mivel a telelés nem ígérkezett rövidnek, berendezkedtünk, amennyire csak lehetett. Nemcsak az ágynemű, a fazék, lavór, bögre, pohár költözött velünk, de került ott könyv, rádió, kártya és társasjá-

ték is. A lakók itt ismerkedtek igazán össze egymással. Az összhangot csak egy anya-fia páros zavarta meg. A férfi bárónak adta ki magát, és ironikusan mindenki csak báró úrként említette. Anyjával együtt ők voltak az egyedüliek, akiknek nem volt élelmiszer-tartalékuk. A pinceközösség úgy határozott, hogy váltakozva mindenki nyújt háromszori étkezést a báró úréknak. Igen ám, csak hogy a báró úr kevesellni kezdte az adagokat, és azzal fenyegetőzött, hogy ha nem kapnak több és jobb ennivalót, feljelentést tesz a legközelebbi nyilas járőrnél a Berkovics család jelenlétéről és a be nem szolgáltatott rádióról. Berkovics bácsi és az édesanyja ugyanis zsidó volt, egy világvevő rádiót pedig az egyik lakó rejtegetett a pokróca alatt. A báró úrnak azonban tudomásul kellett vennie, hogy ha feljelentést merészel tenni, többé egy falat ételre sem számíthat. Ez a feljelentés tehát elmaradt, egy következő lehetőségről viszont a báró úr nem értesült. Én is csak utólag tudtam meg, hogy a szenespincében néhány napig két katonaszökevény lapult. Addig maradtak, amíg a férfiak össze nem szedtek számukra méretben elfogadható civil ruhadarabokat. A levetett katonai egyenruhát az asszonyok eltűzelték a sparherdben.

Egyébként nem fáztunk, nem is éhezünk, és azon voltunk, hogy a szabadulást várva ne váljunk idegromcsokká, de halálra se unjuk magunkat. A bunker fiatal lakói még szórakoztató estet is rendeztek. Volt, aki szavalt, más vicceket mesélt, én meg elénekeltem Karádi Katalin legnépszerűbb számát, a „Hamvadó cigarettavéget”. Természetesen szipkával és benne egy cigarettával a kezemben. Elég óvatlan, mondhatni számár szórakozásunk volt kiállni az udvarra és figyelni a lehulló bombákat. A rádió nem sugárzott szórakoztató műsorokat, viszont derekasan ellátta a társaságot hírekkel. Tulajdonosa a pokróc alatt hallgatta a híreket, majd továbbadta mindazoknak, akiket érdekeltek. Kit ne érdekelt volna, hogy ugyan merre járnak, mit csinálnak az oroszok és nyugati szövetségeseik? Nemcsak a hadmozdulatokról, de nyugati forrásból arról is tudtunk,

hogy a Vörös Hadsereg katonái rabolnak, fosztogatnak és meggyalázzák a nőket. Utóbb kiderült, hogy e szokás nem volt teljesen általános, mivel a parancsnokoktól függött, hogy mit engedélyeznek és mit nem. Mindenesetre a parancsnokok nagy többsége igyekezett „kárpótolni” a fiait a sok szenvedésért.

Többször is megjelent a pincében egy nyilas járőr, aki fegyvert, zsidót és rádiót keresett. Fegyver nem volt a házban, és mivel a báró úr nem nyitotta ki a száját, nem találtak sem zsidót, sem rádiót. Sehogy sem lehetett védekezni viszont az ellen, hogy az összes férfit kihajtsák a nem létező védfal építésére, amely a végső győzelmet szolgálta volna. Egy ilyen alkalommal az egyik férfi súlyosan megsebesült. A teste tele lett apró repeszdarabokkal. Elhelyezték az egyik földszinti lakás halljában, ahol állt egy rekamié. Valakinek azonban őriznie kellett, és a felesége nem tudta elhagyni két pici gyermekét. Vállalkoztam a feladatra, néhány férfi pedig hason csúszva elért egy orvost, aki adott némi fertőtlenítőszert és lázcsillapítót. Egyebe nem volt. A botcsinálta ápolónő megtette, amit tehetett, és ez nem volt sok. E helyzetnek az vetett véget, hogy egy nagy robbanás betört nemcsak az utcai szoba ablakait, de az attól elválasztott hall ajtaját is, földre söpörte a vázákat és nippeket, a törmelékkel pedig elborította az egész helyiséget. Valami őrangyalféle terjeszthette ki ránk a szárnyait, hogy egyikünkön sem esett még csak egy karcolás sem. A sebesültet azonban biztonságosabb helyre kellett szállítani, engem meg a mama elparancsolt a további szolgálattól.

Végre elérkezett a nap, amely a pinceélet végét jelentette. Szovjet tankok dübörögtek végig az utcán, és a pincelakók lelkesen integettek nekik. Virágot csak azért nem szórtak, mert télidőben, és ráadásként ostrom alatt, nem teremnek virágok. Egyébként a lakók, hála a rádiózásnak, tudták, hogy az elitalakulatok vonulnak az élen, és azt is, hogy tőlük nem kell félni. Félni majd akkor kell, amikor a nyomukban megjelennek a megszálló egységek. Féltünk is rendesen. Most nekem sem

volt menekvésem. A priccse kellett feküdnöm, pokróccal jól betakaróznom, hogy még az orrom se látszódjék ki, és alkalmoszerűen valaki még rá is hevert a pokrócra. Rövidesen kiderült azonban, hogy a nálunk illetékes megszállóktól sincs félnivaló. Ennek a titka abban rejlett, hogy a szomszéd házba egy magasabb parancsnokság költözött be, amelynek a parancsnoka vagy nem hallott Sztálin felhatalmazásáról, vagy nem vette azt tudomásul. Súlyos fenyegetések terhe alatt szigorúan megtiltott minden zabrálást és erőszakot.

Ez az egység is felnyitotta az élelmiszerüzleteket, trafikokat, hentesboltokat, illatszerboltokat, de az árukészletet szétosztotta azok között, akik értesültek a lehetőségről, és időben oda is érkeztek. Azért persze a szovjet tiszteknek is jutott valami a dohányáruból, parfümökből és szeszes italokból. Mindenesetre nem érkezett hír hozzánk sem fosztogatásról, sem erőszakolásról. Az utóbbi elkerülését előmozdította, hogy a ház földszintjén, mindjárt a bejárat mellett lakott három hölgy, akiket nemigen érdekelt sem az egyenruha színe, sem a fazonja. Az üzlet elsősorban illatszerekben és italokban gyümölcsözött. A parancsnok által kihirdetett rend hatékonyságát igazolta a következő eset. Éppen az ötödik emeleti lakásban tartózkodtunk, amikor kopogtak az ajtón. Egy kiskatona állt ott, és a balkon felé mutogatott. Ott állt a kerékpárom, amelyet azután egy nagy mosoly kíséretében kitolt az ajtón. A balkonról láttam, hogy fel-alá kerekedik az úton. Egészen addig, amíg meg nem állította egy tiszt. A katona leszállt a bicajról, és kisvártatva visszatolta azt a balkonra.

Az időrend nem áll össze az agyamban, de azt tudom, hogy a lakásban valamikor szembesültünk egy kisebb, bomba alakú valamivel, amely az egyik rekamién hevert. Természetesen át kellett hatolnia az ablakon, hogy nyughelyét megtalálja. A lakásban tehát nem lehetett megmaradni. Üveg, üveges és tűzszerész ugyanis nem volt található Budapesten, de talán az egész országban sem. Demeterék ajánlották fel ekkor földszinti

lakásuk egyik szobáját, ahová le is hurcolkodtunk. A lakás a legnagyobb volt a házban, úgyhogy oda a szovjet parancsnokság is „beutalt” egy fiatal századost. Az illető grúz volt, aki jól zongorázott. Kedvence Chopin volt. Egy alkalommal valóságos koncertet adott a lakóknak. Sőt pezsgőt kínált, és mindenkire rá akart tukmálni egy szivarkát.

Már ott tartottam, hogy egy szót sem hiszek el a szovjet se-reg rossz hírét terjesztő pletykákból, amikor az udvaron meg-láttam egy teknőfélé, amely a valóságban koporsó volt. Egy tizennyolc-húsz éves kölyök feküdt benne, és a koporsó mellett egy tiszt szónokolt. Szót sem értettem a mondókájából, de volt valaki a bámészkodók között, aki megértette, hogy a katoná-nak azért kellett meghalnia, mert megszegte a rablásra, erő-szakra vonatkozó parancsot. Noha a parancsot megértettem, sőt még tiszteltem is, ettől az eljárástól azonban elborzadtam. Azt éreztem, hogy itt valamilyen elvadult aránytévesztés mű-ködhetett.

Újra otthon, amely már nem otthon

Pest után Buda 1945. február 13-án szabadult meg a németek-től és velük együtt a nyilasoktól is, ezt követően azonban még jó ideig nem lehetett kimozdulni a fővárosból. A vasúti közle-kedés csak lassan és hiányosan állt helyre, és a hidak felrobban-tása miatt még az egyik városrészből a másikba is csak csóna-kon lehetett átjutni. Anyánk elvetette a csónakázást, mert veszélyesnek vélte, de pénze se igen volt rá. Az utcán lótetemek és hullák heverték, ami a gyerekestől való mozgást ugyancsak nehezítette.

Valamikor március közepén indultunk útnak. Nem tudom, hogy hol, de azt igen, hogy száraz lábon jutottunk el a Keleti pályaudvarra. Mindenki, még a hétéves Kati is zsákot cipelt a hátán. Néhány órás várakozás után felkecmeregthettünk egy

Debrecen felé induló szerelvény egyik marhavagonjára. A vo-nat dőcögött, így csak másnap, sötétedés felé érkeztünk be a szolnoki pályaudvarra. Szovjet katonák minden beérkező szerelvény minden utasát kiharancsolták a vagonokból, és az állomás épületén át az előtte álló térre terelték őket. A menet-ben a mama a két kicsivel haladt előttem, engem meg egy ka-tona az elem keresztbe tartott fegyverével megállásra kénysze-rített. Éktelen visításba kezdtem, és a katona talán megértette, hogy előre mutogatva miért kiabálok, hogy „mama, mama”. Felemlte a karabélyt. Az állomás előtt a tömeget felsorakoz-tatták egy menetoszlopba. Kisvártatva el is indították a város közepe felé. A menet mindkét oldalán fegyveresek haladtak, ami a korábbi budai jelenetet juttatta eszembe. Nem volt jó gondolat, mivel akkor tudtam, hogy a nyilasok a halálba ker-getik a zsidókat, azt viszont nem tudtam, hogy a szovjetek va-jon hová kísérik ezeket az embereket.

Szolnokból semmit sem láttam, mert ekkor már sötétség volt, és a lámpák nem égtek. Eljutottunk egy tágas udvarra, amiről később kiderült, hogy a városházához tartozik. Hajnalig ácsorogtunk a szabadban. Fogalmam sincs, hogy hány embert gyűjtöttek be, de tömve volt az udvar. Virradatkor megjelent egy kis csapat, amely zömmel szovjet katonaruhás férfiakból állt, de volt velük egy civil is, a magyar tolmács. Megtutuk, hogy nem kell félnie senkinek, mert csupán egy kis munkára (malenkij robot) kívánják igénybe venni a megjelenteket. Ezt követően az egyik katonaruhás rámutogatott egy-egy cso-portra, és elmondta, hogy melyiknek mi lesz a feladata. Volt itt zöldsegtisztítás, vagon ki- vagy berakodása, segédmunka vala-milyen gyártelepen és így tovább. Lassanként kiürült az udvar, és már csak anyánk ácsorgott ott a három gyerekkel, valamint apám hivatalának igazgatója, Ábrahám András a lányával, Erzsivel. Velük a véletlen hozott össze Szolnokon. A „munkál-tatók” számára azonban egy családnak tűntünk. Elképzelhető, hogy törték a fejüket, mit is kezdhetnének egy házaspárral és

négy gyerekkel. (Erzsi beleillett a képbe, mivel két évvel idősebb volt nálam.) Végül úgy döntöttek, hogy ez nem igazán munkabíró csapat, és intettek, hogy mehetünk oda, ahonnan jöttünk: az állomásra. Az állomás felé bandukoltunk, midőn szembejött egy szovjet tiszt, és nevetve mutogatott a kabátom ujjára, amelyből kilógott a karórám. Már húztam is elő a darabot, hogy átadjam neki, de ő csak tovább integetett, míg csak észre nem vettem, hogy elszakadt a szíj, és az óra, ha nem a szovjet tiszt zsebében, akkor az aszfalton végzi. Nos, vagy egyáltalán nem kellett neki óra, vagy női karórára nem volt kíváncsi. Most már nemigen tudtam, hogy mit is gondoljak a szovjetekről, és köztük az oroszokról. Stefan, alias Pityu, a hozzánk még Debrecenben beszállásolt fiatal német pilóta jutott az eszembe, akivel kapcsolatban apám megjegyezte, hogy „ezek szerint” nem minden német náci. Pityu ugyanis gyűlölte a náciakat, a háborút, és ezt nem is titkolta. Egyébként minden oka meg is volt a gyűlöletre, mivel a Debrecen környéki légi csaták egyikében lelőtték a gépét, és ő szörnyethalt.

Az állomáson megint csak sikerült felkapaszkodnunk egy marhavagonba, és újabb hosszú dőcögést követően begurultunk Debrecenbe. Megtaláltuk a Forgács utcai házat is, amelyet üresen hagytunk magunk után, ám most tele volt lakókkal. Egykori holmijaink, a bútorok, szőnyegek, könyvek közül egyedül a szétvert zongora maradt a helyén. Valószínűleg túl nehéz volt, és senki sem tudta elszállítani. A ház az úgynevezett Tisztviselőtelepen áll, ahol valóban tisztviselők és értelmiségiek laktak. Egy kisebb körzetben belül mindenki ismerte egymást, és ha nem is barátkoztak, szívélyes viszonyban éltek együtt. Ez azonban a legtöbb otthon maradót nem akadályozta meg abban, hogy az eltávozók házait ugyanúgy kifosszák, mint tették ezt rendszeresen a zsidó házakkal és lakásokkal.

A beköltözött idegenek megengedték, hogy használatba vegyük az előszobát és egy szobát, az engedmények körébe azonban nem tartozott sem a konyha-, sem a fürdőszoba-használat.

Anyánk minden leleményére és diplomáciai képességére szükség volt, hogy az eltulajdonított javak egy részét visszaszerezze. Sorra látogatta a környékbeli házakat, és ahol meglátta a szolonját, a varrógépét, egy polcnyi könyvet stb., mosolyogva előadta, hogy milyen hálás e dolgok megmentéséért. A tolvaj nem tehetett mást, mint helybenhagyta a mentési variációt, és hozzátette, hogy semmiség az egész, hiszen csak a jó barátság nevében tette. Ebben maradtunk.

Nehezen és nagyon is hiányosan, de valahogy mégis csak berendezkedtünk. A pincelakás jó előiskolának bizonyult. Az előszoba töltötte be a konyha és a fürdőhelyiség szerepét, a szobában meg kialakítottuk a fekvőhelyeket. Fürödni nem lehetett, de Rázom-pusztá és a Bocskai úti pince után már nem is tudtunk volna mit kezdeni egy fürdőkáddal. A visszaszerzett varrógép viszont aranyat ért. A környéken állomásozó szovjet alakulatok körében elterjedt a „varrónő” híre. Egyre-másra érkeztek a megrendelések gatyákra, bugyikra, melltartókra, amelyek a legfinomabb anyagokból, muszlinból, taftból stb. készültek. Munkadíj fejében a megrendelők élelmiszerral fizettek, amit minden biztonnal a konyhájukból „szereztek”. Érkezett liszt, cukor, burgonya stb., és mindez jól szolgálta létfenntartásunkat, de akár azt is mondhatom, hogy életben maradásunkat. Volt azonban egy olyan „beszállítónk” is, aki nem várt ellenszolgáltatást. Az egyik szobába beutaltak egy századost, aki örömeny volt, és beszélt valamennyit németül. Elmondta, hogy őneki is három lánya van, és már alig várja, hogy leszereljen és lássa a családját. Sajnos, ezt az embert elvezényelték, és a helyét egy nyársat nyelt ezredes foglalta el, aki nemcsak nem hozott semmit nekünk, de még csak nem is köszönt. Két hatalmas bőröndöt cipeltek utána, amely vélhetően összezabrált holmival volt tele. Hazaérkezve e kincset minden biztonnal elkobozták tőle, és még örülhetett, ha ennyivel megúsza.

A mama elővette a mindig magánál tartott néhány megmaradt arany ékszert, láncot, gyűrűt, és elindult, hogy valamelyik

faluban tojásra, túróra, vajra cserélje. Bátorságot igényeltek ezek a kirándulások, mert a vonatok zsúfoltak voltak, olykor csak a vagon tetején akadt hely. Ráadásul közbiztonságról sem lehetett beszélni az országban. Sötétedés után az utcán az ember összetalálkozhatott egy vetkőztetővel, aki megszabadította kabátjától, sáljától, táskájától és fejrevalójától. Utoljára anyánk hozzányúlt a vésztartalékhoz, Ormós nagypapa aranyórájához, amely nemcsak vastag aranytokban hevert, de saját kerete is aranyból volt. Mindezek tetejében az őszereg óra még járt is. Az óra fejében a mama egy nagy, hízott libával érkezett haza. A húst és tepertőjét hosszú napokig, a zsíráját hetekig fogyasztottuk. A nehézséget az okozta ekkoriban, hogy kenyér helyett mindenféle gabonatormélékből és még ki tudja, miből összegyúrt ragacs állt csak rendelkezésre, aminek az ódiúmat az enyhítette, hogy kukoricaliszthez viszont hozzá lehetett jutni, úgyhogy annyi málét és puliszkát ehattunk, amennyit csak akartunk. Szerencsének mondható továbbá, hogy cukor- és marharépa is rendelkezésre állt, és ezekből a növényekből részben főzeléket lehetett készíteni, részben melaszt lehetett előállítani, mely utóbbi a cukrot pótolta. Eltekintve a fekáliára emlékeztető színetől, kétségtelenül megédesítette a teát, ami természetesen szintén nem tealevélből készült. Ebben az időben megtanultam az említett étel elkészítésének módját, de ezzel később nem sokra mentem. Soha az életben nem főztem puliszkát, és csak évtizedek múlva kértem köretnek kukoricából készült galuska-félét, amiről megállapítottam, hogy nem is rossz.

A papa hazatér

Apánkról hosszú ideig nem tudtunk semmit. A mama érdeklődésére sehonnan sem érkezett érdemi válasz, és tőle sem jött levelezőlap vagy bármilyen hír. 1946 augusztusában megállt egy sovány férfi a kapuban, a vállán egy szatyorral. Én mentem

elébe, és néhány pillanatig nem ismertem rá az apámra. Az egykor több mint nyolcvankilós ember nem nyomott még ötven kilót sem.

A nagy ünneplés, mosakodás, étkezés után a papa elég sokat mesélt. Elmondta az általam már ismertetett történetet a magyar-osztrák határig és vissza, a gyűjtőtábor Focsaniban, ahol sok fogoly megbetegedett, és részletesen beszélt a lágerről, ahol fogságának javát töltötte. A tábor helyét, sajnos, nem tudom hitelesen megjelölni. Ezzel kapcsolatban élesen kirajzolódik a történelmi emlékezet megbízhatatlansága. Apa vagy nem mondott helységnevet, vagy ha mondott, azt valamennyien elfelejtettük. Az egyik húgom egyáltalán nem emlékszik rá, hogy a papa bármit is mondott volna a lágerről. A másik úgy tudta, hogy a tábor a Donyec-medence egyik vasművét szolgálta ki. Itt zuhant rá a papa lábára valamilyen vasdarab vagy lemez, amely súlyosan megsebesítette. Én viszont határozottan emlékszem rá, hogy a táborlakók fatelepen dolgoztak, és a sebesülést egy farönk okozta. Akármilyen volt is a baj okozója, a papa állította, hogy a csonkolástól a kiváló orvos és ápolónő mentette meg.

Mindenesetre leghihetőbb az általam megőrzött verzió. Apánk ugyanis arról is beszélt, hogy a környéken lakó emberek, főként asszonyok, többször hoztak valamilyen élelmiszert a foglyoknak. Főtt krumplit, káposztát, répát, savanyú almát, ilyesmit dugtak a kezükbe. Ezt aligha tehették volna egy zárt vasmű esetében, de megtehették, ha a rabok a szabadban, az erdőben dolgoztak. Ormos János ekkoriban úgy vélekedett, hogy a szovjet rendszer borzalmas, hiszen ezek az emberek csakúgy éheztek, mint ők maguk, és a ruházatuk se volt sokkal különb a foglyok ócska holmijánál, ám az orosz emberek között ugyanúgy vannak jólelkűek, mint bármely más közösségben. Nem minden német náci, és nem minden szovjet ember bolsevik.

Egyébként Ormos János hamarosan kivételes helyzetbe került a táborban. Elterjedt róla, hogy igazságos, és senkit sem

bánt meg. Így megválasztották (vagy kinevezték?) az egyik egység ételosztójának. Ki kellett mérni a kondér ismeretlen eredetű kotyvalékát a csajkákba, és fel kellett darabolni a téglalap alakú fekete kenyeret. A lötyyöt rendesen felkavarta, a kenyérnek nevezett téglákat milliméter pontossággal szabta egyenlő részekre, az összegyűlt morzsát naponta más, más ember tenyerébe szórta.

Az orvossal és az ápolóval kialakult jó viszony és az igazságosság nimbusza vélhetően szerepet játszott abban, hogy a pápát az első hadifogoly-szállítmányok egyikével hazaindították. Ezután még töltött egy időt Iaşiban, majd innen is elbocsátották. A hivatal azonnal állományba vette, és ettől kezdve felívelt a karrierje. Pénztárosból pénztárnok, majd pénzügyi osztályvezető lett. Élete utolsó éveiben rendszeres kapcsolata alakult ki a Földművelésügyi Minisztériummal, ahol felajánlottak neki egy osztályvezetői állást szolgálati lakással és gépkocsi-használattal. Vesztünkre a javaslatot elfogadta. Később látni fogjuk, hogy ez a lépés miért jelentett veszedelmet.

Most már tehát volt rendszeres kenyérkereső a családban, ám az élet nem lett könnyebb. Hiába kapott apám fizetést, a száguldó infláció elvitte. Ezért a „varrodát” nem is lehetett bezárni.

Vallás és egyház

Noha nem tudatosodott bennem, de alighanem az egymást követő sokkhatások vezettek oda, hogy egy időre nagy templomjáró lettem. Első utam reggelente az iskolával srégen szemben álló templomba vezetett. Mint már láthattuk, vallásos nevelésem meglehetősen zavaros volt, és szerfelett hiányos, ami a katolicizmust illette. Nem értettem a Szentháromság tanát, és a Szentlélekkel semmit sem tudtam kezdeni. Nem volt számára sem kérdezni-, sem mondanivalóm. A Legfőbb Urat az

Ószövetségből ismertem, és egyáltalán nem kedveltem meg. Már az sem tetszett, hogy egy vacak alma megkóstolása miatt nemcsak a bűnösöket, de minden leszármazottjukat örökös robotlásra ítélte, amíg csak ember él a Földön, holott közöttük bőven akadtak olyan emberek, akik a tudás almáját nemcsak megenni nem akarták, de még csak kíváncsiak sem voltak rá. Félek, hogy manapság jóval több az olyan ember, aki fütyül a tudásra, mint aki mindenáron tudni akar. És ugyan minek özönvizet (cunamit) zúdítani egész embertömegre, akik között bizonyára voltak bűnösök csakúgy, mint ártatlanok. Noé lett volna az egyetlen ártatlan, éppen Noé, aki részegen, meztelen hevert a sátrában és megátkozta azt a fiát, aki rátalált ebben az állapotban? Jóságos Úr vajon, aki azt követeli Ábrahámától, hogy ölje meg saját fiát, és csak az utolsó pillanatban menti meg Izsákot? Mit állhatott ki apa és fia, amíg a dráma tragédia nélkül ért véget? És milyen apa az, aki moccanás nélkül nézi végig egyszülött fia kínhalálát. Mindent összevéve: az Úrral sem tudtam párbeszédet folytatni.

Annál több mondani- és kérdeznivalóm volt a keresztfán ábrázolt áldozat, Jézus esetében. Ekkor még nem akadtam fenn azon, hogy a Teremtő szőke hajjal és kék szemekkel ajándékozta meg, mert akkoriban nem tudtam, hogy a korabeli zsidók haja és szembogara fekete volt, és a bőrük színe sem volt fehér. (Már csak azért sem jöhettem rá erre, mert az egyik zsidó osztálytársamnak világos volt a haja és a szeme is.) A kérdéseim egyébként akörül forogtak, hogy miért tette, amit tett, és miért gondolta, hogy áldozatával „megválthatja” az embereket. És vajon megváltotta-e? Láthatta, hogy mi ment végbe a világban, és hogy hány millió ártatlan ember halt meg két iszonyú háború áldozataként. Ő azt ismételgette, hogy szereti az embereket, szereti az ártatlanokat, megbocsát a vétkezőknek, különösen szívébe fogadja a gyerekeket, és oltalmazni akarja az elesetteket. Azokat mindenesetre ostromozza, akik kárt tesznek embertársaikban, mert pénzhajhászok, tolvajok, gyilkosok

vagy árulók. Csodatetteit Jézus kimagyarázta, vagyis én magyaráztam meg magamnak. Lázár nyilván beteg volt, de csak a családtagjai hitték, hogy meghalt, és így azután „feltámadhatott”, mert a kór elmúlt. A nevezetes esküvőn kenyér előkerülhetett a kemencéből, az itálról pedig csak hitték a fogyasztók, hogy bor volt, holott csak vizet ittak. Egy csodára azonban én sem találtam magyarázatot. Többször is feltettem a kérdést, hogy valóban meghalt-e és valóban feltámadott-e. Csak csend volt a válasz.

Hamarosan történt valami, ami megingatta a hitemet, nem Jézusban, hanem abban az egyházban, amely – többek között – az ő nevében tevékenykedett. Még nagy nyomor lepte el az országot, amikor barátnőm, Ábrahám Erzsi javasolta, hogy főzünk ebédet a környék szegény gyerekei számára, és a performance-hoz az iskolát használjuk fel. Az akció Jézus tanításának szellemét idézte fel. El voltam ragadtatva az ötlettől, amelyet feltáltunk az osztályfőnököknek és az igazgatónak (Mellau Márton). Senki sem ellenkezett, és – őszintén szólva – nehéz is lett volna elhárítani a javaslatot. A konyhas főnővér gondjaira bíztak bennünket, ami célszerű volt, mert egyikünk sem fényeskedett a konyhaművészetben. Az általunk kitalált menü krumplilevest, káposztás kockát és fejenként egy brióst tartalmazott. Már csak össze kellett gyűjteni a nyersanyagot, és megfőzni, megsütni a feltálnivalót.

A nővér bevitt minket a „kamrába”, amely nagyságára nézve megfelelt volna bálteremnek is. Ekkoriban az ország java része még éhezett, és nálunk odahaza is gyakran olajba mártogatott kenyér volt a vacsora vöröshagyma-kísérettel. Ehhez képest az itt látott kamra letaglózó látványt nyújtott. Hosszú rudakon lógtak a sonkák, kolbászok, oldalszalonnák. Zsákok következtek liszttel, grízzel, morzsával teli, majd métereken keresztül sorakoztak a mézes bödönök és mosolyogtak befőttek, lekvárok. Ilyesmit békeidőben sem láttam soha. Tudtam persze, hogy a házban sok apáca húzódik meg, és elég magas a benn-

lakó diákok száma. Rájöttem, hogy a kincseket az ő szüleik, rokonaik szállították be az iskolának, a diákok esetében vélhetően fizetség fejében, mivel pénzben fizetni annyi lett volna, mint papírt dobálni a szemétkosárba. A beszállítók minden bizonnyal falusiak, tanyasiak voltak, akik más körülmények között éltek, mint a városlakók. Ennek ellenére nem tudtam szabadulni attól az érzéstől, hogy ez méltánytalan, igazságtalan. Nem szabadna ennyire dúskálni, amikor a lakosság nagy többsége nyomorog. Mit szólna ehhez Jézus? E rossz érzés ellenére, a konyhas apácák segítségével az ebéd nagyszerűen sikerült. A gyerekek mindent felfaltak, de volt, aki a brióst hazavitte.



Új hatások, töprengések

Ebben az időben, tizenöt-tizenhat évesen szert tettem Erzsi mellett még egy jó barátra. Csakúgy, mint Erzsi, Pityu is idősebb volt nálam. Én hatodikos, ő nyolcadikos diák volt. Pityu nem volt atlétatermetű, sőt kicsit kövérkés volt, de mosolya, kedvessége, humora, tudása sokakat meghódított. A magam részéről a mindentudás bajnokát láttam benne. Pityu kétségtelenül sok mindent tudott, amit én nem. Tudott például almás pitét sütni, és erre meg is tanított. Ismerte az ember, a nő és a férfi biológiai adottságait, és e téren elméleti oktatásban részesített. Nem az anyámtól, tőle tudtam meg, hogyan lesz a gyerek. Mi több, Pityu még Marxot és tanítását is ismerte. Pityu sikeres érettségijét követően a budapesti Zeneművészeti Főiskolára iratkozott be, ahol a karmesteri szakra került, és egyidejűen elkötelezte magát a jezsuiták rendjénél. Eltávozását jelentette számomra az első nagy érzelmi veszteséget. Később megtudtam a nővérétől (Katitól), hogy Pityu zeneszerzéssel is foglalkozott, és egyik művét nekem ajánlotta. Nagyon fiatalon, rákban halt meg. A hírek szerint nem engedte, hogy fájdalomcsillapítóval csökkentsék a kínjait. El tudtam menni a temetésére, a Farkasréti temetőbe. A ravatalt látni sem lehetett a rengeteg fekete reverendától, amelyek körülvették a koporsót.

Pityu révén ismerkedtem meg egy ferences baráttal, aki nemcsak kedvelte a fiatalokat, de kifejezetten gyűjtötte őket maga köré. (Jóval később Budapesten, a Margit körúti templomban szórta átkait a fennálló rendszerre.) Egy összejeövetelen

a páter azzal szórakoztatta az ifjakat, hogy jószolt nekik a tenyerükből. Az én tenyeremet meglátva azonban közölte, hogy nekem semmit sem mond. Annyira rosszat lát? – kérdeztem, mire a válasz az volt: „Igen is, meg nem is.” Ezzel bogarat ültetett a fejembe. Nekiláttam a kiromantia tanulmányozásának. Antikváriumokban felvásároltam a kapható könyveket, és később külföldön is beszereztem a kézzőlásra vonatkozó irodalom tekintélyes részét. Az eredménnyel egyáltalán nem voltam elégedett, sőt kifejezetten bosszantott a korabeli szerzők alapállása, kiinduló pontja. Az emberi világot két részre osztották. A férfiak esetében a jobb kezet, a nőknél a másikat kellett vizsgálat tárgyává tenni. Az eljárás magyarázatának lényege abban állt, hogy mivel a nő „ösztönlény”, az ő tenyérvonalai nem változnak az idő során, és e megváltoztathatatlan útvonalat a bal kéz mutatja fel. A férfiak ezzel szemben racionalitásuk és akaraterejük folytán maguk is irányt szabhatnak életútjuknak, erre pedig a jobb kéz adja meg a választ. Nos, ezt a „tudományos” tételt, amely a valamikori, tizenhetedik század végi biológiából merítette alapjait, már tizenöt-tizenhat évesen is marhaságnak véltem. Annál is inkább, mert saját bal tenyerem valóban zavaros volt és maradt, a másik viszont szép, egyenes vonalakat tartalmazott, és jó jövőt ígért mind az életút, élettartam, mind az intellektus terén. Különösen tetszett az értelmi képességre utaló vonal, amely nem állt meg az egyszerű logikánál, hanem lehajlott a fantázia világába. Hinni vélem, hogy ez az adomány tette lehetővé a jóval későbbiekben az általam rendszeresen feltett kérdéseket. Minduntalan el akartam képzelni a történelem alanyait, helyzeteit, bele akartam helyezni egész valójukba és valóságukba, ami nemritkán azt eredményezte, hogy a pusztán iratkapcsolás eredményeitől eltérő eredményre jutottam. Nos, egy ideig haboztam, mert nem tudtam eldönteni, hogy higgyek-e ennek a hókuszpókusznak, vagy hagyjam az egészet a csudába.

Telt-múlt az idő, amikor is egy új barátnő, Boda Livia jóvoltából eltöltöttem egy kis időt intézményében, nevezetesen a Lipóton, ahol azért helyezett el, mert fel akart tápláltatni. (Különböző okokból igencsak leromlott fizikai állapotban voltam.) Az az ötletem támadt, hogy megnézem néhány ott ápolt ember tenyerét, hátha ettől okosabb leszek. Lili kezembe nyomott egy kulcsot, amely olyan betegek osztályának ajtaját nyitotta, akik súlyos agykárosultak voltak, de nem jelentettek veszélyt sem önmagukra, sem másokra nézve. Egy széles folyosóra jutottam, amely zsúfolásig volt emberekkel. Mindenki készségesen elém tartotta a tenyerét, akit csak megkértem rá. Kétféle típust találtam. Az egyiket a sima, csaknem vonal nélküli tenyér jelentette, a másik típus viszont tele volt kusza, kivehetetlen jelekkel. Meggyőztek. A tenyér valóban tartalmaz olyan vonásokat, jelzéseket, amelyek alapján ugyan nem lehet valakinek az életét részleteiben feltárni, de jó és nem jó jóslatokat tartalmaz. Még mielőtt a szülők, tanítók, tanárok, egyáltalán a „társadalom” kifejtené saját jó vagy rossz hatásait, az emberben benne lapul egy génállomány, amit legfeljebb befolyásolni lehet, de megváltoztatni nem.

Ettől kezdve komolyan foglalkoztam kiromantiával, és számos tenyérből „jósoltam” is. Később azonban olyan eseményekre került sor, hogy egyszer s mindenkorra felhagytam e veszélyes játékkal. Történt, hogy egy kolléganő tenyerében halálos betegség nyomára bukkantam, egy másinak a tenyerében pedig súlyos depresszióra utaló jeleket láttam. E vonalakról nekik semmit sem szóltam, és igyekeztem az egészet elfelejteni. Csakhogy az egyik hölgy hamarosan meghalt, és a másik öngyilkos lett. Ekkor azt mondtam magamnak, hogy ebből elég. Ha a továbbiakban semmiként sem tudtam kitérni a kérlelés elől, a tenyeret úgy néztem meg, hogy nem néztem meg, hanem legfeljebb olyasmit mondtam el, amit kéz és tenyér nélkül is tudtam az illetőről.

Már nem jártam kora reggel templomba, sőt a kételyeim egyre csak szaporodtak az egyházi dogmákat illetően. Ezekről beszéltem a gyóntatómnak, Bulányi Györgynek, aki azonban válaszokkal nemigen szolgált. Egy ízben kifejezetten leszögezte, hogy ha így folytatom, harmincéves koromra kiégett ember lesz belőlem. Ez nemcsak biztató nem volt, de úgy fogtam fel, hogy ha nem is szó szerint, de mégiscsak kitessekkeltek az egyházból. A piarista páter később az egyház fekete báránya lett, mivel a visszatérést hirdette meg az eredeti tanítókhoz, voltaképpen Jézushoz, és ezen az alapon szervezett egy kisközösséget. Évekkel később megjelent egy előadásomon, ahová gimnáziumi jó barátnőm kísért el: Kovács Teri. Ekkoriban Teri volt a barátja és kísérő társa.

Bajok támadtak az iskolában is. Az irodalmat Edit nővér szerettette meg velem, és az ő tragikus halála után egy szürke kiséger igyekezett elfordítani tőle. A kísérlet nem sikerült, de elegendő lett abból, hogy valaki felmondja a tankönyv szövegét, miközben a tankönyv semmit nem tartalmaz sem a modern hazai irodalomból, sem az európaiból. Arról persze nekem sem volt fogalmam, hogy létezett irodalom Európán kívül is. Eleinte csak unatkoztam, később azonban kinyitottam a számat. Nagyjából hasonló helyzet alakult ki a történelemórán is. A hittanórán nem vitatkoztam, hanem szorgalmasan kötöttem. A tisztelendőnek elege lett ebből, és felszólított, hogy ha nem érdekel az óra anyaga, akkor hagyjam el a termet. Felálltam, kimentem és csendesen becsuktam magam mögött az ajtót. Mindez együttvéve azt eredményezte, hogy ugyan a jegyeim nem romlottak le, de vége lett az iskolai dicsőségnek.

Ha ez nem lett volna elég, hozzáadtam még két vétket. Bekapcsolódtam egy népi táncegyüttesbe, amely természetesen nem volt katolikus, sőt egyáltalán nem volt köze semmiféle valláshoz. E körben megjelent Molnár István, a neves táncmű-

vész és koreográfus, aki betanított egy egész színházi estre való táncot és jelenetet. Többek között szerepelt a műsoron Bíró Szép Anna balladája, és Anna szerepére Molnár engem választott ki. Az előadásra a Csokonai Színházban került sor, és a műsor nagy sikert aratott. Az általam előadott jelenetből annyit értettem, hogy a leány szerelme felkutatására indult útnak, az erdőben azonban zsiványok törtek rá, akik kirabolták. Fogalmam sem volt róla, vajon mi történhetett volna még vele, az iskola vezetői viszont tudták. (Más kérdés, hogy egy tizenöt év körüli lány hogyan maradhatott ily tudatlan, de az maradt.)

Még ennél is botrányosabb elhatározásnak számított, hogy beléptem a református kollégiumhoz kapcsolódó, Csenki Imre által létrehozott és vezényelt kórusba. Jelentkeztem nála, elénekeltetett valamit, felvett s beosztott az altok közé. Népdalfeldolgozásokat és Kodály Zoltán néhány kórusművét tanultuk be, majd a kórus koncertezni kezdett. Hazai földön mindenütt nagy sikert aratott. Amikor első ízben külföldi útra indult, ha jól emlékszem Svájcba, kiváltam a kórusból.

Nos, ekkor már mindenkinek, az osztályfőnöknek (Asztéria nővér), az igazgatónak elege lett belőlem. Mellau Márton nagy pocakját követve bevonult az osztályba, és hangos, elítélő szavakkal ismertette az utóbbi időben elkövetett bűneimet. Ugyanakkor az osztályfőnök behívatta a mamát, és arra kérte, hogy vegye ki a lányát az iskolából, mert különben kénytelenek lesznek kizárni. A hetedik osztállyal tehát véget ért az iskolai karrierem a Svetits gimnáziumban. Viszonylag jó bizonyítvánnyal engedtek utamra, amennyiben csak magatartásból, hittanból és – hogy ne legyen annyira feltűnő a dolog – latinból nem kaptam meg a legjobb jegyet, az ötöst. Ami a latint illette, én voltam a legjobb latinista az osztályban, sőt attól tartok, az egész iskolában. Már végigolvastam az *Aeneist*, Horatius és Ovidius volt a kedvencem. Ha erre a tudásra négyes járt, vajon milyen jegyet kaptak a többiek?

Mit tettem? A szüleim nem rontottak rám, csak szomorúak voltak, és nem tudtak segíteni. Lánygimnázium mindössze kettő volt a városban: egy katolikus és egy református. Az előbbiből tanácsoltak el, az utóbbiban a más vallásúaknak dupla tandíjat kellett fizetni. A zsidó gimnázium koedukált volt, de itt is dupla tandíjat kellett fizetni a nem zsidóknak. Addig, addig, míg felkerestem az egyetem gyakorlógimnáziumát. Nánási Lajos igazgató úr az irodájában tartózkodott, azonnal fogadott, én meg átnyújtottam neki a bizonyítványokat tartalmazó kis könyvecskét. Végiglapozta, és kijelentette, hogy elvesz magántanulónak. Egy feltétele volt, az, hogy nem teszem be a lábam az iskolába. Ide ugyanis csak fiúk jártak, és az igazgató el akarta kerülni, hogy egy lány közelsége valami galibát okozzon. Megkönnyebbülve hagytam el az iskolát, amely nem lehetett a szó normális értelmében az iskolám, és azon töprengtem, mi a csudát csináljak egy egész éven át, amikor iskolás vagyok ugyan, de nem járhatok iskolába.

EGYETEMEIM



Első lépések az egyetem felé

Töprengések közepette ért utol a hír, amely szerint be lehet iratkozni az egyetem bölcsészettudományi karára rendkívüli hallgatónak érettségi nélkül is. Ismét elővettem középiskolai bizonyítványomat azzal az irattal együtt, amely szerint magántanulónként nyilvántartanak az egyetemi gyakorlóiskolában. Fogtam e dokumentumokat, kivillamosoztam a Nagyerdőben bujkáló egyetem központi épületéhez, megkerestem az illetékes hivatalt, amelyet talán már akkoriban is Tanulmányi Osztálynak hívtak, és elmondtam, hogy mit szeretnék. Legnagyobb örömömre megtudtam, hogy a beiratkozásnak nincs semmi akadálya. A rendes hallgatóktól mindössze az különböztet meg, hogy az ő kék színű indexük helyett az enyém sárga lesz. Közltek még, hogy kollokviumokra, vizsgákra nem vagyok kötelezve, de ha akarom, bármely általam felvett tárgyból szerezhetek jegyet. Sőt még arra is lehetőség van, hogy ha tanulmányaimat a bölcsészkaron folytatom, e vizsgákat, jegyeket elismerjék.

Nem okozott nagy fejtörést, hogy milyen tárgyakat vegyek fel. Mindent beírtam és ellenjegyeztettem, ami csak érdekelt. Szerepelt a listán az összes történelmi kurzus, amit csak meghirdettek. Továbbá a klasszika-filológia, pedagógia, filozófia vitte a pálmát, de még egy matematika-előadás is bekerült, mivel annak hallgatását a bölcsészek számára is lehetővé tették. Jóllehet az előadásokon való megjelenést akkoriban senki nem ellenőrizte, én a legtöbb esetben jelen voltam, hacsak az elő-

adások nem keresztezték egymást az időpont szempontjából. Egyébként is a jelenlét, nem pedig a hiányzás volt divatban.

Lassanként kialakultak a preferenciáim. Néhány professzor kimagaslott a szememben a többi közül. Közéjük tartozott Kádár Zoltán, aki ókori tematikát fejtegetett, valamint Szabó István a tizenhetedik–tizennyolcadik századi magyar történeti kurzusával. Szabó István professzorhoz később közel kerültem, aminek majd láthatjuk a stációit. A klasszika-filológia és egyúttal a görög–római ókortörténet mestere egy másik Szabó, Árpád volt. Szabó Árpád briliáns előadó, nagy tudású szakember és elszánt kritikus volt. Kritikai elméjét köszörülte a hallgatókon, a kollégákon, de olykor itt sem állt meg. Egy alkalommal például ízekre szedett egy akkoriban megjelentetett könyvet a történelmi materializmusról, amelynek a szerzőjét Rudas Lászlónak hívták. A könyvnek egyébként annyi köze volt saját szakmájához, hogy az is a történelemre irányult. Csak azért nem lett belőlem klasszika-filológus, mert nem tudtam ógörögül, és kedvem sem volt ahhoz, hogy megtanuljam.

Szívesen üldögéltem Juhász Géza és Kardos Pali bácsi irodalmi óráin is. A kari sztár azonban Karácsony Sándor volt. Egész kis holdudvar vette őt körül, és nem is számíthatott ismeretségre, aki e körön kívül állt. Elképesztően jó előadó volt, és elképesztő ötletekkel állt elő. Az utóbbiak miatt váltam meg az óráitól. Nem hittem el, hogy az emberiség történetét el lehet mondani az egyénfejlődés analógiájaként, mert annyit már akkoriban is tudtam, hogy az emberiség életútja egyáltalán nem lineáris, hanem ha a Karácsony-féle alapokat feltételelesen elfogadom, akkor a Földön egyszerre éltek felnőttek, kamaszok és csecsemők. Az európai időszámítás szerint körülbelül a tizenhatodik századig a felnőtt kategóriába – ha egyáltalán – Európán és Közép-Amerikán kívül csak néhány dél-ázsiai népséget lehetett besorolni, míg mindenki más, ugyanabban az időben, még jócskán kiskorú volt. Egy másik, a nőkre vonatkozó tézisé vizont nemcsak nem hittem el, de egyenesen fel-

háborított. Az volt a véleménye, hogy az ösztönlényként meghatározott nőktől legfeljebb annyi várható el, hogy ha elered az eső, beálljanak az eresz alá. Nem értettem, hogy egy okos ember hogyan kötheti meg magát valamilyen középkori felfogásnál. Hajlottam rá, hogy a nők mély megvetését Karácsony testi megjelenésére vezessem vissza, mivel olyan kövér volt, hogy ez minden intim kapcsolatot meggátolt. (Segítség nélkül járni sem tudott.) E mentség ellenére sem fogadtam el, hogy egy egyetemi tanár rég elavult nézeteket terjesszen.

Időközben letettem minden iskolai vizsgát. Hogyan sikerült ez francia nyelvből, azt csak a jó ég tudja. Segített a körülmény, hogy csak írásbelit kellett produkálni, és ahhoz használhattam olyan szótárakat, amelyek tartalmazták az összes nyelvtani szabályt. Eljöttek az érettségi napjai is. Az osztályban kiváltott némi érdeklődést és izgalmat az egyetlen lány megjelenése, de végül nagyon jól kijöttünk egymással. Segítettem a fiúknak, amiből csak tudtam (magyar, történelem, latin), és ők segítettek, amiből azt gondolták, hogy rászorulok (matek, fizika). A szóbeli vizsgán sikerült elbűvölnöm az elnököt, Szabó Dezső professzort Horatius-fordításommal. Mivel a szóban lévő ódát jól ismertem, gondolkodás nélkül fújtam a magyar szöveget.

Ugyanakkor az egyetemen csaknem minden általam felvett tárgyból levizsgáztam, és mivel lehetőség volt arra, hogy a rendkívüli évet elismeressem rendes évként, döntenem kellett. Kérelmezzem-e az elismerést és folytassam a bölcsészetet, vagy menjek máshová. Korábbi éveimben a színészi pálya vonzott, abban a szilárd meggyőződésben, hogy nemcsak Bajor Gizit, de Sarah Bernhard-t is felül fogom múlni. Ehhez a kiindulást szavaló sikereim szolgáltatták, de a láz idővel magától elmúlt. Ezt követően az orvosi pálya vonzott egy ideig. Tulajdonképpen az ember érdekelt, ám rá kellett jönnöm, hogy ezen a pályán szakosodni kell, és nem találtam olyan testrészt, amely kiváltképpen érdekelt volna. Leginkább még az orvosláshoz közel álló kutatási kérdések érdekeltek volna, de fogalmam

sem volt arról, hogy efelé hogyan is kell elindulni. Ennek jegyében döntöttem. Megjelentem a bölcsész dékánál. Pukánszky Béla, a kiváló germanista, a német tanszék vezetője, az index áttanulmányozását követően jelezte, hogy a kérvényt a maga részéről pozitív véleményezéssel felterjeszti a minisztériumba. A válasz igen volt. 1948-ban jártunk, még nem töltöttem be a tizennyolcadik évemet, amikor beiratkozhattam a második évre. Még mindig nem kellett szigorúan szakosodni, de azért szűkítettem a kört. A felvett tárgyak közül kikerült a matematika, több irodalmi téma, és szaporodtak a történeti stúdiumok.

A történettudományok körében a magyar történelem került az élre, amiben vélhetően hiúsági szempontok is közrejátszottak. Szabó István úgy kollokváltatott, hogy az olvasóterem hosszú asztala mellé leültetett tíz-tizenkét hallgatót, és sorra felszólította őket, hogy nyilatkozzanak valamely általa megfogalmazott kérdésről. Menet közben többeket kiküldött, hogy még tanuljanak egy kicsit, másokat a kollokvium végén bocsátott el hasonló szavakkal. Végül kiosztott néhány gyenge jegyet, nekem viszont „igen jelest” írt be az indexbe. Ez a jegy az ő találmánya volt. A rendszer nem ismerte a „kitűnő” osztályzatot, Szabó professzor emiatt újított. Büszke voltam és boldog. Nem nagyon érdekelt, hogy szakmai sikerem bosszantja a többieket, elsősorban a fiúkat, akiket leköröztem, és akik úgy vélekedtek, vélhetően maguknak sem bevallva, hogy igazán elég lenne, ha eső jöttével az eresz alá állnék. Ez a feszültség a következő évben csak növekedett, és megfertőzte a kapcsolataimat is. Hogyan is viselje el egy férfiember, hogy választottja csillog, villog, míg neki be kell érnie egy szerény „jó” osztályzattal?

Magánéleti okokból a második évfolyam második szemeszterére Budapesten, az akkor még Pázmány Péter nevét viselő egyetemre iratkoztam be. Itt merőben más világ kezdődött.

Nagytakarítás az egyetemi és akadémiai szférában

Pesten az első sokk akkor ért, amikor kiderült, hogy egy olyan kollégiumban kaptam szállást, amelyet éppen átalakítottak. Ezért a hatalmas előcsarnokban közel húsz vagy még több lány között kellett fészket találnom, és a szardíniásdobozban nem leltem a helyemet. Kiújult a tömegiszonyom.

A második kellemetlen meglepetés a Múzeum utcai épületben ért, ahol másfajta kaosz fogadott. Azt hittem, hogy itt nagy tudósokat, többek között Hajnal Istvánt hallgathatom, ezzel szemben olyan nevekkel találkoztam, amelyekről semmit sem tudtam. Meghirdetett egy professzor valamilyen kollégiumot, ám a teremben valaki más, egy ismeretlen jelent meg. A dolgok azzal folytatódtak, hogy mindenkinek adtak egy vonalas füzetet, amelybe az előadóterem ajtajánál ácsorgó valaki benyomott egy pecsétet. Így akarták kényszeríteni a hallgatókat a megjelenésre, amiről azt gondoltam, hogy régen rossz az előadó és az egyetem számára, ha az önként jelentkező hallgatókat kényszeríteni kell arra, hogy meghallgassák az előadókat. Hamarosan rájöttem azonban, hogy még engem is kényszeríteni kellene, hogy végigüljem az újsütetű professzorok és mások okfejtéseit. Egyikük mekegett, egy másik minden összefüggés nélkül száguldott összevissza az évszázadok között. A harmadik professzor oly lassan szötte a szót, hogy hozzá képest egy csiga világbajnokságot nyerhetett volna bármely távolságon. Még Lukács Györgyben is csalódtam, mivel ez a nagyon okos ember pocsék előadó volt. Apró cédulákat szorongatott a kezében, miközben motyogott. Feliratkoztam oklevélolvasásra, ám meg kellett állapítanom, hogy Szabó Istvánnál többet tanultam ebből egy hét alatt, mint ahová ez a társaság eljutott több hónap alatt. Gyakorlatilag ugyanúgy nem tudott senki elolvasni egy szöveget hónapok múltán, miként nem tudott a kurzus elején.

Rövid időn belül kicserélődött az egész asszisztencia is. Az új tanszemélyzet tudásáról nem lehetett meggyőződni, az vi-

szont gyorsan kiviláglott, hogy tagjai mindentudóknak tekintik magukat. Kifejezett felsőbbrendűségi tudattal rendelkeztek, és ezt lépten-nyomon éreztették a közönséges halandókkal. Hozzájuk képest vidéki tahónak kellett tekintenem magamat, akinek esélye sincs arra, hogy bármely tudós közösségbe befurakodjon. Hogy, hogy nem, a kari káderes, Hanák Péter mégis kipécézett magának, és megbízott valamilyen feladattal. Hanák akkoriban harcos kommunistaként viselkedett, vélhetően az is volt, és majd csak később jött rá a nagy átverésre. Kiváló történész analízátor lett belőle. Ami viszont az én feladatomban illette, abból semmi sem lett, és mintegy magától kimúlt. Vélhetően rájött valaki, hogy megbízhatatlan a családi hátterem. (Az akkori osztályozás szellemében hol a „polgári”, hol a „kispolgári” kategóriában helyeztek el.)

A jelenlétet igazoló pecsételést vélhetően nem vettem komolyan. Magyar történelemből indultam alapvizsgázni, de nem tudtam, hogy az illetékes professzor asszonyt hol kell keresnem. A folyosón összetalálkoztam egy nénivel, akiről azt hittem, hogy valamilyen alkalmazott, például takarítónő lehet. Megkérdeztem tőle, hogy merre van Léderer Emma tanárnő irodája. „Jöjjön velem – mondta –, megmutatom.” Egy ajtó elé érve így szólt: „Itt van a szobám.” Javára legyen mondván, a vizsga végén jelest adott, sőt egy alkalommal Spira György társaságában meghívott egy ebédre, midőn maga főzte paprikás csirkével kínált, és még nokedlit is gyártott hozzá.

Egyébként a vizsgán Léderer mellett még ott volt Hajnal István egyetemes történeti kérdezőként, aki a Római Birodalom kolóniáin uralkodó állapotokról és szokásokról érdeklődött. Jóllehet erre irányuló előadást nem hallgattam, semmilyen jegyzetet vagy tárgyba vágó könyvet nem olvastam, a debreceni Szabó Árpád előadásainak hála, volt valami fogalmam a kérdéstről, úgyhogy nem történt baj. Baj a filozófiai szakvizsgán merült fel Fogarasi Béla professzornál. Descartès munkásságáról kérdezett, és én tudtam, amit a filozófus megírt, azt viszont

nem, hogy Fogarasi erről mit gondolt. Lehetséges, hogy már kiadott egy jegyzetet, ám erről nem volt tudomásom. A tanár úr idegesen mocorgott a karosszékében, felemelkedett, majd visszahullt, és eközben belekötött minden mondatomba. Ez volt a legkellemetlenebb vizsgám valamennyi között, és valóságos kegynek tűnt, hogy végül egy „jó” osztályzattal nyugtázta. A legjobb emlékem arról a vizsgáról maradt meg, amelyet Nagy Tamásnál tettem le közgazdaságtanból. (Lehet, hogy akkor már politikai gazdaságtan volt a hivatalos elnevezése.) A mai Állam és Jogtudományi Kar épületében volt az irodája, amelyben egy csillogó fekete íróasztal mellett békésen, sőt kedélyesen elbeszélgettünk. Miről? – nos, erre nem emlékszem. A professzor a későbbiekben nem volt a rendszer kegyeltje. Ezzel szemben az 1960-as évek elején, majd az 1980-as évek vége felé részt vett a tervezett gazdasági reformokra irányuló munkákban.

Mindent összevetve, alig vártam, hogy visszatérhessek elhagyott egyetememre, Debrecenbe. Visszatértem, de nem azt az egyetemet találtam, amelyet elhagytam.

Zavar és megtorlás

Arra értem haza, hogy bevezették a kötelező kétszakosságot, megszüntették a nyugati nyelvek tanszékeit és még néhány „felsleges” tanszéket. Ezek közé tartozott a filozófia, a pszichológia, és ha előzőleg létezett, úgy a gazdaságtan és a szociológia is. Pesten hallgattam szociológiát az „esernyős” Szalai Sándornál, aki azért kapta becenevét, mert az előadás hevében úgy köpködött, hogy tanácsos volt védekezni a találat ellen. Egyebekben kiváló előadó és barátságos vizsgáztató volt.

Mi a csodát csináljak? Nem volt második szakom, mert ami lehetett volna, a debreceni egyetemen nyomokban sem volt feltalálható. Azt gondoltam, hogy leginkább a magyar nyelv és irodalom tantárgyába vágatok bele a legkisebb rizikóval, mi-

vel voltak irodalmi ismereteim, és arra számítottam, hogy a korábban letett kollokviumokat be lehet számítani. Kiderült, hogy a múlt elmúlt, és semmivel sem lehet kisebbiteni az előttem álló vizsgák sokaságát. *Summa summarum*, ez annyit jelentett, hogy a harmadik egyetemi évemben magyarból három teljes év anyagából kellett letennem a vizsgákat. Problémát jelentett viszont, hogy a magyar irodalom – Janus Pannonius és Balassa Bálint kivételével – számomra a tizenkilencedik századdal kezdődött. Mindazonáltal nem volt mit tenni, magyartörténelem szakos lettem. Az irodalmi vizsgákkal végül nem volt semmi problémám, sőt még egy nem kötelező vizsgát is letettem. Kardos Pali bácsi ugyanis elfogott a folyosón és meg-invítált egy Shakespeare-kollokviumra. Jól elbeszélgettünk. Előttem állt azonban a nyelvészet hároméves anyaga, és az alapvizsgát Bárczy Gézánál kellett abszolválni. Amennyire vizsgolyogtam a nyelvtantól, legalább annyira becsültem a professzort, és semmi kedvem nem volt hozzá, hogy leégjek előtte. Mindazonáltal a máskor fürgén működő agyberendezésem nem fogadta be a tudnivalókat. A megkapott tétel hivatalos kifejtéséről így aztán halvány fogalmam sem volt, csak mondtam, amit róla gondoltam. Bárczy Géza moccanás nélkül végighallgatott, majd azt mondta, hogy közelében sem jártam a helyes válasznak, de mivel okfejtésem elejétől a végéig szoros logikát követett, jelest ad a teljesítményemre. – Nos, ilyen még nem volt a történelemben, és a jövőben sem reprodukálódott.

Időközben Szabó István felkért demonstrátornak, és ellátott kutatási témával is. A városi levéltárban kellett telekkönyveket tanulmányoznom, és egy körzetben megállapítanom, hogy az idő során mi történt a telkekkel. Kétség sem fért hozzá, hogy a telkek egyre csak kisebbedtek, és egy korábbi, még elég nagy egység nyolc, tíz vagy még ennél is több birtokos kezébe került. Ezzel az első kutatásommal állt kapcsolatban az első tudományos kudarcom, már ha az volt. Történt ugyanis, hogy Budapestben valaki kitalálta, hogy meg kell vizsgálni a Debrecenben

folyó oktatási és tudományos munkát. Kiküldtek egy delegációt, amelynek a vezetője kifejezetten kért egy tudományos bemutatót. Szabó professzor megbízott, hogy a levéltári eredmények alapján állítsak össze egy referátumot. Megírtam a szöveget, ő elolvasta és jóváhagyta. A delegáció beült néhány előadásra, majd sor került a tudományos demonstrációra. Én is felolvastam a szövegemet, amely a legélesebb elítélő kritikát váltotta ki. Ennek lényege abban állt, hogy nem alkalmaztam a marxi osztályelméletet, és ügyet sem vettem a nagybirtok gyilkos hatására. A kritika szó szerint megállt a lábán, mivel a mondandóban nem szerepelt sem Marx, sem a nagybirtok. A bírálatnak csupán egy baja volt. A vizsgált vidéken nem volt nagybirtokos, de még csak jelentős földdel rendelkező paraszti nagygazda sem. Ebben a régióban a magyar öröklési rendszer volt az oka a föld állandó aprózódásának. Eltérően több más, például német szokástól, a magyar családokban nem a legidősebb fiúgyermek volt az egyedüli örökös, hanem minden fiúgyermek, sőt bizonyos esetekben még a lányok is kaptak valamit a hagyatékából. Persze, hogy a földek felaprózódtak.

A vegzatúra célja nyilvánvalóan az volt, hogy Szabó Istvánt alkalmatlanná lehessen nyilvánítani a katedrára, de elbocsátására vagy nyugdíjazására mégsem került sor. Talán kevés volt ehhez a begyűjtött anyag, vagy talán nem találtak utódot. A tanszemélyzet tagjai Szabó emberei voltak, a pesti jó káderek pedig nem tülekedtek Debrecenbe. Tülekedés sokkal inkább a pesti tanszékek környékén alakult ki. A kérdést azonban nem zárták le. Ellenkezőleg, egy sokkal durvább és embertelenebb attackkal folytatták. Kik vajon? – erre azóta sem találtam meg a választ. Elég az hozzá, hogy a tanév vége felé az egyetem négy fiatal oktatóját, közöttük két történészt, Borosi Andrást és Módy Györgyöt letartóztatták. (Módyt szabadulása után vagy előtt az állambiztonságiak besorozták. Szabadlára helyezése után levéltárban dolgozott, később az egyetemen is kapott pozíciót, és ott a hallgatók egyik kedvence lett.) A vád abban

fogalmazódott meg, hogy nacionalista, rasszista, indexre tett könyveket vásároltak egy utazó könyvárustól, és ennek mentén összeesküvést szerveztek a népi demokrácia ellen. (Ha a vád néhány évtizeddel később fogalmazódik meg, vélhetően a terrorizmust is meg lehetett volna benne találni.) A vád annyiban megfelelt a tényeknek, hogy e „bűnözők” tényleg vettek néhány szociográfiai és történeti munkát, amelyeket még 1945 előtt adtak ki. Nyilvános tárgyalás zajlott, úgyhogy egy alkalommal elmentem a tárgyalóterembe. A könyvárus ott nem jelent meg sem vádlottként, sem tanúként, sőt a neve sem hangzott el. Valósággal ordított, hogy provokációról volt szó. Feltettem magamnak a kérdést: ha a provokátor engem is felkeres, vajon vásároltam volna-e tőle néhány könyvet? Naná, hogy vettem volna néhányat, amely érdekelt. Nem keresett meg, mivel nem voltam érdekes a küldői számára. Érdekes Szabó tanársegédje és adjunktusa volt, mivel ők szóba jöhettek a professzor utódaiként. A per azzal zárult, hogy a vádlottak Recskre kerültek büntetőtáborba, és végül a hatvanas években szabadultak.

Szabó István ott maradt szinte szál egyedül, és gondoskodnia kellett valamilyen tanszemélyzetről, hogy az Intézet egyáltalán folytatni tudja a munkáját. Valamikor ezt követően került az egyetemre Incze Miklós a modern egyetemes történet, valamint Varga Zoltán a tizenkilencedik–huszadik századi magyar történet gazdájaként. Engem pedig a professzor így szólított meg egy szép napon: „Kisasszony, szeptembertől kezdve huszadik századi egyetemes történelmet fog leadni heti négy órában.” (Szabó minden lányhallgatót kisasszonynak szólított.) Az ilyen helyzetre mondják a magyarok, hogy valaki ijedtében „se köpni, se nyelni” nem tud. Én sem tudtam. Ilyen tárgyat nem hallgattam, mert nem is adta elő senki. Ezzel szemben kötelezően előírták, és az egyetemek nem bújhattak ki az előírt menetrendből. A hatalom és kedvelt professzorom azonmód elterelt a magyar és egyúttal az agrártörténettől, és egyszerűen rákényszerített az európai történet vizeire. Jó tudni, hogy az

„egyetemes történet” távolról sem jelentett egyetemességet, mivel a tananyag zöme, legalább kilencven százaléka az európai hatalmak kalandjai körül forgott. Később kiderült, hogy ennek az önkénynek nagyon sokat köszönhettem. Látni fogjuk, hogy mit is. Hivatalos támaszpontként kizárólag az úgynevezett „kék füzetek” álltak rendelkezésre, amelyek valamilyen szovjet pártiskolai anyag magyar fordítását tartalmazták. Ha ezeket használom, két hét alatt az anyag végére jutok, arról nem is beszélve, hogy a hallgatóim tudnak olvasni. Összeszedtem ezért az intézeti könyvtárban megtalálható minden évkönyvet, lexikont, valamint az angol, francia, német nyelvű feldolgozásokat, amelyek természetesen a huszadik századnak csak egy tört részét foglalták össze. Nagy szerencse volt, hogy akkoriban még jutott pénz külföldi vásárlásokra, így a legújabb összefoglalók álltak rendelkezésre. Nekiستم ennek az anyagnak, és az egész nyarat tanulással töltöttem. Sosem derült ki, hogy a hallgatóim mennyi hasznot láttak az előadásaimból. Mindenesetre elfogadtak, annak ellenére, hogy kétévnyi időnyereségem következtében mindegyiküknél fiatalabb voltam.

Ballépés és kirúgás

A diploma megszerzését követően gyakornoki kinevezést kaptam, amivel már valamennyi fizetség, mondjuk inkább: zsebpénz is együtt járt. Ez idő tájt el kellett járni a *Szabad Nép*-fél-órákra, bizonyára azért, mert a hatalmi tényezők meg voltak győződve arról, hogy önszántából senki sem böngész a párt-sajtót. Időnként rendeztek nagy összejöveteleket is, és széles körű agitáció zajlott a pártba, illetőleg a tömegszervezeteibe történő belépés érdekében. Ebben a légkörben került sor két, számomra felejthetetlen eseményre. Illetékesek fejükbe vették, hogy nemcsak a fiatal férfiakat, de a nőket is ki kell képezni a katonai alapismeretekre. E gondolat jegyében rendeztek egy lö-

gyakorlatot. Nem tudom, hogy a többi lány hogyan teljesített, de az biztos, hogy én még a lőlapot sem találtam el. Könnyen elképzelhető, hogy e rekordteljesítmény is szerepet játszott abban, hogy felhagytak a nők kiképzésével. A másik esemény középpontjában a hallgatói mozgalmi munka értékelése állt, aminek keretében sor került egy hallgató elmarasztalására és kizárására. A fickót elég jól ismertem, és tudtam, hogy semmi olyat nem követett el, ami miatt meg kellene vonni tőle egy diploma megszerzésének lehetőségét. Szavazásra került a sor, és a kezem már félúton járt a „nem” értelmében, amikor konstataáltam, hogy az enyémen kívül egyetlen kéz sincs a levegőben. Az egyetem aulájában ültünk, amelybe több száz ember befér. Több száz hallgató között egy sem akadt, aki megkockáztatta volna az el-lentmondást a hatalomnak. Visszahúztam a kezemet, de e gyávaságot annyira szégyelltem, hogy máig sem felejtettem el.

Nem sokkal ezt követően, 1951-ben tettem egy olyan lépést, amelyet akkor sem tudtam indokolni, és ma sem tudom megmagyarázni. Kristálytisza oportunizmusról volt szó, mivel ekkor a propagandának már egyetlen szavát sem hittem el, a párton belüli leszámolásokat annak fogtam fel, aminek tényleg megfeleltek, sőt Marxnak is csupán a kritikáját fogadtam el, a jövőre irányuló vízióját azonban nemcsak naiv képzelgésnek, de félrevezető, ártalmas idiómának tekintettem. Mivel történész akartam lenni, és egy kicsit már az is voltam, ennél is súlyosabban esett a latba, hogy elvettem Marx osztályharc-elméletét is, mivel az általa feltételezett nagy forradalmi váltásokat az esetek nagy részében sehol sem lehetett felfedezni. Ráadásként a sorra lebonyolított perek egyikének a vádpontjait sem hittem el. Vonatkozott ez a Rajk-ügytől és a tábornoki perek-től kezdve Pócsperire, Mindszenty bíboros, majd Grösz József perére, valamint azokra a kulák „szörnyetegekre”, akiket a rendszer állandóan zaklatott.

Akkor hát miért? Ezekben az években valahogy úgy éltem, mintha a fejemet egy áttetsző, de nem igazán átlátszó búra rej-

tené magába, és a búrán belül kizárólag saját munkásságom kötött le. Add meg a császárnak, ami neki jár... Az aktuális császár azonban azt hitte, hogy neki minden jár, amit csak kigondol. Nemcsak a munkádra, testi képességeidre tartott igényt, de uralni akarta az otthonodat, magánéletedet, lelkedet, szellemedet, gondolataidat is. Egyidejűen zajlott egy új, a feltételezés szerint mindenre kapható értelmiség gyári előállítás. A „régivilág” embereit kisépték az egyetemekről és az Akadémiáról, gyorstalpaló kurzusok jóvoltából percek alatt érettségit lehetett szerezni, és az ilyen „érett” fiatalokat felvételi nélkül felvették az egyetemekre. Nem ismerek felmérést arról, hogy mi lett a sorsuk a továbbiakban. Csak néhány bölcsész szakmába tévedt képviselőjünkkel találkoztam a későbbiekben, és láttam, hogy nem könnyű az életük, mivel nem volt „gyerekszobájuk”, ahol megtanulhatták volna a kés-villa használatát, és vért izgadtak, hogy elsajátítsanak egy idegen nyelvet. Mindemellett a történettudomány megkapta a maga vezérlő csillagait. Ilyen útmutató lett Andics Erzsébet, egy meglehetősen felkészült és okos asszony, aki azonban legfőbb feladatának tekintette minden „polgári” szemléletű tudós üldözését. Elsőrendű céltáblája Kosáry Domokos lett. Később felzárkózott mellé Nemes Dezső, a purifikálás másik nagymestere. Aki egyetlen szó erejéig eltért a marxizmus-leninizmus szellemétől, máris bekerült az üldözendő ellenség kategóriájába.

A fiatal generáció tagjai eltérő módokon viszonyultak a rendszerhez. Volt, aki örömmel és hálával fogadta a felkínált posztokat, és többnyire beállt a sorba. Más, hozzám hasonlóan, nagyokat hallgatott, védte a hadállását és gyakorolta a túlélés művészetét. Voltak azonban olyan fiatalok is, akik nem hittek a szemüknek. Azt gondolták, hogy a tojásfejű gnóm (Rákosi Mátyás) csak egy rossz vicc vagy egy rémálom, amelyből előbb vagy utóbb felébredünk. Tudták vagy legalább érezték, hogy ennek a rezsimnek nincs gyökere, nincs hagyománya, a levegőben lóg. Egyelőre kevesen értették meg, hogy a rendszer nem

is a levegőben, hanem Moszkva pórázán lóg. Ez a hitetlen ifjú gárda vidáman élte a maga életét, és nem sokat törődött azzal, hogy elzárkózásával önmagát is kizárja a valós világból.

En nyilvánvalóan a túlélésre spekuláló, opportunistá, megalkuvó csoportba tartoztam. Egy ideig. Amíg csak meg nem torpantam. 1952 végén jártunk, amikor egy pártpotentát hadjáratot indított ellenem, mert megszakítottam vele a kapcsolatot. Nem volt nehéz dolga, hogy ehhez megszerezze az összes pártfórum támogatását. Voltaképpen azt követelték, hogy nyilvánosan szánjam, bánjam, hogy valakivel nem voltam hajlandó fenntartani egy olyan viszonyt, amelyről az érintett mellett csak én tudtam, hogy egyáltalán nem is volt viszony. Azt gondoltam, hogy nincs olyan „császár”, aki ezt követelheti tőlem vagy bárkitől. Nemcsak gondoltam, de többször ki is mondtam, hogy a saját életemhez csak nekem van közöm, és senki másnak. Különböző, nyilvános és nem nyilvános „beszélgetéseken” zajlott a zaklatás, ám mindez eredménytelenül zárult, mert nem engedtem a negyvennyolcból. Határozatba jött, hogy ezt az engedetlen perszónát el kell távolítani az egyetemről, és már meg is találtak egy általános iskolát a város peremén, ahol tanárként meghúzhatom magam.

E ponton szólt közbe a „*Deus ex machina*”. Meghalt a nagy ember, Jozsif Visszarionovics Sztálin. Úgyszólván hihetetlen, hogy egy vidéki magyar tanársegéd életét egy ilyen világraszóló esemény száznyolcvan fokban elfordítsa a már kijelölt pályától. Márpedig ez történt. Az illetékesek ráléptek a fékre, sőt hátramenetbe kapcsoltak, és a kiszemelt sulis nem kapta meg az ugyancsak kiszemelt tanerőt. Tudni lehetett, hogy Sztálin elhalálása számos orvost is megmentett, akik ellen „cionizmus” címen folyt a nyomozás. A fordulat végül azt eredményezte, hogy áthelyeztek a szegedi egyetemre, ahol megürlt a legújabb kori egyetemes tanszék, mert korábbi tulajdonosa, Gerőné Fazekas Erzsébet ismeretlen okból visszavonult. Kezdetét vette a szegedi rémálom.

BUKÁS



Új környezet, új nyomorúság

A szegedi egyetem történész munkatársai jól fogadtak. Kaptam egy szép irodát, itt is jó volt a könyvtár, a kollégák nem kérdeztek semmit, csak befogadtak. Néhány hónap múlva megkeresett a debreceni egyetem aktuális párttitkára, Kis Endre, hogy bocsánatot kérjen a korábbi zaklatásokért, amelyekben neki semmi része nem volt. Nem sokkal később Kis Endre bekerült a híres-neves Kútvölgyi kórházba, ahol egy vakbélműtétet követően meghalt. Az egészségügy – úgy tűnik – akkoriban sem állt biztos lábakon, amit majd nekem is módomban állt megtapasztalni, de nem a Kútvölgyi, hanem a János-kórház jóvoltából.

A szegedi kollégák egy részével hamar baráti kapcsolatba kerültem. Közöttük volt Bánkúti Imre és a felesége, Kati, valamint Giró-Szász László. Az utóbbiról az a hír járta, hogy viharos házasságban él (illetve nem él), egy ízben elkeseredésében kiugrott a második emeleti ablakból, és összeviessza törte mindkét lábszárát. Csak nagy nehezen gyógyult fel. Nehéz volt elképzelni ezt a sztorit egy olyan intelligens és humorral is megáldott férfiről, mint amilyen ő volt. Az idősebb korosztályt Kulcsár Zsuzsa jelentette számomra, akinek az ajtaja mindig nyitva állt. Később megismertem több irodalmárt is, de velük – egy kivételével – közelebbi kapcsolatom nem alakult ki. (A kivételről még lesz szó.) Legtöbbször Halász Előd professzorral, a német tanszék vezetőjével találkoztam.

Albérletet kellett találnom, és azt hittem, mákom van, mivel az egyetem közelében találtam egy tiszta, rendes szobát. A főbérlet csak azt nem árulta el, hogy ezt a szobát nem lehet fűteni. Amikor már javában fagyoskodtam, és szóvá tettem a hideget, a néni közölte, hogy abban a szobában nem lehet fűteni, mert rossz a kémény. Másik albérletet nem találtam, mert a diákok már minden kiadó szobát kibéreltek. 1953-ról 1954-re fordulóan nagyon kemény volt a tél, néha befagyva találtam az asztalon hagyott pohár vizet.

Néhány hónapja új miniszterelnök állt az ország élén: Nagy Imre. Intézkedéseit nem szükséges ismertetnem, de érdekes lehet a hangulat jellemzése, amely körülvette. A nagy többség örömmel üdvözölte. Örültek, hogy a tojásfejet ritkábban kell látniuk, Nagy Imre pedig mosolygós szemével és magyaros bajuszával rokonszenvet váltott ki, még mielőtt kinyitotta volna a száját. Alighanem ez a bizalom vezetett oda, hogy 1956 októberében a tüntető tömeg mintegy „kinevezte” vezérének. Nagy Imre „forradalmár” lett, ami pedig nem volt. Igazi hőstette abban állt, hogy elvállalta a szerepet és emellett kivégzéséig kitartott.

Az emberek természetesen örültek az egymást követő reformoknak is, amelyek valamicskét könnyítettek az életükön. Mindazonáltal a gazdaság romos állapotán csak a csoda segíthetett volna, és az új kormányfő nem volt csodatevő. Az áru kínálat siralmas maradt, a menzakereszt csaknem ehetetlen, és hajnalban kellett beállni a sorba egy darab kenyérért. A közhangulat sokat romlott, amikor kiderült, hogy Rákosi úgy ment, hogy visszatért, illetve hogy maga után hagyta a szellemét Gerő Ernő alakjában. Érzékeltem, hogy fiatal kollégáimnak és az egyetemistáknak egyre inkább elégük lett az egészszől. Nyíltan még nem mondták ki a véleményüket, de négy szem közt már nem rejtették véka alá.

Mit gondoltak az idősebb, tekintélyes történészek, azt nem igen tudtam megállapítani. A tanszék vezetője, Mérei Gyula disztigált úr volt, aki mindenkiel barátságosan foglalkozott,



Ormos Mária,
lánya, Zsuzsa
és fia, Laci



de valóban csak „foglalkozott”, ám senkivel sem barátkozott. Szegeden biztosan nem. Jóváhagyásával fogtam bele a „Magyarország és a Népszövetség” című témába, amelynek jegyében meg is született egy tanulmány a belépésről, később pedig első könyvecském az úgynevezett népszövetségi kölcsönről. Az utóbbinak majd nagy szerepe lett történelmsorsom szempontjából. Sajnos, tovább nem jutottam e témában, pedig ha lépek még egy nagyot, talán megtudtam volna (és más is), hogy mi

zajlott le valójában az úgynevezett optáns-ügyben, miben állt pontosan a megoldás, és mi lett az egész – zavaros – történet vége. Kulcsár Zsuzsával viszont igazi barátság alakult ki, amely kitartott akkor is, amikor ő már régen nem járt Szegedre, én pedig a fővárosban éltem. Egy ízben megkérdeztem, hogy mi a véleménye Sztálin ama tételéről, mely szerint „a szociáldemokrácia a fasizmus ikertestvére”. Zsuzsa nagy szemeket meresztett, és határozottan kijelentette, hogy ilyet Sztálin nem mondhatott. Én biztosan félreértettem valamit. Áthoztam a szobámból az illetékes kötetet, és megmutattam a kérdéses mondatot. Zsuzsa elszörnyedve kiáltott fel: „Ilyen számárságot tőle sem vártam.”

Lassanként rendeződött a helyzetem. Már volt egy összkomfortos lakásom, magamhoz tudtam venni az akkor négyéves kislányomat, Zsuzsát, akit eddig édesanyám gondozott, és nemsokára világra jött a kisfiam, Laci. „Boldog” ugyan egyáltalán nem voltam, de megelégedtem a viszonylagos nyugalommal. A nyugalomnak azonban hamar vége lett.

1956. október 22.

Többször elmondtam és le is írtam, hogy az 1956-os események nem október 23-án Budapesten, hanem 22-én Szegeden kezdődtek. Mivel a mai napig senki sem hallgatott rám, most újra elmondom. Mindenki tud arról, hogy október 16-án a szegedi hallgatók új ifjúsági szervezetet hoztak létre, amely az egyetemi és főiskolai hallgatók tömörítésére volt hivatott (MEFESZ). Ezzel felmondtak a nagy, központilag irányított szervezetnek, és önálló vizekre eveztek. Hat nap múlva, október 22-én összevont bölcsészkarai pártnapra került sor, amelyen Baróti Dezső, a kar dékánja elnökölt. Elhangzott jó néhány kritikus felszólalás, amikor kopogtak az ajtón. Egy hallgató lépett be, aki súgott valamit Baróti fülébe. A dékán felállt és kijelentette: „A gyehekek a kapu előtt sohakoznak. Nem hagyhatom

őket magukha. Aki akah, jöjjön utánam.” (Baróti az „r” hangot nem tudta artikulálni.)

Mindenki felállt, majd felsorakozott a hallgatók által kialakított formátumnak megfelelően. Elindult a menet. A város belső magja felé tartottunk, és az első megállót a színház jelentette. Egy színész elszavalta Petőfi *Nemzeti dalát*, a kelléktárból nemzeti színű lobogók kerültek elő, majd innen a gyárnegyed felé vonult a tömeg, ahol sorra nyíltak az üzemkapuk, és kitódultak a műszak dolgozói. Másként ez nem történhetett, mint úgy, hogy a hallgatók előre egyeztettek az ottaniak képviselőivel. Új jelszavak harsantak, mint például: „Egy forintos kenyeret, Rákosinak kötelet.” Megváltoztak a dalok is. A hallgatók népdalokat énekeltek, ettől kezdve azonban a munkásmozgalmi indulók vitték a prímet. Mivel sem rendőr, sem fegyveres nem jelent meg, rendbontásra nem került sor. A tüntetők békésen hazaszállingóztak.

Ekkortájt történhetett, hogy a korábbi egyetemi pártvezetők arra próbálták rábírní, hogy vállaljam el az összegyűlölt párttitkári funkciót. Bár a felkérés teljes váratlansággal hangzott el, készen voltam a válasszal. Azt mondtam, hogy ők főzték a feketelevest, illendő, hogy el is fogyasszák.

A szegedi szervezők némelyike az október 16-i nagy siker után elindult a többi egyetemi város felé, és a 22-i demonstrációt mások szervezték. Akik tehát Budapesten, Miskolcon, Debrecenben beszámoltak, nem tudtak a 22-i eseményről, és az később sem került be a köztudatba. Szegeden viszont néhány napig teljes csend honolt. Október 25-én került sor a következő tüntetésre. Ugyanazon a napon, amikor máig sem beazonosított fegyveresek belelőttek Pesten a Kossuth téren felgyűlt tömegbe, és számos ember halálát okozták. Legnagyobb valószínűsége annak van, hogy az Államvédelmi Hatóság, az ÁVH emberei lőttek a Földművelésügyi Minisztérium egyik ablakából vagy padlásáról. Szegeden a tüntetés célpontja a Tanácsháza volt, ám utólagos hír szerint az a parancs szüle-

tett, hogy felvonulni lehet, de a Tanácsház elérését meg kell akadályozni. Felállt egy osztag, hogy elzárja a városháza felé vezető utat.

Jómagam azt vettem észre, hogy az ötödik vagy hatodik sorból hirtelen az elsőbe kerültem. Megértettem, hogy az előttem állók miért hátráltak, ám ekkor már késő volt ahhoz, hogy hasonlóval próbálkozzak. Széles sorban álltak előttem katonaruhás emberek, fegyverrel a kezükben, és mellettük, kis távolságra egy tiszt posztolt. A tiszt ordított valamit, de mivel nem volt semmilyen hangosítója, a szöveget az első sorban sem lehetett érteni. A tömeg egyelőre nem mozdult. Újabb ordítás hangzott fel, amit megint csak elnyelt a távolság, ám látni lehetett, hogy a fegyverek megmozdultak. A katonaruhás emberek a csövet enyhén felfelé irányították. Vezényszóra eldőrdültek a puskák. A parancs minden valószínűség szerint a tömeg fölé irányuló lövést tartalmazta, csak hogy egy-két katona, aki vagy félt, remegett a keze, vagy nem kapott kellő kiképzést, mégis a tömegbe lőtt. Az egyik áldozatot láttam, mert nem messze tőlem rogyott össze. Körülötte álló társai felemelték, vállukra vették, és körutat tettek vele a városban. Vélhetően jobban tették volna, ha a közeli kórházba rohannak vele. Egy másik tüntető is meghalt e napon, de erről az áldozatról majd csak jóval később értesültem. Később néhány szegedi, aki nem vett részt a tüntetésen, és még csak nem is látta, azt bizonygatta, hogy Szegeden is sortűzre került sor. Ha ez igaz lett volna, most nem írnám ezt a szöveget. Tarthatjuk kegyetlen és ostoba eljárásnak, gyászolhatjuk a két halottat, de ez nem engedi meg a valóság elferdítését.

Ezt követően bejárogattam másokkal együtt az egyetemre, és latolgattuk az eshetőségeket. Volt, aki bízott a nyugati hatalmak, és elsősorban az Egyesült Államok segítségével, én azonban már voltam annyira történész, hogy ezt teljesen kizártnak tartsam. Biztos voltam benne, hogy amennyiben nem sikerül gyorsan rendet tenni és lecsillapítani a kedélyeket, a szovjetek előbb vagy utóbb beavatkoznak, és senki sem fog az útjukba

állni. Bármit is sugárzott Münchenből a Szabad Európa Rádió, nekem lett igazam. – Ezt majd az ellenem lefolytatott fegyelmi tárgyalás során súlyosbító körülményként vették számításba.

Szegedre és az egyetem környékére is benyomultak a szovjet tankok, ami után már csak a vizsgálatok, fegyelmik és a tervezett monstre per volt hátra. A példát statuáló nagy pert Fodor Gábor rektor és Baróti Dezső dékán ellen konstruálták. Fodor azonban kiesett a megtorlók látóköréből, mivel nagyon gyorsan emigrált, hogy előbb Kanadában, majd az Egyesült Államokban folytassa tudományos karrierjét. Ezáltal a számításba vett Baróti-per még jobban felértékelődött.

Megtorlás

Még 1956 végén elkezdődtek a vizsgálatok mindazok ellen, akik a lezajlott néhány lázas nap folyamán gyanússá váltak. Gyanús volt mindenki, aki részt vett valamely ekkoriban alakult nemzeti tanácsban, de elég volt a vizsgálat elindításához, ha egyetlen tanú állította, hogy a „vádlott” lázító kijelentéseket engedett meg magának. Én az utóbbi csoportban szerepeltem, szerintem azért, mert nem voltam hajlandó beállni a hamisan tanúskodók táborába. Ellentmondás? Ha valaki, mint én, arról volt meggyőződve, hogy a szovjet beavatkozás elkerülhetetlen, és a magyar megmozdulás elbukik, akkor most miért áll azok oldalára, akik a dolgok kimenetelét másként látták, bíztak a „nyugati” segítségben, és nyilvánvalóan tévedtek. Azellentmondás azonban látszólagos. Egy szokványos csata, háború esetében józan ésszel fel lehet tételezni, hogy az erősebb fél lesz a győztes. Ez azonban távolról sem jelenti, hogy a győztes mellé kell állni, netalán még ünnepelni is, legyen az a tatár, a török, a nemzeti-socialista Németország vagy éppen a Vörös Hadsereg.

Meghallgatások, kihallgatások, megfigyelések követték egymást. Egy ízben behívtak valamilyen karhatalmi szervezethez.

Egyenruhás, vállán fegyvert viselő ember kíséretében lifteztem, és elfogott a homályos érzés, hogy e helyről esetleg nem is szabadulok. Civil ruhás férfi fogadott egy kis szobában, aki előadta, hogy feljelentés érkezett hozzájuk, miszerint az óráimon nem is a német nemzetiszocializmusról beszélek, hanem a hazai szocializmust káromlom. Mivel ezt bizonyítani aligha lehetett, viszonylag könnyű dolgom volt. Arra kértem az urat, hogy látogassa meg néhány órát, vagy küldje oda egy emberét, és látni fogják, hogy kizárólag a nácikról beszélek. Szót sem ejtek a hazai viszonyokról. Ha valaki ezt félreértelmezi, tőle kellene megkérdezni, hogy ezt miért teszi. Egyébként ez igaz is volt. Nem kellett elmagyarázni, kifejtetni, hogy a két rendszer között a különbség külsőségekben, szlogenekben, apróságokban mutatkozott, ám a lényeg tekintve mindkettő brutális diktatúra volt, mert erre mindenki rájött magától is. Kihallgatómnak szava sem volt okfejtéssel kapcsolatban, hanem elengedett valamilyen atyai jó tanács kíséretében. Ezzel az előadásaim ügye nem zárult le. Érkezett a fővárosból egy megbízott, aki valóban beült jó néhány órára, akit munkaidő- és munkabéradatok tömegével szórakoztattam. Az illető feladata vélhetően az volt, hogy megerősítse a feljelentés tartalmát, ehelyett azonban azt írta, hogy objektív és unalmas előadásokat hallott. Nyilvánvalóan kedvezőbb volt unalmasnak lenni, mintsem a szocializmus rágalmazójának tűnni.

Több meghallgatásra került sor az egyetemen is, amelyek során sztereotip módon felszólítottak önkritika gyakorlására. A végső verdikt előtti napokban kaptam a nagy ajánlatot. Ha hajlandó vagyok az önkritikára, amiről jól tudtam, hogy egyet jelent a hamis tanúzással, az egyetemi állást felcserélhetem a főiskolán egy magasabb sarzsira, vagyis docentúrára. Mindenki jól jár. Ők megkapják a tanút Baróti és társai ellen, én nem kerülök ki a főiskolai körből, és lehet, hogy a fizetésem még emelkedik is. Ha viszont nem teszek eleget a felajánlott álláshoz kötődő feltételnek, úgy választhatok a gyufa- és juta-

gyár között, ahol alkalmaznak majd segéd munkásnak. Nemet mondtam, már nem is tudom, hányadik alkalommal. Sem a főiskolát, sem a jelzett üzemeket nem választottam. Más elgondolásom volt.

Mielőtt e terv felé elindultam volna, sor került az ítélethirdetésre. Egy nagyterembe beállított asztal egyik hosszú oldalán egyedül ültem, a másikon valami tíz-tizenkét oktató foglalt helyet, mind olyanok, akik vállalták ellenem a tanú szerepét. Nem emlékszem, hogy ki moderálta a jelenetet, ám azt tudom, hogy a felsorakoztatott emberek zöme nem szólalt meg. A megszólalók között akadt, aki elméleti fejtegetésekbe bocsátkozott, és néhányan pontosan idéztek egy-egy nekem tulajdonított mondatot. Pontosságban nem lehetett hiány, mivel a mondatot ők maguk fogalmazták meg annak idején. Azonnal kihirdették az ítéletet is, amire csak úgy kerülhetett sor, ha az eleve készen állt. Hosszabb bevezető után az állt a szövegben, hogy egyetemi állásomat megszüntetik, és többé soha sehol nem alkalmazhatnak értelmiségi beosztásban. Nem tudom, hogy a szegedi grémium az utóbbit miként látta megvalósíthatónak. Egyébként a Baróti-per végül elmaradt. Oka lehetett ennek, hogy nem sikerült kellő mennyiségű terhelő anyagot, illetve eléggé meggyőző tanúkat összeszedni, de még inkább az, hogy a testvére, Lajos, a futballvilág nagymestere felszólalt mellette. Baróti így „csak” az állását veszítette el, de nem kellett börtönbe vonulnia.

Ebben a helyzetben az egyetlen szerencsét az jelentette, hogy a lakást nem vesztettem el, mivel az nem volt az egyetem tulajdona. Így is állás és pénz nélkül álltam a nagyvilágban, és valahogy ki kellett törnöm e helyzetből, ha nem akartam elmenni utcaseprőnek. Márpedig nem akartam.

ÚJRAKEZDÉS



„...a fejemet jól felvágom...”

Nos, igen, úgy döntöttem, hogy „felmegyek Budapestre”. Jól lehet már korábban eltöltöttem jó fél évet a fővárosban, alig valakit ismertem az ottani kollégák közül. Az eltelt közel tíz év alatt felfutott egy új generáció. Tagjai szereztek katedrát, kutatói állást, lettek nevezetesek vagy egyenesen híresek, míg akikkel 1949-ben megismerkedtem, megöregedtek, nyugdíjba mentek vagy meg is haltak. E nem éppen biztató helyzet ellenére fogtam egy kis bőröndöt, magam mellé vettem a kislányomat, aki már iskolába járt, a kisfiamat pedig „kiadtam” egy távoli nagyon rendes, megbízható rokonhoz megőrzésre. Gyermektelen házaspárról volt szó, akik boldogok voltak, hogy végre egy gyerek sertepertél a nyomukban, ám azt nemigen tudták, hogy egy eleven hároméves kiscsikóval hogyan is kell bánni. Laci egyszer vérhast kapott a permetezett gyümölcs lopkodása következtében, egy másik alkalommal a kifeszített ugrocötélben megakadva esett el úgy, hogy eltört az egyik karja. Mi viszont Zsuzsával beállítottunk nagynénémhez, Bábihoz, aki ekkor a szabadon bocsátott férjével (Huszár Benjámin) és két lányával már nem a Bocskai, hanem a Böszörményi úton lakott. Volt egy személyzeti szobája, és mivel személyzete nem volt, e kis szobára nem volt feltétlenül szüksége. Bábi szívélyesen fogadott, és letehattük a motyónkat a parányi szobában. Az első gond ezzel megoldódott. Nagyobb gond volt a hogyan tovább kérdése. Másnap felkerestem az egyetlen olyan pesti kollégát, akit ugyan barátnak még nem nevezhettem, de akit leg-

alább jól ismertem. Országos Levéltár, Legújabb kori osztály, harmadik emelet. Itt már gyakran jártam, amikor Magyarország népszövetségi nyomait kerestem, és ennek kapcsán ismertem meg azt a történészt, akinek most a segítségét akartam kérni. Karsai Elekről volt szó, akit mindenki Bandinak hívtott. Előadtam neki a helyzetemet, azzal együtt, hogy bármilyen munkát elvállalok, ha kell, naponta felmosom az egész lépcsőházat, csak jussak be a levéltárba. Bandi először a levéltári párttitkárt, Lőrinc Zsuzsát kérdezte meg, majd az ő hozzájárulásával felkereste Nemes Dezsőt, aki a Bandi által összeállított, szerkesztett és kiadott iratközlemények legfőbb mentora volt. Nemes elvtárs – Bandi szerint – így reagált: *„Már miért ne alkalmaznánk? Mit csinált ez az Ormos, talán felrobbantotta a Fogadalmi-templomot?”* Valaki megsúghatta volna neki, hogy 1956-ban a forradalmárok, vagy ha úgy tetszik: ellenforradalmárok fejében a templomrombolás aligha fordult meg.

Ezek után az Országos Levéltár szerződéses alapon alkalmazott havi száz órára hétforintos órabérrel. Ezzel a szegedi verdikt egyik fele egyszerűen kimúlt, mivel az nem volt kérdéses, hogy a helyem Bandi irodájában lesz, és iratokkal lesz dolgom. A havi hétszáz fixszel persze nemigen lehetett viccelni, de mivel lakbért nem fizettem, a levéltárba többnyire gyalog jártam, valahogy megvoltunk. Meg kellett gondolni ugyan, hogy a spenót vacsorához felütheték-e egy-egy tojást, de azért nem éhezünk. A levéltárban a munkaköröm kétfelé ágazott. Egyrészt tisztogatnom és rendeznem kellett a szovjet ostrom alatt megsérült iratokat, ami elég piszkos munka volt. Másrészt viszont Bandi bevont az érdemi munkába, az *Iratok az ellenforradalom történetéhez* című sorozat szerkesztési stádiumban lévő negyedik kötetének előkészítésébe, amely az 1927 és 1931 között keletkezett külpolitikai iratok tekintélyes részét foglalta magában. Az iratokhoz részben én írtam a jegyzeteket. Volt közöm a *Fegyvertelen álltak az aknamezőkön* című kétkötetes kiadványhoz is, amelynek a publikálási engedélyezése igencsak ne-

hezen ment. A hatalom nem szerette, hogy bárki is piszkálni merje az úgynevezett „zsidó-kérdést”. A tabu még jó ideig kitartott. Amikor 1985-ben Kabdebó Lóránt és felesége, Dobos Mariann megrendezte Pécsen az első hazai holokauszt-konferenciát, amiért rektorként én tartottam a hátam, még ugyancsak tartani kellett a megrovástól. Ez azonban elmaradt.

Levéltári segédmunkám nem tartott sokáig, mert egyszer csak elárasztott a szerencse.

Szerencseözön

Egy napon megkeresett egy pesti kolléga azzal, hogy kinevezést kap Szegedre az egyetemen, és szeretné elcserélni a lakását a mienkre. A szegedi lakás két és fél szobából állt, összkomfortos volt, és telefon is működött benne. Budakeszin a kolléga lakása egy nagy szobából, egy konyhából és egy berendezés nélküli fürdőszobának nevezett üres helyiségből állt. A vizet még nem vezették be, és az udvaron álló kút vizét még mosásra is kockázatos volt használni. El kellett járni az utcai kútra, amely a lakástól elég messze esett. Budakeszin szép volt a nyár, az ősz is, a telet meg valahogyan átvészeltük. Örültünk annak, hogy a kis kert a ház mögött egyenesen belefut a János-hegy lábába. A kisfiam tavasszal a jégolvadást azzal ünnepelte meg, hogy az eresz alá állva zuhanyozott. Természetesen kabátban, sapkában, elvégre még alig múlt hároméves.

Egy tavaszi napon beállított egy ismeretlen férfi. Előadta, hogy ő a családjával évek óta egy bódében él, most azonban felajánlották, hogy három budapesti lakásból kiválaszthatja a neki megfelelőt, és már költözhet is. Csakhogy ő nem akar Pestre menni, hanem azt szeretné, ha mi mennénk oda, ő meg beköltözhetne a mi budakeszi lakásunkba. Megvallottam neki, hogy nincs pénzünk az értékkülönbséget kifizetésére. Azt válaszolta, hogy őt a pénz nem érdekli. Ezt a lakást szeretné, mert

itt tudna nyulat, galambot tartani, és a kiskertben némi zöldség is megteremne. A budakeszi lakás ügyében kötött rendkívül rossz üzletből a lehető legjobb üzlet bontakozott ki. Végigjártam a három felajánlott lakást, és kiválasztottam egyet a Bajcsy-Zsilinszky út 39/E sz. alatti ház ötödik emeletén, ahol természetesen víz, gáz, minden megvolt, sőt a lakás telefonnal is rendelkezett.

Nem sokkal azután, hogy berendezkedtünk, ez a telefon meg is szólalt. Az illetékes minisztérium főkáderese jelentkezett, és állást kínált. Megüresedett egy történelem–magyar szakos tanári állás az Eötvös úti általános fiúiskolában, és arra gondolt, hogy ezt a helyet betölthetném. Nem titkolta, hogy állami gondozásban lévő fiúkról van szó. Nemigen értettem, hogy ez az ember hogyan jutott el a nevemhez, de nem is igen érdekelt. Boldogan vállaltam a feladatot, noha – néhány gyakorlóórát nem számítva – iskolában meg sem fordultam. Az sem érdekelt, hogy állami gondozottakkal lesz dolgom, mert azt gondoltam, hogy a gyerek az gyerek, nagy különbség nemigen lehetséges. Elérkezett a bemutatkozás napja az Eötvös úton. Nehéz helyzetbe kerültem, mert elkaptam a mumpszot a kisfiamtól, és ugyancsak furcsa lett volna, ha a munkát azzal kezdem, hogy meg sem jelenek. Bekötöttem a fejem egy kendővel, bevettem néhány lázcsillapítót, és már csak arra kellett vigyáznom, hogy ne kerüljek senkihez olyan közelségbe, hogy megfertőzhessem. Bekopogtam az igazgatói szobába, és a dirítől megtudtam, hogy az elődöm azért hagyta ott az iskolát, mert az osztály meggybe dugdosott gombostűkkel vette üldözöbe. A boldogtalan tanárnő sikoltozva rohant ki a teremből. Az igazgató azzal biztatott még, hogy ha bármi baj lenne, csak döngessem meg a falat, és ő azonnal ott terem. Az volt a benyomásom, hogy egyáltalán nincs elragadtatva az újabb női tanerő megjelenésétől.

Első órámról azt tudom, hogy délcegen bevonultam a terembe, de halvány emlékem sincs arról, hogy azután mit csi-

náltam, mondtam, kérdeztem. Mindenesetre letelt az óra, és amikor összezártam az osztálykönyvet, a katedrához lépett az egyik zsivány, és megkérdezte, hogy nem hiányzik-e valamim. Felhúztam a vállam, és azt mondtam, hogy még nem néztem körül. Ekkor a srác előhúzza a zsebéből a karórát és nagy mosoly kíséretében átnyújtotta. Ha ekkor belekezek valamilyen prédikációba, biztosan elvesztem minden hitelemet. Ehelyett megköszöntem a szolgáltatást, és jót nevettünk. Az év további részében soha semmilyen fegyelmezési problémám nem adódott sem ebben az osztályban, sem a másokban, ahol tanítottam.

Az iskola népessége nagyon vegyes volt. Volt a fiúk között okos és szorgalmas, de a legtöbb átlagos volt. Mindegyikük iparkodott, és akadt a hetedik osztályban egy addig bukdácsoló fiatalember, aki sorra szerezte a jeleket. Már-már hinni véltem, hogy kiváló pedagógus lesz belőlem, és az illetékes hivatal fel is kért tanfelügyelőnek. Régen másutt voltam már állásban, amikor azt olvastam az újságban, hogy kiváló diákomat letartóztatták a sokadik autófeltörése miatt. Ennyit a pedagógiai sikerről. Vegyes volt az ok is, amely miatt a fiúk állami gondozásba kerültek. Volt, aki árvaságra jutott. Egy másikat azért vette az állam a szárnyai alá, mert az apját kivégezték. (Sólyom László tábornok fia.) Akadt olyan szülő is, aki ezt a nevelési formát vélte a legkiválóbbnak. Biztosan olvasgatta Makarenko írásait. E felfogás okán került az egyik miniszter fia az intézetbe, aki sírva fakadt, amikor eljöttek érte, hogy a szünet idejére hazavigyék. Könyörgött, hogy maradhasson a kollégiumban, holott ott kemény fegyelem uralkodott.

Sikereim mindenesetre elhomályosították a körülményt, hogy a szegedi igazságtevők nem hagytak fel az üldözéssel. Az ellenforradalmár boszorkány elleni feljelentések rendre beérkeztek a lakóhelyem szerinti állami szervekhez, az állásom szerint illetékes feletteseimhez, a párt- és szakszervezeti központokhoz. Mindezek javára legyen mondva, egyikük sem tett

egyetlen lépést sem. Budapesten füttyültek a szegedi ítéletre, ami mutatja a mély különbséget, sőt ellentétet a fővárosi és a szegedi szemlélet között. Jelezte ezt hamarosan egy újabb telefonhívás.

Incze Miklós és ügye

A telefonban ezúttal az Akadémiai Kiadó káderese jelentkezett. Elmondta, hogy a kiadó által szerkesztett lexikonsorozat új és legújabb kori történész szerkesztője eltávozik, a helyére keresnek valakit, és ő rám gondolt. Ekkor már kezdett gyanússá válni, hogy két káderesnek egymás után éppen én jutok az eszébe, jöllehet egyikükkel sem találkoztam soha. Ezúttal meg is kérdeztem, hogy miként bukkant éppen az én nevemre. Azt válaszolta, hogy itt-ott hallott rólam, és egy volt tanárom, Incze Miklós – akit jól ismer, és akinek megbízik az ítéletében – kifejezetten ajánlott. Ettől kezdve nem volt kétségem aziránt, hogy Incze keze benne volt abban is, hogy a minisztériumi káderes nekem ajánlotta fel a tanári állást. A felkínált állást természetesen elvállaltam, de mielőtt ennek mibenlétét ecsetelném, kitérek Incze Miklós esetére.

Incze a debreceni egyetemen volt a tanárom. Megfontolt, szigorú logikát követő előadónak tartottam. Egyébként meglehetősen szófukar volt. Végigült egy vizsgai nyögdecslést egyetlen hang nélkül, és csak akkor mondta meg, hogy a hallgató elbukott vagy jó esetben elégségest érdemelt ki, amikor a delikvens végképp kifogyott a szóból. Nagyra becsültem, és miként az említett két káderes befolyásolása mutatja, ő is jó véleményrel volt rólam. Jóval később ebből barátság sarjadt ki, amit jelzett, hogy közösen jegyeztük az *Európai fasizmusok 1919–1939* című könyvet (Kossuth Könyvkiadó, 1976), amelyet a kiadó „vitairatként” jelentetett meg. A kézirat sorsára még visszatérek. Ami viszont Inczét illeti, valamikor a rend-

szerváltás után derült ki, hogy éveken keresztül dolgozott a titkosszolgálatnak, az úgynevezett III/III ügyosztálynak. Ugyanakkor az is világos volt, hogy Incze nemcsak nekem tett eléggé nem is értékelhető szívességet, de más, 1956 miatt bajba jutott embernek volt segítségére. Egyről biztosan tudok: Kossáry Domokosról. Néhány más történész – így Makai László, Benda Kálmán és Litván György – esetében inkább csak sejtem, hogy Inczének szerepe lehetett abban, hogy bekerültek a Történettudományi Intézet gárdájába. Valószínűnek tartom, hogy másoknak viszont igyekezett ártani. Legalábbis jellemzőnek vélem, hogy engem, aki már a szegedi fegyelmi bizottság elnökének a nevére sem emlékeztem, többször is figyelmeztetett, hogy a rosszindulatú emberekről bizony nem szabad megfeledkezni, és a sérelmeket sem szabad bejegelni.

Incze Miklós a besúgók különleges fajtájához tartozott. Tudommal nem volt zsarolható. Nem került felszínre olyan ok, cselekmény, ami miatt fenyegethették volna. Szerintem számára fontosnak tűnt viszont, hogy véleményt formálhat emberekről, jó, illetve rossz pontokat osztogathat, és ezáltal befolyáshoz jut, mi több, hatalmat gyakorol. A jó és a rossz pontok mérlegét nem tudom megvonni, mert nem vettem magamnak a fáradságot, hogy belelapozzak az általa írt jelentésekbe. Ráadásul az sem zárható ki, hogy olykor nem is írt semmit, hanem fülbe súgott, mert a III/III-asnál is voltak jó emberei. Mindent összevetve, én ma is úgy emlékszem rá, ahogyan egykor megismertem.

Értelmiségi robot

A lexikon-szerkesztőségbe arra érkeztem, hogy az elődöm érintetlenül hagyta hátra az „I” betűvel kezdődő valamennyi ország történetét. Ilyen országból pedig Indiától Izraelig volt bőven az atlaszban. Még meg sem melegedtem a Szalay utcai

miniszteriális épület ötödik emeletének egyik dolgozószobájában, amikor kivágódott az ajtó, és berobogott az igazgató, Berei Andor. Kérdés és előszó nélkül kinyilatkoztatta, hogy az „I” betűs országcikkeknek, kerül, amibe kerül, gyorsan el kell készülniük, leginkább azonnal, de legkésőbb egy héten belül. Görcsbe rándult a gyomrom, mindazonáltal higgadtan válaszoltam: „Ez nem reális elvárás, Berei elvtárs” – mondtam. Berei kivágatott, és alaposan bevágta maga mögött az ajtót. Csaknem biztosra vettem, hogy ebben a házban nem a napjaim, de az óráim is meg vannak számlálva. Még jobban megerősödött bennem a rossz előérzet, amikor bejött a főnök titkárnöje, és közölte, hogy Berei kéret.

A főnöki irodában egy másik Bereit találtam. Nyugodt volt, és csendes hangon megkérdezte, hogy az elmaradás behozásának szerintem mi a reális határideje. Igazság szerint erről halvány fogalmam sem lehetett, mivel addig még egyetlen országcikket sem írtam meg, és felmérni sem tudtam, hogy az egész „I” betűs komplexum vajon hány oldalt, sort foglalhat magában. Egyszerűen blöfföltem, és a lexikon további története igazolta a légből kapott kijelentést. Mivel az országcikkek sorra elkészültek, a továbbiakban még némi kíméletet is élveztem. Berei közölte például, hogy az Izraelre vonatkozó cikkem nem jelenhet meg, ám ezért nem tett szemrehányást, hanem kiadta Izrael történetét egy olyan külsősnek, akiről tudta, hogy a „megfelelő” írást fogja produkálni.

Hozzáláttam tehát az értelmiséginek mondott robotmunkához. Ez abból állt, hogy a szobánkban felhalmozott évkönyvek és lexikonok anyagai alapján meghatározott terjedelmű szövegeket fabrikáltunk. A polcokon szerencsére megtalálható volt minden korábbi hazai lexikon mellett az összes jó hírű nyugati kiadvány, valamint a nagy és a kis orosz lexikon. Másként szólva, magyar, angol, német, francia, olasz, orosz anyagok segítségével kotyvasztottuk össze saját szövegeinket. Az orosz személyek és események esetében nem volt pardon. Ha valaki

áruló volt a Bolsaja, respektíve a Malajsaja enciklopédia szerint, az a magyar lexikonban sem jelenhetett meg másként. Ez azonban nem az én gondom volt, az orosz kérdések másra tartoztak. A munkálat egyszerre volt unalmas és terhes, amit az idő teltevel mind nyomasztóbbnak éreztem.

Az vigasztalt, hogy két új jó baráttra találtam. Egyikük, Áhi Joli, annak ellenére is jó humorú lány volt, hogy gyakorlatilag alig látott. Már nem volt olyan szemüveg, amely kompenzálni tudta volna a vakságát, és a szemészet egyelőre messze járt attól, hogy műszemet tudjon beültetni a károsult helyére. Joli vaksin is kibetűzte az orosz szövegeket, és le tudta írni magyarul a lényegét. Kárpátalján született (ma Ukrajna), és egy alkalmmal a nővére, Olga – aki Ungváron élt és a férje bíró volt – engedélyt kapott, hogy meglátogassa a testvérét Budapesten. Olga nagy vágya abban állt, hogy vásárolhasson magának egy csinos cipőt. Elkísértük az egyik jó belvárosi cipőboltba, ahol Olga szabályosan rosszul lett. Elképzelhetetlennek tartotta, hogy az ő méretében tucatnyi cipő álljon rendelkezésre különböző fazonnal és színben.

Barátom lett Haraszi Sándor is, aki nem régen szabadult ki a börtönből, és a lexikonnál kapott állást. Nem tudom, hogy itt valójában mit is csinált. Hamarosan együtt jártunk ebédelni, olykor sétáltunk, máskor meghívott hozzánk, a Mészáros utcába. Megismerkedtem Irénkével, a feleségével, Marikával, Sanyi bácsi lányával, aki előbb a tragikusan elhunyt Losonczy Géza, ekkor viszont Ujhelyi Szilárd felesége volt. Feltűnt olykor az unoka, Ancsa vagy Ancsurka is. Ebben a közegben természetes, sőt elkerülhetetlen volt, hogy szóba kerüljenek a jugoszláv követség „menedékében” eltöltött napok, és a romániai internálás hosszú hónapjai. Harasztit egyszer, még Rákosi idején, már halálra ítélték, és évekig várhatta, hogy az ítéletet végrehajtják-e vagy nem. 1956 októberében ő vette át a *Szabad Nép* helyett *Népszabadságra* átkeresztelt lap főszerkesztői posztját, amiért ezúttal hat évre ítélték. A Kádár-rezsim enyhü-

lésének köszönhetette, hogy 1960-ban amnesztiával szabadult. Sándorunkat nem győztem csodálni azért, hogy hányatott élete során töretlenül megőrizte a humorát, és soha senkit nem vádolt semmivel.

A békeesség ellenére egyre nehezebben viseltem a napi nyolcórás szövegrást. Keresni kezdtem valami olyan álláshelyet, amelyben több szabadidőhöz jutok, és felújíthatom a levéltári munkát. Annyival inkább vágytam a történezmunkára, mint-hogy már felmutathattam valamicske eredményt e téren.

A bábolnai kaland

A népszövetségi projekt első fejezete készen állt, és a *Magyarország belépése a Népszövetségbe* című dolgozatot elküldtem a Századok szerkesztőségébe. Jött azonban 1956, a fegyelmi, a kirúgás, és biztos voltam benne, hogy ezt az írást a folyóirat szerkesztője elfelejti. Tévedtem. Pamlényi Ervin nem állt éppen a hős hírében, ezúttal azonban hallatlan bátorságról tett tanúságot. Leköszölte olyasvalakinek a munkáját, akit nemrégiben eltiltottak minden értelmiségi foglalkozástól.

Ezen felbátorodva elrendeztem a következő népszövetségi fejezethez összegyűjtött anyagomat, és hétvégeken, éjszakákon megírtam *Az 1924. évi magyar államkölcson megszerzése* című kéziratot. Otthon azzal frocliztak, hogy a cserebogár halhatatlanságának felderítésén fáradozom, de ez nem térített le az útról. A kéziratot elküldtem a debreceni egyetemnek azzal a kérréssel, hogy fogadják be kisdoktori disszertációnak. Bontatlanul kaptam vissza az anyagot a rektor kísérőlevélkéjével kiegészülve, amelyben közölte, hogy politikai okokból az egyetemnek nem áll módjában foglalkozni kéresemmel. A kéziratot átsomagoltam, és elküldtem egy történeti sorozat szerkesztőjének, Barta Istvánnak, aki illetékesség okán átadta Ránki Györgynek, aki a Történettudományi Intézet igazgatóhelyet-

tese volt, és aki rábólintott a kézirat kiadására. A könyvecske meg is jelent.

Mit sem tudtam e fejleményről, amikor nekifogtam az állás-keresésnek. A minisztériumban elárulták, hogy Bábolna iskola-igazgatót keres saját, nemrégiben elkészült általános iskolájának élére, amelyhez egy vadonatúj igazgatói lakás (valójában ház) is tartozik. Elutaztam Bábolnára, és egy csábító, zöldben játszó térbe kerültem, amely a látható jólétet vette körül. Bábolnán kívül később is csak Itáliában láttam húsz fok feletti hőmérsékleten nercbundában vonulni hölgyeket, akik Rómában színházi, operai előadásra, esetleg fogadásra igyekeztek, Bábolnán viszont csak valamilyen délutáni összejövetel volt a cél. Arra gondoltam, hogy itt aligha illeszkedhetek be az előkelőségbe, mert az igazgatói fizetésből nemigen telik nercbundára. Ha csak? – Bábolna biztosíthatta a több szabadidőt, de hogy jutok hozzá levéltári anyagokhoz? Nyilvánvaló volt, hogy az Országos Levéltár vagy bármelyik nagy levéltár nem fog be rendezkedni az én postai ellátásomra, én meg nem jutok el e helyekre. Talán egy vidéki levéltár esetében más a helyzet – vetődött fel a gondolat, amely működőképesnek bizonyult. A győri levéltár elvállalta a kikért iratok elküldését.

Itt tartottak a dolgok 1963 nyarán. Történt azonban, hogy egy kolléga temetésén találkozott akkori főnököm, Kicsi Sándor a Történettudományi Intézet igazgatóhelyettesével, Ránki Györggyel. „*Mi újság nálatok?*” – kérdezte Ránki. – „*Semmi különös, csak egy nő megőrült. El akar menni Bábolnára*” – így Kicsi. Miután Ránki megtudta, kiről van szó, rákérdezett, hogy vajon Kicsi elengedi-e ezt a bizonyos őrült nőt, akinek a kéziratát Ránki már ismerte. „*Mi mást tehetnék?*” – kérdezett vissza a főnököm. „*Akkor engedd hozzánk*” – volt a válasz. Így ők ketten a temetőben néhány perc alatt eldöntötték szakmai soromat. Megnyílt az út a Történettudományi Intézet felé.



Az Intézet

A törttud, ahogy rövidítették, felemás helyzetben volt. Ennek alapját az képezte, hogy az egybegyűjtött kiváló történészeknek biztosították a kutatás és az írás szabadságát, azt viszont nem, hogy ellenőrzés és jóváhagyás nélkül bármit is publikáljanak. Ráadásul nem engedték őket az egyetemek közelébe. Elvileg azzal a képtelenséggel támasztották alá e tilalmat, hogy külön kell választani a kutatást és az oktatást. Az egyetemi tanzemélyzet oktasson, és csak akkor kutasson, ha úri kedve mindenáron megköveteli, az intézeti dolgozók pedig kutatásnak levéltárakban, könyvtárakban, laboratóriumokban. Az egyetemi kapu elzárása tette egyébként lehetővé, hogy az '56-os események kisebb-nagyobb „bűnösei” helyet kaphassanak az intézetekben. A főiskolák tanárait, ha verbálisan nem is, praktikusán eltiltották a kutatástól. Az abszurd rendszer hozama abban állt, hogy a bölcsész szakmák intézeti dolgozói rengeteg szabadidőhöz jutottak. Mivel az intézetekben nemigen tudtak mit csinálni, mindössze két félnapot kellett hetente ott tölteniük.

A Történettudományi Intézetben kiváló tudósok tucatjai gyűltek össze. Ennek eredményeként az intézet nagy presztízsnek örvendett. Amikor az 1960-as években a Kádár-rendszer lazulni kezdett, az intézeti munkatársak lettek az elsők, akiket meghívtak nyugat-európai kollokviumokra, konferenciákra. Mi több, az igazgatóhelyettes, Ránki György elérte, hogy egy francia alapítvány két-három hónapos ösztöndíjat biztosítson

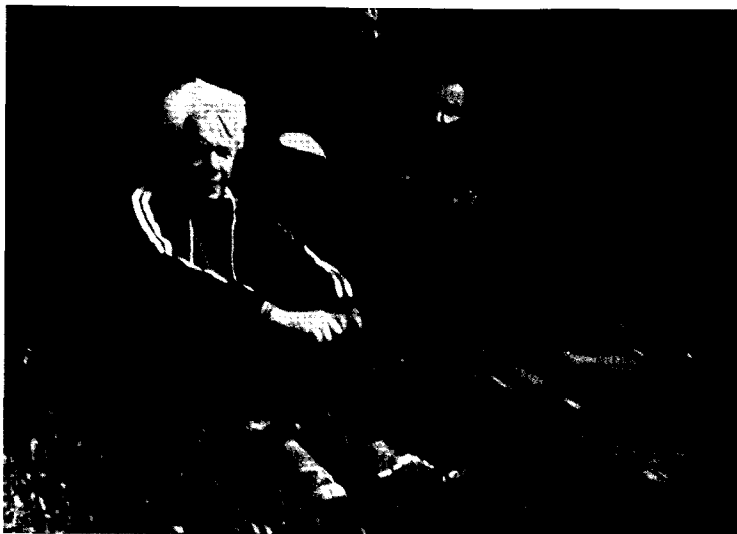


Ránki György

fiatal magyar kutatóknak. Ennek én lettem az egyik első kedvezményezettje, amire majd visszatérek.

A fentiek érthetővé teszik, hogy alaposan meg voltam illetődve, amikor betettem a lábam az intézetbe. Első utam Ránkihoz vezetett, akivel meg kellett beszélnem a témát, amelyet gondolni fogok. Gyorsan kiderült, hogy magyar téma nem érdekli, mert ilyennel sokan foglalkoznak. Mondtam, hogy akkor valamilyen német kérdés jöhetne szóba, mivel németül jól-rosszul tudok. Valójában latinul tudtam a legjobban, latin ország azonban nem volt a térképen. Ránki azt mondta, hogy németesből is több van, mint kellene, ezzel szemben hiánycikk a franciás. Nem tudok franciául – próbáltam védekezni, de ő leintett, mondván, hogy ez nem baj, majd megtanulok. Neki lett igaza. Ekkor már feltehettem magamnak a kérdést, hogy egyáltalán ki a csoda vagy mi a csoda irányítja az én életutamat? Saját kezdeményezéseim elbuknak, és valójában arra megyek, amerre egy titokzatos erő, Szabó István, Incze Miklós, Kicsi Sándor, Ránki György személyében el irányít.

Lassanként megismerkedtem a kollégákkal, és kialakult egy kis csapat, amelynek szellemi vezére Kosáry Domokos lett, és rajtam kívül hozzá tartozott Incze Miklós, Márkus László és



Kosáry Domokos és Ormos Mária

alkalmilag Mucsi Ferenc, illetve Csurdi Sándor is. E kis csapat hétfőn és pénteken gyakorta a „Fekete Holló” felé vette az irányt, ahol akkoriban olcsón lehetett elfogyasztani egy ebédet egy pohár sör kíséretében. (Azóta a Hollónak és az összes várbeli étteremnek alaposan felvitte az isten a dolgát, ők meg az áraikat.) A későbbiekben meleg barátság kötött Ránkihoz és Juhász Gyulához. Szakmai érdeklődés és érdekelttség okán többekhez kapcsolódtam. Közöttük volt a briliáns agyú Hanák Péter, az elmélyedt gondolkodó Lackó Miklós és a nagy műveltségű Makai László. Makai szakterülete távol állt tőlem, de a *Világtörténet* című periodikában mellette dolgoztam a modern idők felelőseként. E színvonalas folyóirat profilját Európa és a nagyvilág történeti képének közvetítése alkotta.

Makaival együttműködésünk harmonikusan alakult, amit csak egy hosszabb, általam írt cikk zavart meg. Ennek első részében méltattam Szücs Jenő Közép-Európa-képét az általa vizsgált európai középkorban, a második részben azonban elhatárolódtam azoktól a megfogalmazásoktól, amelyek a cseh,

a lengyel és a magyar utat akkoriban is azonosként fogták fel, amikor a cseheket Bécs teljesen bekebelezte, a nemességet kiirtotta, helyet adva így a polgárosodásnak, Lengyelországot más és más befolyás érte a német, az osztrák, illetve az orosz fennhatóság alatt, míg Magyarország három részre szabdalva billegett a török és az osztrák hatalom között, és a történészek azóta sem tudták egyértelműen eldönteni, hogy ki is volt áruló e korban, az, aki a szultánhoz, vagy az, aki a császárhoz húzott. Ebben az időben már legfeljebb a szabadulás utáni vágy volt a közös, de ez a közép-európai politikákat nem összekötötte, hanem szembeállította egymással. (A magyar–lengyel viszony kivétel lehetett, mert egyik félnek sem volt a másik érdekeit sértő elvárása.) Nos, Makai kész volt az első rész közlésére, amibe azért nem mehettem bele, mert az első részt csak a második kedvéért írtam meg.

Szücs Jenővel egyébként nem kerültem közelebbi kapcsolatba. Az volt róla a benyomásom, hogy túl magasan hordja az orrát (elég magas is volt), és arisztokratikus göggel tekint alá a közönséges halandókra. Utólag jöttem rá, hogy e benyomásnak semmi alapja nem volt. Jenő nagyon is érzékeny és sebezhető ember volt. Erre rájöhettem volna azokból a panaszokból, sirámokból, amelyeket időről időre a feleségétől, Kláritól hallottam. Rádöbbszentesített volna a valóságra az is, hogy amikor egy sorozat keretében tévéelőadást tartott, azt legalább háromszor, de lehet, hogy négyszer kellett elkezdenie. Azt hiszem, hogy ő volt a legkiválóbb gondolkodó a maga idején, aki rettenthetetlenül harcolt minden hamisítás, csúsztatás és nacionalista legendárium ellen.

Ez idő szerint egyébként a gazdaságtörténet volt a favorit, már csak azért is, mert az intézet e diszciplína jóvoltából került be a nemzetközi mezőnybe. Az egész történész világban hangadó volt az Annales iskola és vezetője, Fernand Braudel. Utóbbi dolgozta ki a „hosszú-” és a „rövid-idő” fogalmát, a hosszú-időben látva a megmásíthatatlan gazdasági-társadalmi tendenciát,

amelyet a rövid-idő politikai vitái, csetepatéi tarkítanak, de nem befolyásolnak. E Marx tanítására hajazó felfogás hiányos voltára majd csak jóval később mutatott rá Jacques Le Goff, hangsúlyozva a mindenkori politika szerepét a gazdasági és a társadalmi folyamatokban. A korabeli magyar változat hiányossága azáltal súlyosbodott, hogy hazai művelői kizárólag a gazdasági trendekkel foglalkoztak, míg a társadalomtörténet mostohagyerek lett. Részben azért, mert a politikusok és ideológiai kiszolgálóik szerint a marxizmus-leninizmus mindent elmondott a társadalomról, részben azért, mert korábbi művelői a „polgári” történetírást képviselték, mint például Hajnal István. Nekik a hatalom nem kívánt szabad utat adni. A Történettudományi Intézetben huszadik századi társadalomtörténeti kérdésekkel egyedül Lackó Miklós foglalkozott, ő is inkább alkalmoszerűen. Az említett féloldalság ellenére nagy jótétemény volt a történészek számára, hogy a gazdaságtörténet nyomvonalán számosan kijutottak külföldre – akár konferenciák jóvoltából, akár kutatási ösztöndíjakkal. Az intézeti dolgozók szakmai színvonalát alátámasztotta a könyvtár, amelynek jóvoltából a kutató a világ szinte minden történelmi folyóiratát megtalálta a polcokon.

Úton a francia téma felé

Eleinte saját módszeremet alkalmaztam a nyelvtanulásban. Egy jó hotelben vásároltam egy francia újságot, magyarra fordítottam néhány cikket, majd néhány nap múlva visszafordítottam franciára. Passzív tudásom kétségtelenül gyarapodott, de ettől még nem tudtam kimondani egyetlen mondatot sem. Yvonne, a híres cimbalomművész, Rácz Aladár özvegye jött a segítségemre. Yvonne francia-svájci nő volt, aki békésen tűrte anyanyelve kerékbe törését. Gyakran megfordultam farkasréti házában, ahol ő olykor feltette férje valamely lemezét, amelyen

Rácz vagy zenélt, vagy magyarázta a zenét. Cigány-magyart beszélt, míg Yvonne tökéletesen uralta a magyar nyelvet. Rácz szeretett volna néhány cigány gyereket kitaníttatni és elindítani az érvényesülés útján, de ez egyetlen esetben sem sikerült. A szülő, főként a mama, ellenállt.

Itt nem tudom megállni, hogy ne tegyek rövid kitérőt egy másik nem hivatalos nyelvtanárra. Bethlen András, az egykori miniszterelnök egyik fia került a házba, hogy angolra tanítsa a lányomat, Zsuzsát. Elkerülhetetlen volt, hogy olykor elbeszélgessünk, és ő szívesen mesélt saját életútjáról és arról, amit megtudott az apja sorsáról. Ő maga 1944-ben a németellenes csoportban tevékenykedett, és megszüntéig a kisgazda *Esti Kis Újság* munkatársa volt. Anyját, Margitot 1951-ben kitelepítették, ő pedig volt éjjeliőr, alkalmi munkás és alkalmi nyelvtanár. Egy alkalommal kiengedték Nyugat-Németországba, a bajor földön élő rokonok látogatására, akik szerették volna ott marasztani, ám ő nem állt kötélnek. „Az András maradt volna, a Bethlen ellenállt” – mondta. Szovjet fogságból hazatérő emberektől azt hallotta, hogy az apja egy dácában élt, és halálát vélhetően az váltotta ki, hogy túl sok szivarral látták el. Ennek a fele sem volt igaz, de könnyebb volt elhinni, mint szembenézni a valósággal. Bethlen Margit kitelepítését feloldották annyiban, hogy átköltözhetett Leányfaluba. Anyja halála után Bethlen András öngyilkos lett (1971).

Yvonne-nak és a magolásnak hála, már tudtam valamicskét franciául, ám az önbizalomnak teljesen híjával voltam. Ezt részben az is okozta, hogy első ösztöndíjas utamra a hatóság öt dollárral látott el, amiből meg kellett volna oldani a taxit a szállodáig, legalább egy éjszakai hotelszámla kifizetését, valamint az utat addig a helyig, ahol kifizetik az ösztöndíj első havi részletét. Kizárólag a budapesti illetékesek nem jöttek rá, hogy ezt képtelenség megoldani. Egy barát barátja segített rajtam. A szobából hosszú ideig bámultam az utcára, mielőtt rászántam magam, hogy bemenjek az átellenben lévő kis étkezdébe,

és vagyonom egy részét befektessem egy vacsorába. Nem részletezem a szorongás további napjait, csak annyit teszek hozzá a fentiekhez, hogy eltelt legalább egy hét addig, amikor már gyomorfájás nélkül tudtam közlekedni Párizsban.

Az ösztöndíjat kifizető irodában egy Csádból érkezett egyetemi hallgató előzött meg, aki vigyorogva közölte az összeget, amelyet zsebre vágott. Legalább a kétszerese volt az én havi járandóságomnak. Ha ez nem növelte az önbizalmamat, még jobban lelombozott a fogadtatás, amelyben egy neves professzor részesített, akinek a tanácsát és segítségét kértem elvégzendő kutatásaimhoz. A professzor elutasított, és azt mondta, hogy jöjjenek majd vissza akkor, amikor tökéletesen uralom a francia nyelvet.

Eleve tudatában voltam, hogy levéltárba nem juthatok be, és nem szolgált vigaszul, hogy a titkok háza mások előtt is zárva volt, akik huszadik századi iratok között szerettek volna kutakodni. Maradtak tehát a könyvtárak, elsősorban a Bibliotheque Nationale. A menzán ismeretségeket is kötöttem. Többször beszélgettem egy szenegáli fiúval, aki a Sorbonne-on többek között filozófiát tanulmányozott, és sokat tudott a francia és európai kultúráról. Egy alkalommal viszont elmesélte, hogy a nagyapja a franciák ellen vívott küzdelemben esett el, de szelme halála óta rendszeresen visszajár, és őrködik az övéi felett. Hazatérte után ő lesz az utódja, vagyis Szenegál királya. Ekkor találkoztam először azzal a jelenséggel, hogy egy kulturális felszín alatt ősi legendák élhetnek a maguk életét.

Első párizsi utam legfőbb haszna abban állt, hogy beírtak egy intenzív nyelvtanfolyamra. Boldogan jártam a Place des Vosges-on álló oktatási központba, ahol teljesen unortodox módon beszédet tanítottak, és fütyültek a nyelvtani ismeretekre. Előnyömré vált, hogy előzőleg nem tanultam hazai intézményben, hanem egy francia anyanyelvű nő volt a tanárom, aki ha akarta volna, se tudta volna megtanítani az igeragozás milliányi szabályát. A tanfolyam összes többi résztvevője azzal



Először Párizsban

küzdött, hogy elfelejtse saját lengyel, orosz vagy spanyol kiejtését. A harmadik hónap végén beszédem abban tért el a párizsitól, hogy kevesebb szót húztam össze, mint a főváros lakói, és ezért vagy déli, vagy belga származásúnak vélték. Hazatértem után felsőfokú nyelvvizsgát tettem le. Ekkor már nem a német, hanem a francia volt a legerősebb nyelvem.

Francia külpolitika

A Ránki által adományozott témával kapcsolatban a legnagyobb dilemmát az jelentette, hogy – mint említettem – francia levéltárban huszadik századi témának a közelébe se engedtek. A magyarországi levéltárakban ezzel szemben hallatlan szabadság uralkodott, úgy hogy ide boldog, boldogtalan érkezett, ha tudott magyarul. A problémát az okozta, hogy vajon szabad-e szólni egy ország külpolitikai helyzetéről, súlyáról és tevékenységéről egy másik ország anyagai alapján? Manapság ezt magam is tilalmaznám. Az 1960-as években azonban egy fran-



Az első tévészerelés, 1960-as évek

cia tudós is csak saját anyagismeret nélkül dolgozhatott, és sok esetben jobban tette volna, ha egyáltalán nem is formál véleményt. Ehhez képest jobbnak és eredményesebbnek tűnik, ha ugyan nem hazai, de legalább autentikus iratanyagból lehet meríteni. Az eredményesség feltétele, hogy a kutató ne csak a szóban lévő országgal, adott esetben a francia politikával foglalkozó dossziékat forgassa, hanem nézze meg azt is, hogy mit írtak a francia külpolitikai lépésekről a magyar diplomaták Berlinből, Rómából, Prágából, Bukarestből, Szófiából stb. Ha így jár el, megállapíthatja, hogy a magyar gyűjtemény kincset ér. Az 1930-as években ugyanis a diplomáciai karban számos intelligens és kiváló kapcsolatokkal rendelkező követ, konzul és beosztott dolgozott.

Ezt a módszert alkalmaztam, és ebből keletkezett a kandidátsi disszertációm, amelyet az Akadémiai Kiadó megjelentetett (*Franciaország és a keleti biztonság, 1930–1936. 1969*). Nem ismertetem a több mint négyszáz oldalas könyvet, és annál is kevesebb okom lenne erre, mert a kötetet senki sem vette észre, Franciaország a kutyát sem érdekelte. Egyetlen utalással találkoztam, amely – természetesen – Magyarországgal állt



Ormos Mária és fia, Laci

kapcsolatban. Ezzel szemben furcsaságként elmondom, hogy a védésre mankóval érkeztem. Néhány héttel megelőzően ugyanis, leszállva a buszról, át akartam menni a Törökvészi út egyik oldaláról a másikra, és az induló busz zaja miatt nem vettem észre egy közeledő gépkocsit, amely egy emelkedő és kanyar ellenére óriási sebességgel közeledett. Visszafelé sem vezetett út, mert a másik irányból is jött egy autó. Kiútnak azt véltem, ha ráugrok a jobbról közeledő fenevadra. Megpróbáltam, azzal az eredménnyel, hogy az autó maga mögé hajított. Legalább nem tiport a kerekei alá. Lehet, hogy néhány pillanatra elvesztettem az eszméletemet, de aztán láttam, hogy emberek vesznek körül, akik az ottani iskola tanárai voltak. Elcipeltek a megállóban lévő padig, valaki elrohant aszpirinért, más telefonált, majd a fejemnél megjelent egy kisfiú, a saját fiam, Laci, aki ebbe az iskolába járt. – Rendőrök, mentők, ahogyan kell. Kiderült, hogy az autó az MTI elnökének a szolgálati kocsija volt, amelynek a sofőrje halálra váltan akarta tudni, hogy mi is történt. Ortutay küldött egy nagy csokor virágot és üzente, hogy segít, ha valamire szükségem lenne. Visszaüzentem, hogy mostani lakásomban jól jönne egy telefon, de tele-

fonom még évekig nem volt. Nos, e kis kaland miatt érkeztem mankóval az Akadémiára. Az epizód zárására röviddel ezután került sor. Felülvizsgálatra mentem, akkor már mankó és bot nélkül. A főorvos összecsapta a kezét, és így szólt: „Jé, maga nem is sántít!” Ekkor tudtam meg, hogy a sántaság benne volt a pakliban.

A történethez hozzátartozik még, hogy Laci szinte minden nap meglátogatott, amíg a klinikán feküdtem medencetöréssel. Senki sem értette, hogyan került oda, mivel akkoriban még szigorúan szabályozták a látogatási időt, és őt nem kapták el betolakodóként. Végül kiderült, hogy valahol talált egy nyitva álló pinceajtót, végigporoszkált a pincerendszeren, és kibukkant pontosan ott, ahol kellett ahhoz, hogy a kórtermet elérje. Amikor a főorvos úr értesült a dologról, rendelkezett, hogy a kisfiú kapjon egy állandó belépőt.

Kapcsolatban állt a franciákkal és politikájukkal a marseille-i merényletről írt könyvem, amely az előzőtől eltért annyiban, hogy sokan megvették. Erről azonban majd egy későbbi fejezetben szólok, amelyben arról lesz szó, hogy mely kérdésekben sikerült új színeket felvinnem a történelmi palettára.

PÉCS



Két év telve reménnyel

Szegeden volt még egy kedves emberem, akiről eddig nem szóltam. Polányi Imrének hívták, és káderes volt. Káderesség ide vagy oda, 1957-ben őt is kirúgták, de a vele szemben hozott ítélet nem volt olyan szigorú, mint az enyém, és így alkalmazták főiskolai tanárként. Egy idő után a pécsi Tanárképző Főiskolára került, ahol a történelmi tanszéket vezette. 1990-ben megkérésre, és arra akart rávenni, hogy szegődjek el félállásban a pécsi intézményhez. Elmondta, hogy Szabolcsi Miklós, a neves irodalomtörténész előállt azzal az ideával, hogy a tanárképzést egységesíteni kellene. Vélhetően nem Pécsre gondolt, mivel ott sosem tanított. Az ötletet minden valószínűség szerint Aczél György telepítette át Pécsre, aki a várossal szoros kapcsolatban állt. Úgy vélte, hogy az ottani tanárképző alapot képezhet az egységesítésre, és olyan képzési helyé válhat, amelynek a diákjai egyformán taníthatnak általános és középiskolában.

Nagyon jónak véltem az elképzelést, mivel mindig is arról voltam meggyőződve, hogy ha a kisgyerekeknek mást és másként is kell tanítani, mint az idősebbeknek, a tanár szakmai felkészülése szempontjából mindegy, hogy tíz-tizennégy évesekkel vagy ennél idősebbekkel foglalkozik. Emlékeztem arra is, hogy első gimnáziumtól kezdve ugyanaz az apáca vagy civil tanárnő tanította a nyelveket, a matematikát, ugyanaz volt a tornatanár, és mindegyikük még tudta oldani a feladatot. És ha nem tudta, az nem korosztályfüggő volt. Az egységes tanárképzés gondolata tehát megragadta a fantáziámat, Imrének

mégis két évébe telt, amíg meg tudott győzni arról, hogy járjak Pécsre oktatni. A húzódozásnak két oka volt. Az egyik, hogy évek óta nem álltam tanteremben, aggódtam tehát, hogy ez most hogy fog menni. A másik egy rossz tapasztalatban rejlett. Szabolcs Ottó rávette, hogy írjak egy iskolai tankönyvet, mondván, hogy már nincsenek ideológiai előírások, azt írok, amit jónak látok. Az utolsó pillanatban elém raktak egy listát, amely azokat a marxista-leninista fogalmakat tartalmazta, amelyeket a tankönyv nem nélkülözhet. A könyvet nem írtam meg. Most viszont attól tartottam, hogy esetleg hasonló trükk áldozatává válok.

Végül az ajánlatot akkor fogadtam el, amikor meggyőződtem arról, hogy a tanmenetet szakemberek állítják össze, és abba senki sem fog beleszólni. Nem szólt bele senki abba sem, hogy a rendelkezésre bocsátandó álláshelyekre a pécsi vezetés kiket hív meg. 1982-ben félállású egyetemi tanári kinevezést kaptam. Polányin kívül ekkor már Pécsen dolgozott jó néhány további oktató, aki lelkes híve volt az egységes tanárképzés gondolatának. Közéjük tartozott Vastagh Zoltán, a pedagógiai tanszék vezetője, jelentős tudományos szerző, valamint Bókay Antal irodalomtörténész, József Attila-kutató, és a pécsiiek már megszerezték két kiváló szakembert: Bécsi Tamás irodalomtörténészt és Szépe György nyelvészt. Itt dolgozott már Keserű Ilona és Vidovszky László, akik később kialakították az egyetem Művészeti Karát.

Imrével együtt dolgoztuk ki az új oktatási struktúrát, amelynek két jelentős vonása rajzolódott ki. A történelem szakos hallgatók második tantárgyként kizárólag nyelvszakot vehettek fel. Meggyőződésünk volt ugyanis, hogy történelemtanár nem lehet meg nyelvtudás nélkül, míg mindazt, amit – mondjuk – irodalomból vagy földrajzból tudnia kell, magánszorgalomból is elsajátíthatja. Másik újításunk arra irányult, hogy az emberiség általános története és a magyar történelem párhuzamosan haladjon, és erősítse egymást. Így a kezdeteknél ma-

radt némi kitöltetlen idő a magyar történet viszonylag kései megjelenése okán, amit fel lehetett használni különféle bevezető, előkészítő tanulmányokra.

Tanárvasadás

Imrével egyetértettünk abban is, hogy tanárnak csak szakmai kiválóságokat hívunk meg, de kizárólag olyanokat, akik hajlamosak a békés együttélésre, és hírből sem ismerik a konkurenciaharcot és az intrikát. A meghívottak érkezési sorrendjére nem emlékszem, de azt nagyjából tudom, hogy kik voltak az elsők. Közöttük érkezett Tilkovszky Lóránt, aki foglalkozott a hazai nemzetiségi politikával, írt a Volksbundról, Teleki Pálról és Bajcsy-Zsilinszky Endréről is. Lóri kedélyes modorának jól megfelelt a pécsi környezet, ám amikor – várakozásával ellentétben – az egyetemi vezetés nem adta meg számára a professor emeritus titulust, annyira sérelmezte a dolgot, hogy soha többé nem volt hajlandó szóba állni a pécsi történészekkel, holott a sértéshez nekik történetesen nem volt közük.

Paksról érkezett Visy Zsolt, régész és ókortörténész, akit az egyetem kezdetben csak az utóbbi minőségében alkalmazhattak, mivel Pécsen nem volt régészeti tanszék, és létesítésének erős szakmai hatalmak sokáig ellenálltak. Mindazonáltal Visy évekig harcolt az elismerésért, és rendszeresen vitte hallgatóit ásatásokra, akik hivatalos elismerés nélkül is kitanulták a szakmát. Az évtizedes harc elnyerte jutalmát, és manapság már „csak” az a probléma, hogy kevés az oktató, és kilátás sincs rá, hogy a létszám növekedjék.

A tanszéket mindenestre sikerült megerősíteni Tóth Istvánval, aki Debrecenből telepedett át. Nem túl sokat tudtam róla, mert csak valami kisebb közleményét olvastam, amely azonban megnyerte a tetszésemet. Pletykák is eljutottak viszont hozzám arról, hogy Pista túl sokat iszik, amit viszont hit-



Vonyó József, Majoros István, Fischer Ferenc

tém is, meg nem is. Akkor jelentőséget mindenesetre nem tulajdonítottam a kérdésnek, hogy miatta lemondjak a meghívásáról. Nos, Tóth István beigazolta, hogy nagyon sokat iszik, de egyúttal azt is, hogy nagyon érdemes volt őt Pécsre csábítani. Hogy csinálta, nem tudom, de tény, hogy „félnotásan” is lenyűgözte a hallgatóságot az előadásával. A rendszerváltást követően valami rosszat mondott rólam, majd megbánta és bocsánatot kért. Hittem neki, mert szavahihető ember volt. Sajnos már nincs közöttünk.

Szegedről két oktatót szereztünk be. Elsőként Font Márta érkezett, aki döntően a magyar középkor szakértője, de munkássága során messze átnyúlt a határokon. Foglalkozott orosz és ukrán problematikával, továbbá a Német Lovagrend lengyelországi akcióival, sőt összeurópai témával is. Márta halk szavú teremtmény, de mivel rendkívül szívós, kiváló ifjú gárdát verbuvált, akik közül kettő már elnyerte az akadémiai doktori címet. Magas tisztségeket is betöltött, amennyiben volt dékán, rektorhelyettes, sőt egy ízben jelölték akadémiai tagságra, de a befutásban néhány ponttal lemaradt.

Jó vásárt csináltak a pécsiek Fischer Ferencel is, aki ugyancsak Szegedről tette át a székhelyét a mecsekalji városba.

A csáberőt az jelentette, hogy itt kedvére foglalkozhatott a hatalmas amerikai spanyol övezet történetével. Nem tudom megmondani, hogy hányadik nemzetközi konferenciát szervezte meg az utóbbi kérdéskörben. Annyi biztos, hogy e konferenciák nagy sikerrel jártak, és mindegyikük alapján kötet is született. Egyébként Feri évekig volt a bölcsészkar dékánja, akivel – a történészek kivételével – jó ideig mindenki elégedett volt. A történészek nehezményezték, hogy velük nem törődik annyit, mint ők szeretnék. Feri számára a nagy probléma abban állt, hogy miként biztosítsa a karon az utánpótlást, miközben minden anyagi feltétel – pénz, paripa, fegyver – egyre kevesebb, és a hallgatók központilag korlátozott száma sem nyújt biztonságos alapokat. E körülmények ki is kezdték a népszerűségét, ami oda vezetett, hogy 2016-ban nem az általa kiszemelt személyt választották meg utódjának.

Érkezett azután Katus László, akit az vonzott Pécsre, hogy középkori egyetemes történelemből hirdethetett kurzusokat,



Vonyó József és Ormos Mária

ami a szíve csücske volt. Ez a korszak sosem volt olyan népszerű, mint azt követően, hogy Katus átvette ott az uralmat. Elődje, Zimányi Vera is kiváló volt, de nem olyan színes előadó, mint Laci, és mivel belefáradt az utazásokba, felmondta pécsi félállását. Katus azonban nem tudott megmaradni egyetlen korszakban vagy témában, és ezért publikációs listáján találkozunk a hazai nemzetiségek történetével, tizenkilencedik századi személyiségek életrajzaival, az olasz risorgimento történetével stb. A halk szavakkal nagy figyelmet kiváltó Katus László sajnos már nincs közöttünk.

Nem tudtam pontosan, hogy mit is csinálók, amikor Hahner Pétert meginvitáltam az újkori tanszékre. Mindössze egy munkáját olvastam (*A Bastille bevétele*, 1985), ami arra vallott, hogy írásának tárgyát alaposan körbejárja, latolgat, hajlamos a kritikára, és jól ír. Feltételeztem, hogy aki jól ír, az jó előadóként is. Nem csalódtam. Hahner a francia történelem kiváló közvetítője, aki emellett bőven foglalkozik amerikai témákkal is (vadnyugat, amerikai elnökök, Kennedy-gyilkosság). Előszóretettel cáfol meg elterjedt, ám megalapozatlan közhelyeket, amit sokan zokon vesznek, részben azért, mert nincs mindenben igaza, de még inkább amiatt, mert népszerűség-hajhásznak tekintik, ami ráadásul sok pénzt hoz a konyhára. Az igaz, hogy Péter nem veti meg a népszerűséget, a sok pénz azonban csak egyesek képzeletében létezik. Ahhoz manapság szakmában kellene írni a krimiket. Péter nagy sérelme volt, hogy az Akadémia nem fogadta be monográfiáját doktori témaként. Talleyrand és Fouchet életútját követve valójában megírta a francia történetet a nagy forradalom előtti időktől Napóleonnig, sőt a császár bukását követően a restaurációig. Az elutasítás egyetlen oka a műveire történt hivatkozások alacsony számában rejlett, miközben a munkát senki sem olvasta el. Engem kivéve, én azonban a munkatársi kapcsolat miatt nem jelenhettem meg a játéktéren. Legfeljebb állíthattam és állítom, hogy kiváló munkáról van szó, amelyet pusztán formai okokból, és

mintegy látatlanban kirekesztett a szabályzat. Érdeemes lenne figyelembe venni, hogy egyetemes történeti témákra mindig kevés a hivatkozás, mert hazánkban nagyon kevesen foglalkoznak ilyesfajta kérdésekkel, külföldi hivatkozás pedig csak akkor várható, ha a munka világnyelven jelenik meg, amire ugyan csak kevés példa akad.

A rendszerváltást követően került hozzánk Harsányi Iván, aminek különleges körülményeire később visszatérek. Iván, sok más oktatóhoz hasonlóan vándor volt, aki a vándorlást maga is megnehezítette, azáltal, hogy nagy mennyiségben hordta a könyveket hallgatóinak, olyanokat, amelyeket helyben nem lehetett megtalálni. A „lejáró” oktatók egy részének az életét egy ideig nehezítette, hogy a Pollack Mihály Főiskola szomszédságában kaptak szállást, és köztudott volt, hogy a pollákos hallgatók a legnagyobb mulatozók és a leghangosabbak. Igazság szerint versenyben álltak a tesisekkel, vagyis a testnevelési tanszék diákjaival. Ebben az áldásban azonban nem egyedül Iván részesült. Egy ideig magam is laktam az egyetemi diákszövetség elnöki irodájának közelében, és csak kiváló idegrendszeremnek köszönhettem, hogy olykor tudtam aludni. Iván egyébként „spanyolos”. Felhőtlenül kiegyensúlyozott, nagy tréfamester, hallgatók és tanárok egyaránt kedvelik. Iván egy kissé „balos”, de csak annyiban, hogy a történelmi baloldalt és a jelenlegit sem tekinti ördögi alakulatnak, hanem úgy véli, hogy szerves részei az emberi történetnek. Persze nagy vitát lehet lefolytatni magáról a fogalomról, de ebbe most nem kezdek bele. Csak annyit jegyzek meg, hogy – néhány nagy tévedést leszámítva (anarchizmus, terror, náciizmus, fasizmus, sztálinizmus) – minden áramlatnak voltak jeles képviselői, de mindig voltak olyanok is, akik csak éltek vagy visszaéltek egy politikai eszmével, valamint olyanok, akik sokat tettek azok kiforgatása, átértelmezése terén. Bő kínálat létezik ebből napjainkban is.

Pécsett volt oktató Majoros István, az európai „újkor” szakértője, akivel sokszor volt alkalmam az együttműködésre, akár

egy könyv alakjában, akár konferencia-részvételben, közös utakban. Együtt jegyeztük az *Európa a nemzetközi küzdőtéren* (Osiris Kiadó, 1999, 2003) című könyvet, és terveztünk további közös munkát is, amiből azonban nem lett semmi. Elsodorta az élet. Családi okokból Majoros elfogadta az ELTE meghívását, és elköltözött. Pista sokat utazott, el kellett látni teendőit az ELTE kereteiben, számos konferenciát szervezett. Majoros ezt követően is eleget tett és tesz minden pécsi meghívásnak, és soha sem feledkezik el a pécsi kollégákról, ha meghívhat valakit vagy valakiket egy tudományos rendezvényre. Pista jó barát volt és mindig is az maradt.

A mai „öregek” között utolsóként érkezett Gyarmati György, az Állambiztonsági Szolgálat Történeti Levéltárának (ÁBTL) igazgatója. Igazgatóként Gyuri egyúttal mecénás is, közelebből: irányítja a levéltári mecenatúrát. A levéltár égisze alatt számos forráskiadvány és feldolgozás jelent meg. „Saját jogon” foglalkozott 1848-as problematikával is, ám a fókuszba az 1945 utáni magyar történetet állította. Vaskos kötete jelent meg többek között a „Rákosi-korszakról”, ami körül vita bontakozott ki, elsősorban arról, hogy vajon igaza van-e abban, hogy e korszakot 1945-tel indítja. – A magam részéről hinni vélem, hogy potenciálisan a rendszer benne rejtett az 1945-ös eseményekben és ambíciókban, ám erről a legtöbb részvevő és alany nem tudott. – Gyurit vélhetően a jó szíve viszi egyszer a sírba. Nem sok embert ismerek, akiben akkora segítőkészség, együttérzés vezérelne a cselekvést, mint amekkora benne lakozik. Ebből viszont logikusan következik, hogy rendszeresen „túlvállalja” magát. Előfordul, hogy két napi pécsi munka után „elszalad” Szegedre, onnan Kolozsvárra veszi az útját, máskor meg a hazai színhelyek mellett kiruccan Prágába vagy egy német, esetleg lengyel városba, hogy részt vegyen az övéhez hasonló intézmények igazgatóinak megbeszélésén. Könnyebbséget csak az jelent, hogy a barátságos mackót mindenütt szeretik, megbecsülik, és jóindulatát olykor még viszonzozzák is.

Több szempontból hasonló alkat Vonyó József, mindenki Jóskája. Ő is segítőkész, ő is túlvállalós típus. Előad, szerkeszt, konferenciázik, jó erőben tartja a Történelmi Társulat pécsi szekcióját. Tudtommal ez a legműködőképesebb vidéki egysége a szervezetnek. A túlvállalás következtében Jóska olykor felmondja a szolgálatot, és pihennie kell. Egyébként amikor Pécsre kerültem, Vonyó volt a Tanárképző párttitkára, és jó ideig az is maradt. Olyasfajta titkár volt, aki határozottan támogatja az egységes tanárképzés, valamint az oktatás átalakítása, modernizálása eszméjét, felterjesztette a magasabb hatóságoknak az olyan taggyűlési jegyzőkönyveket, amelyek nem álltak másból, mint kritikából, majd bejelentette az egyetemi tanácsnak és a rektornak, hogy többé nem tart igényt az automatikus részvételre a tanácsban. – Tanárképzős korában Vonyó nem tett sok kárt a tudományban. Ezzel szemben később szakértője lett a két világháború közötti magyar történelemnek, és kiváló akadémiai doktori dolgozatot nyújtott be Gömbös Gyuláról. A védést igen magas pontszámmal jutalmazta a zsűri (2016). Ezt két okból is értem. Egyrészt az írás kerek, elemző, mentes minden üres szófordulattól, másrészt – Gyarmatihoz megint csak hasonlóan – Jóskát is mindenki kedveli.

A fészekalj

A Tanárképzőn nemigen gondoskodtak utánpótlásról. Akadt néhány fiatal oktató, mint a fentebb említett Vonyó, vagy Bókay Antal, de ismeretlen volt a demonstrátor vagy a gyakornok fogalma. A sors azonban a pécsiiek kezére játszott. Az egyetemnek visszakapták a doktorképzés jogát (PhD), aminek a jelentőségét az első évben kevesen értették meg. Ennek következményeként a történészek megkapták az összes helyet, amelyet az egyetemnek szántak. Nem sok értelme lett volna betöltetlenül hagyni a helyek nagy részét, a teljes felhasználás azonban azt

eredményezte, hogy bekerültek a képzésbe olyan fiatalok is, akiknek ott nem volt helyük. A következő évtől kezdve a helyzet kiegyensúlyozódott.

A Pécssett doktorált szakemberekből került Budapestre, Győrbe, Sopronba, Szegedre, Egerbe, számos város középiskolájának tanári karába, de vannak végzett doktoraink Komáromban, Kolozsváron, Újvidéken, Mariborban és Ljubljánban is. Gönczi László a szlovén parlament magyar képviselője, Kovács Attila a maribori egyetem oktatója, a romániai Nagy Mihály Zoltán több magas állást töltött be, és Komáromban is van egy egyetemi docensünk: Seress Attila. A továbbiakban azokról a doktoranduszokról szólok, akik a pécsi egyetemi oktatói garnitúrát egészítették ki.

Kezdem a sort Hornyák Árpáddal, aki szerbiai előzmények után érkezett hozzánk, és eleinte nehezeire esett a tudományos magyar fogalmazás. Ezen régen túl van, megtanult angolul, és természetesen uralja a szerb és a horvát nyelvet. A Nyugat-Balkán szakembere lett, aki nélkül nemigen múlik el Balkán-konferencia. Megszerezte a PhD-t, habilitált és ma már az akadémiai doktori elnyerésének az ügye áll előtte. Hornyák csendes ember, aki akkor szólal meg, ha tényleg van mondandója. Kihatóan halad a pályán, miközben nem óhajt semmiféle címet, rangot. Nem akar dékán lenni, de még tanszékvezető sem. Motívuma lehet, hogy nem akarja holmi hivatali munkára pocskolni értékes kutatásra és feldolgozásra szánt idejét. Az sem zárható ki azonban, hogy Árpád „kivár”.

A beszédesség szempontjából Vitári Zsolt Hornyák ellentéte. Egyébként meg grafomán. A pécsi iskola doktoranduszai ritkán adják disszertációjuk terjedelmét háromszáz oldal alá, ám Vitári mindenkit túlszárnalt apró betűkkel és szinte margó nélkül megírt, körülbelül hétszáz oldalas szövegével. Témája a Hitlerjugend volt, és e kérdést azóta részletesen körüljárta. Többek között megvizsgálta a német és a magyar ifjúsági szervezetek között kialakított kapcsolatokat. Foglalkozott a Volks-

bunddal is. Vitári tehát „németes”, ismereteit mindinkább ki-terjeszti a német történetben, sőt az európai összefüggések is foglalkoztatják. Színes előadó, és ő nem csak a tudomány berkeiben ambiciózus. Nem beszél róla, de valószínűleg ő is készül már az akadémiai doktori cím elnyerésére. – Itt megjegyzem, hogy ennek a címnek ugyanakkora a presztízse, mint amennyi a megszüntetett „fokozatnak” volt.

Rab Virág gazdaságtörténettel és annak kimagasló szereplőivel foglalkozik. Mivel ez a diszciplína hazánkban leértékelődött, Virágot jobban ismerik külföldön, mint idehaza. Konferenciaszereplésekkel bejárta már a fél világot, és részt vett egy nagy nemzetközi konferencia megszervezésében Budapesten. Kezdetben azonban a hazai pályán páni félelem gyötörte. Hisztérikusan rettegett attól, hogy doktori védésén nem kapja meg a száz százalékot. Hiába mondtam neki, hogy én történetesen sosem szereztem száz százalékot, ő nem hitte el, hogy valaha is lehet belőle valaki, ha nem éri el e szintet. Egyébként a bankok és a pénzügyi kapcsolatok világában mozog, jelenleg van azonban egy magyar favoritja: Hegedüs Loránd, aki kétségtől függetlenül méltó alakja volt a pénzvilágnak az 1920-as és 1930-as években, amihez képest kevés érdeklődést váltott ki. Rab Virág a tanterem megújítója, akinek rendszeresen van valami-lyen ötlete, amelynek a segítségével hatást gyakorolhat a hallgatókra. Jelentős a szerepe a Grastyán Kör működtetésében, amely interdiszciplináris problematika körül szokott összejöveteleket szervezni.

Rab Virág több kérdésben is társra talált Kiss Zsuzsában, aki nem rég felvette nagyanyja nevét, és ettől kezdve Agora a neve. Ő a német lektorátuson dolgozik, és álláshelye ott is állandó veszélyben van. Ennek ellenére Agora (Kiss) Zsuzsa vérbeli történész, csak egy kicsit furcsa. Virághoz hasonlóan ő is nagy újító az oktatásban, de emellett feltalált egy új történelmi részdiszciplinát. Az emberi történet társadalompszichológiai elemeit vizsgálta disszertációjában, amellyel jelentős sikert aratott

nemcsak történész, de egyúttal társadalompszichológusok körében is. Egy ideje ő is rendszeres meghívottja nemzetközi konferenciáknak, és mivel szerfelett kitartó, szívós alkat, biztos vagyok benne, hogy évek óta tartó mellőzése és mostoha sorsa ellenére előbb vagy utóbb érvényesülni fog.

Dévényi Anna eredetileg doktoranduszom volt, de mivel nem tudta megközelíteni Kállay Miklós hátrahagyott iratait a leszármazott elzárkózása miatt, kénytelen volt témát és konzulenszt váltani. A pedagógia története felé indult el, és sikeres diszsertációját a nevelésről vallott nézetekről írta a tizenkilencedik század német gondolkodóitól kezdve Hóman Bálintig. Mivel kizárólag a pedagógiai kérdésekre koncentrált, nem keveredett bele a Hóman körül kialakult politikai vitákba. Amikor Anna témát változtatott, elneveztem őt tréfásan „hűtlen kutynak”, amit ő egy ideig komolyan vett. Szerencsére ennek régen vége.

Végül Hegedüs Katalin. Kati nem történész és nem is lesz az. Kati a titkárnők gyöngye. Emellett három gyerek anyja, egy nagy családi batár sofőrje, minden tanszéki, intézeti buli cukrásza. A tortái megjelenhetnének nemzetközi versenyeken is. Olyasvalaki, aki tudja a választ minden tárgyi és személyi kérdésre, meghallgat minden kérdezőt, mindenkire szívélyes, egyszóval olyan ember, amilyen a mai világban nincs is. Elkészíti a hivatalos szövegeket, beadványokat, pályázatokat, ami olykor rohammunkára kényszeríti, mert valamilyen pályázatot az utolsó pillanatokban hirdettek meg, de nem lenne tanácsos elmulasztani a lehetőséget. A pénzügyi bázis ugyanis oly kicsi, hogy alig is látható. Igen, és Kati az is, aki megszervezi az értekezleteket, a vendégeknek kávé készít, és információk mellett ellátja őket néhány falat ennivalóval.

A jelenlegi Történelmi Intézetnek számos további oktatója van, de a fiatalabb garnitúrát már kevésbé ismerem, és ugyanez vonatkozik az ókorban és a középkorban érdekelt fiatalokra is. A pécsi kollégákra még egyszer visszatérek egy általuk összeállított könyvféleség apropójából.

A REKTOR



Merjem? Ne merjem?

A tervezéssel, tennivalókkal, előadásokkal és szemináriumokkal teli két boldog év után az egyetemi párttitkár, Gáspár János teljességgel váratlan ötlettel állt elő. Az ajánlat arra vonatkozott, hogy pályázzak a rövidesen megüresedő rektori székre. Akkoriban tanárképzős körökben már sokan ismertek, és ha valakinek a tetszését nem is nyertem el, a nevemet megjegyezte. Erre mondják a magyarok, hogy nem hittem a fülemnek. Igaz, ami igaz, a rektor már a kilencedik évét taposta, de tudni lehetett, hogy szeretne még egy ciklust letölteni. Földvári Józsefet erről végül lebeszélték, de élete végéig sértett ember maradt, és velem szóba sem állt. Erről azt gondoltam, hogy csak egy férfi, méghozzá a leghíbb fajtából. Nagyon zavart viszont, hogy soha semmilyen szervezetet nem vezettem, se kicsit, se nagyot, következésképpen nem rendelkezttem a legcsekélyebb szervezési, igazgatási tapasztalattal sem. Hogy a csudában tudnék el-irányítani egy kolosszust, megismerni ezernyi oktatót, amikor momentán száznak a nevét sem tudom? Egy egyetemen nemcsak karok vannak, hanem ifjúsági szervezetek, kollégiumok, karbantartó részlegek, könyvtárak, menzák és persze diákok, akikért ez az egész gépezet működik. Ráadásul az intézmény tetemes pénzüsszegekkel gazdálkodik, és nekem sem pénzügyi, sem költségvetési ismereteim nincsenek.

Ha mindezt felsoroltam magamnak, arra a következtetésre kellett jutnom, hogy ha ezt a nyakamba veszem, biztosan megbukom néhány héten belül. Ám olykor, és mind gyakrabban,

felülkerekedett az aggodalmakon a meggyőződés, miszerint megtanultam már sok mindent, megtanulom ezt is. Miért is ne? Csak arra kell vigyázni, hogy jó munkatársak vegyenek körül. Az apparátusban dolgoznak öreg rókák, akik a segítségemre lehetnek. Könnyített a dolgon, hogy a munka kezdetéig még volt idő. Azt hiszem, hogy végül nem is az agyamban, hanem a gyomromban született meg a döntés. Racionális érvrendszer helyett a szervezetem fogadta be a gondolatot, hogy nem hagyom ki az alkalmat, és legalább megpályázom a rektori tisztséget. Ha nem sikerül, úgy nem ez lesz az első kudarc, de ha el sem indulok, örökké szemrehányást tehetek magamnak a gyávaságért.

Megbeszélések és meghallgatások következtek, majd befutott egy telefon a pártközpontból az üzenettel, hogy legyen szíves megjelenni a „Fehérházban” ekkor meg ekkor, és keressem Radics Katalin elvtársnőt. Hagyján, hogy nem ismertem a szép szőke hölgyet, de azt sem tudtam, hogy ezt a bizonyos Fehérházat hová tették le. Ciki lett volna egyenesen rákérdezni, és ezért úgy taktikáztam, hogy egy ismerőstől az oda vezető utat tudakoltam. Ostoba kérdés volt, mivel melyik pesti lakos ne tudná, hogy melyik jármű áll meg a Margit híd pesti oldalán. Végül oda találtam, és kellemes beszélgetést folytattam az okos, barátságos nővel, aki isten tudja miért hagyott fel eredeti szakmájával, hogy pártfunkcionárius legyen belőle. Kisvártatva követte ezt egy egyáltalán nem kellemes beszélgetés az egyáltalán nem kellemes Knopp Andrással, majd végül, amikor kinevezésemről már a Fehérházban is határoztak, elkerültem Aczél Györgyhöz.

A kulturális kérdések legfőbb gondozóját életemben először láttam, és egy mosolygós, idősödő bácsit találtam a szobájában. Meglehetősen unalmas párbeszéd után Aczél megnyugtatóan mondta a következőt: „Nem kell aggódnia, az anyagát átkértük; és azt többé senki sem látja.” Nem mondta meg azonban, hogy honnan kérték át, kik őrizték eddig, és ha „átkérték”,

akkor most ugyan hol van? Könnyű volt rájönni, hogy személyi adatokról, jelentésekről, feljelentésekről, fegyelmikről van szó, sőt még arra is, hogy az anyag az államvédelmi hatóság valamelyik osztályáról került át a pártközpontba. Ott azután minden valószínűség szerint a megsemmisülés lett a sorsa, mivel soha nem került elő. Többé tényleg senki sem látta, én sem.

Természetesen fel kellett keresnem az illetékes minisztert, Köpeczi Bélát is. Ez nem okozott gondot, mert kiváló történészként jól ismertem, és többször találkoztam vele konferenciákon, valamint akadémiai főtitkári minőségében is. Jól emlékszem egy találkozásunkra akadémiai szobájában, amikor már tudott miniszteri kinevezéséről. Köpeczi ragyogott a boldogságtól, hogy végre tehet valamit a közoktatásért és az egyetemekért. Ekkor, 1982-ben álmomban sem gondoltam, hogy nemsokára rendszeresen felkeresem majd rektorként. Felkerestem, és azt tapasztaltam, hogy a miniszter vajmi keveset tud tenni akár a közoktatásért, akár az egyetemekért. Ha el akartam érni valamit a pécsi egyetem javára, tanácsosabb volt Aczélhoz vagy a minisztérium alacsonyabb beosztású tisztviselőjéhez fordulnom. A miniszternél tett utolsó látogatásom arról lett nevezetes számomra, hogy a mintegy órányi „beszélgetés” alatt körülbelül öt perc erejéig jutottam szóhoz. Az idő többi részében Köpeczi Béla „panaszáriáját” hallgattam az értetlen, sőt ellenséges fiatal írók (Esterházy, Nádas és mások) viselkedéséről. Azt hiszem, hogy ekkor már nemcsak ő, de Aczél is tudta vagy sejtette, hogy az értelmiség veszendőben van a rendszer számára.

Jóindulatú és hatékony munkatársakból bőséges volt a kínálat a Szalay utcában. Közéjük tartozott Földeák Gábor miniszterhelyettes, Stark Antal, aki a gazdasági, pénzügyi osztály élén állt, Bakos István főosztályvezető, Papp Margit osztályvezető. Néhány kérdésben meggyűlt a bajom miniszteriális tisztviselőkkel, a felsoroltakkal azonban soha. Minden észszerű és kivitelezhető javaslatot támogattak. Stark Antal csak egyszer kez-



A Széchenyi-díj átvétele Göncz Árpádtól

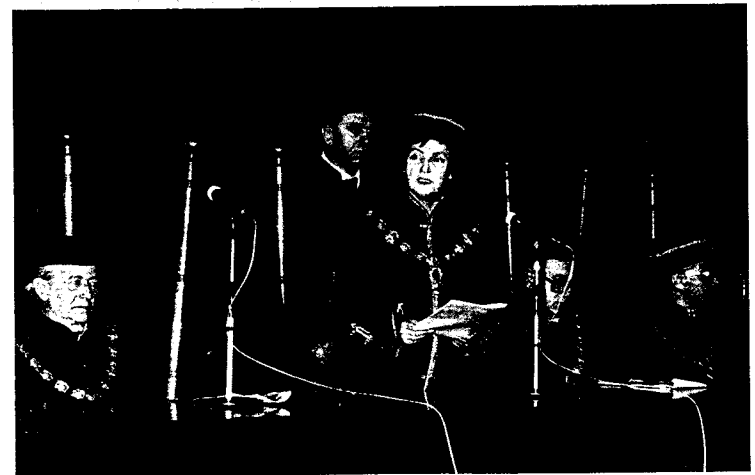
dett tiltakozni, amikor arra tettem javaslatot, hogy a fejlesztést terjesszük ki a Természettudományi Karra. Ijedten mondta, hogy ez rengeteg pénzbe kerülne, amit természetesen én is tudtam. Kompromisszum született annyiban, hogy a fejlesztést lassan, óvatosan kezdjük el. Mindenesetre elkezdtük.

Végül is a „kocka el lett vetve”. Már csak azt kellett kitalálnom, hogy „minek nevezzenek”. Mindenképpen el akartam kerülni a „rektor elvtársnőt”, a magyar nyelvben azonban nincs megfelelője a Madame vagy a Frau megszólításnak. Anyám jött segítségül, aki főzés közben megkérdezte: „*Rektor asszony, megpucolnád a krumplit?*” Bravó, mondtam, megvan. Mégis van megoldás a magyar nyelvben. Eljött az a pillanat is, amikor először betettem a lábam a parlament épületébe, hogy átvegyem a kinevezési okmányt. Ezt követően elég gyakran jártam ott, és egy alkalommal Göncz Árpád köztársasági elnök adta át a Széchenyi-díjat. Nem volt alkalmam hosszabban beszélgetni vele sem ekkor, sem később, mert Árpi bácsit mindig egész sereg vette körül, a tolakodásra viszont nem voltam ki képezve. Egyszer mégis megkért, tegyek valamit annak érdekében, hogy ne kelljen minden egyetemi tanári és egy sor más

kinevezést saját kezűleg aláírnia. Én viszont arra kértem, hogy tegyen le e gondolatról. Az ő személyes aláírása nagy megtiszteltetés a kinevezettek számára, és ha valaki örömet tud szerezni egy másiknak egyetlen aláírással, a legjobb, ha ezt megteszi. Árpi bácsi elfogadta ezt az érvet, és megbízatása lejártáig minden rá tartozó kinevezést aláírt.

Betanulás

Első rektori ciklusom konfliktussal kezdődött. Eredeti szokás szerint a rektor mellett két helyettes állt, de legutóbb a Tanárképzőről is választottak egy harmadikat. Az utóbbit a pártszervezetek meg akarták tartani, ezt azonban mereven elleneztem a szóban lévő személy tudományos hitelének teljes hiánya miatt. Ajánlottam a karról mást, nevezetesen Bókay Antalt, akiről azonban a másik oldal hallani sem akart. Végül kompromisszumos javaslattal álltam elő. Azt mondtam, hogy lemondok a harmadik helyettesről, elég lesz kettő is. Ebben maradtunk, és kitört a béke.



A Rector asszony

Egyik helyettesem Szotácski Mihály lett, aki ugyan meg volt sértődve, mert ő maga is pályázott a rektori tisztségre, de feladat körét megbízhatóan ellátta, és lojális maradt. Bélyácz Iván a közgazdászok képviselőjében öltötte fel a tógát, és aranyat ért egyetemi kincstárnokként. Minden fejlesztésnek, építkezésnek tótumfaktuma lett. Segítségemre volt egy igencsak súlyos probléma elhárításában. A költségvetési ügyek élén olyasvalaki állt, akinek az előterjesztéseit ember meg nem értette. Én sem. Attól kellett tartanom, hogy ebből még nagy baj lehet. A gazdasági osztály vezetőjétől tehát tanácsos volt megválni, ám ez egy magas állású tisztségviselő esetében távolról sem ment egyszerűen. Végül mégis csak sikerült, és pályázatot írtunk ki az állás betöltésére, ami akkoriban még nem volt divatos eljárás. Több jelentkező közül a választás Szilovics Márkra esett, és ezt nem volt ok megbánni. Márk nem engedte elhatalmasodni a kiadásokat, ám mindent megtett annak érdekében, hogy az egyetem pluszpénzekhez, beruházási lehetőségekhez jusson hozzá. Néhány pénzügyi újító bírálta Márkot mint konzervatív és minden fantáziát nélkülöző bürokratát, én azonban – vele együtt – többre tartottam a biztonságot a fantáziánál. Márk nem gondolta, hogy az egyetem utólag behozza a költségvetés esetleges túllépését, mert erre – legalábbis egyelőre – az egyetem nem képes. A Janus nem adósodott el, hanem költségvetésen kívüli összegekből fedezte a fejlesztéseket.

Másféle problémát jelentett a Katalin Kör ügye. A történetet azzal kell kezdenem, hogy az oktatókat, a hallgatókat és egyáltalán az egész egyetemet árgus szemekkel pásztázta a rendőrség. Rendszeresen csellengett legalább egy civil ruhás megfigyelő a folyosókon, akinek megvoltak a hivatalból kijelölt partnerei. Engem kizárólag Gyöngyösi ezredes keresett fel időnként, és akkor is csak tájékoztató feladata volt. Tőlem nem kérhetett információt. Egy alkalommal arról számolt be, hogy a közgázós hallgatók részegen a székely Himnuszt bömbölték hajnaltájt az utcán, máskor azt tette szóvá, hogy valakik, felte-

hetően egyetemisták, megrongáltak néhány sírt a köztemetőben. Szerencsére egyszerű rombolási hajlamból tették, mert az akció nem irányult sem nemzetiség, sem vallás ellen. Komolyabb ügy volt a Katalin Köré. Jóval korábban már lezajlott egy politikai jellegű botrány a Tanárképzőn, mikor is egy egyetemista csoport nyílt vitát követelt a faliújságon néhány oktatási kérdésről. Az illetékes KISZ-titkár, Gyurcsány Ferenc az iratot levétette. Ekkoriban csak néhány napot tartózkodtam Pécsen, így az ügyről Polányi Imre tájékoztattott. Ő bagatellizálta a kérdést, mondván, hogy „*az egyik hülye kirakott egy szöveget, és egy másik hülye leszedette*”. Nos, a dolog ennél azért jóval komolyabb volt, mert az 1980-as évek első felében legalábbis szokatlan volt nyílt vitát követelni, vagyis vitathatóvá tenni bizonyos rendszereket, az adott esetben egyetemi eljárásokat, szokásokat. Mindazonáltal a vihar elcsitult, és nem volt következménye.

Az úgynevezett dialógus kérdéséhez tehát nem volt közöm, ezzel szemben a nyakamba szakadt a Katalin Kör. Az elnevezés onnan származott, hogy néhány fiatal közgazdász oktató és hallgató rendszeresen találkozott a Katalin nevet viselő kis-kocsmában, ahol élénk sörözés mellett megvitatták a kar, az egyetem és az ország ügyeit. Amikor Gyöngyösi ezredes beszámolt a kalamitásról [bosszantó esetről], első gondolatom az volt, hogy vajon ki ott a téglá. Téglá nélkül ugyanis a rendőrség nem értesülhetett a vitatott témákról, a bírálatok megfogalmazóiról, de még a kör létezéséről sem. Magamhoz hívtam két delikvenst, és fel-alá sétálva a folyosón elmondtam nekik, hogy magamhoz fogom hívatni az egész társaságot, és jól megszirom őket. Mójuk lesz elmondani, hogy eszük ágában sem volt ártani a szocializmusnak, hanem a legjobb segítő szándék vezérelte őket. A folyosói sétára azért került sor, mert többen figyelmeztettek, hogy mind a rektori szoba, mind a rendelkezésemre bocsátott szolgálati lakás be van poloskázva. Nem jártam utána, mert azt gondoltam, hogy ha ez igaz, akkor úgyis

terem új poloska. Mindenesetre erről a megbeszélésről nem értesült sem a besúgó, sem a rendőrség. Időközben kiderült, hogy a rendőrség a kocsmában vitatott témák egyikéről nem hallott, aminek csak az lehetett a magyarázata, hogy a besúgó nem volt jelen ezen a beszélgetésen. Innen már gyerekjáték volt rájönni az illető személyére. A karon kényelmetlenné vált a helyzete, és hamarosan meg is vált a pécsi egyetemről.

Eltekintve az említett aktuális ügyektől, első heteimet a Rákóczi úti házban ismerkedéssel töltöttem. A megismerendő körbe beletartoztak az épületek a pincétől a padlásig, a karok, az oktatók, a diákszervezetek, a szakszervezetek vezetői, a karbantartók, a konyhák és dolgozók, a gyakorlóiskolák igazgatói, tanárai, tanítói. Az egyetem már akkor is sokfelé nyújtogatta a karjait. Az egyik kollégium a város keleti végén, egy másik a nyugati végponthoz közel feküdt. (Most is megvannak.) Egyelőre még csak kelet–nyugat irányban terpeszkedett el, de mivel maga Pécs is hasonló alakzatot formál, behálózta az egész várost.

A Tanárképző épülete az Ifjúság úton masszív falakkal rendelkezett, ezzel szemben a villany-, víz- és gázhálózat lerobbant állapotában állandó veszélyt jelentett. Egy alkalommal tűz ütött ki a pincében, amit ugyan percek alatt sikerült lokalizálni és eloltani, én azonban felhasználtam az esetet, hogy felrázzam az illetékeseket. Meg is érkezett egy miniszteriális küldöttség Földeák Gábor vezetésével, leszállt a pincébe, és megállapította, hogy itt teljes körű renoválásra van szükség. Mást aligha lehetett volna mondani, de ez nem is állt senki szándékában. Elkezdhattuk a rekonstrukciót. Hamarosan már egy új könyvtár kialakítása is elkezdődött a gazdaságtörténész Tóth Tibor elgondolása és iránymutatása szerint. Ezt a könyvtárat azután az egyetem nagyon gyorsan „kinőtte”.

A továbbiakban az egyetemi adminisztrációról, a KISZ-ről, majd az egyes karokról szólok.

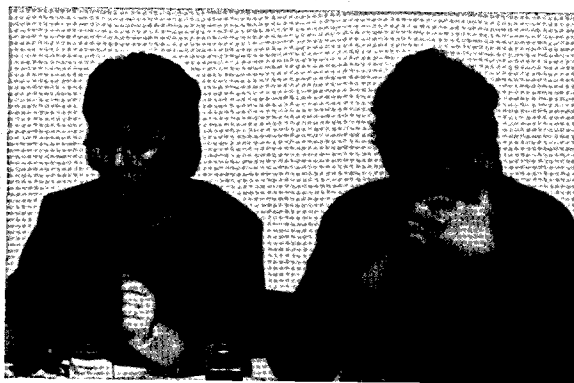
Közvetlen munkatársak

Az adminisztráció hierarchikusan épült fel. A tanszékeken egyelőre nem voltak titkárok, a munkát a tanszékvezető végezte el, adott esetben egy tanársegéd, demonstrátor vagy egy arra alkalmas hallgató segítségével. A karok élén a dékáni hivatal és a tanulmányi osztály állt, míg a csúcsot a rektori hivatal képezte, ahová minden ügy befutott.

A gazdasági/költségvetési részleg vezetéséről már szóltam, és a mondottakhoz mindössze annyi hozzáfűznivalóm van, hogy ez a részleg az évek során ellenőrizhetetlen hízásnak indult. Kinőtte a helyiségeit, és egymagában több pénzt emésztett fel bérben, mint az összes többi együttvéve. Kisebb problémám adódott az osztályvezető fizetésével és jutalmazásával kapcsolatban. Tartottam magam ahhoz, hogy az ő járandósága nem haladhatja meg a legmagasabb professzori fizetéseket és jutalmazási összegeket, amivel a Szalay utcában messze nem értettek egyet. Végül kénytelenek voltak beletörődni, mivel az érintett, Szilovics Márk, aki a harmincas éveiben járt, elviselhetetlennek érezte, hogy több pénzt vegyen fel, mint egy hosszú évek munkájában megőszült professzor.

Bevált a számításom, hogy segítségemre lesznek az „öreg rókák”, akik már hosszú időt eltöltöttek az egyetemen. Első számú segítségem a titkárnőm, Kárász Kati volt, aki rendben tartotta a naptáramat. Ő tudta, hogy mikor ki jön, illetve nekem hová kell mennem. Megírta a szabványleveleket, megfőzte a kávékat nekem és a vendégeknek, megrendelte a nagyobb fogadások menüjét, elrendeztette a helyiséget, beosztotta a látogatókat, és ha csak tudta, távol tartotta az alkalmatlankodókat. Az utóbbi nem mindig sikerült.

Szilágyi László tartotta nyilván a tudományos tevékenységet, és miután az egyetemek visszakapták doktorképzési jogukat, ő adminisztrálta a PhD ügyeit is. Laci jóval több volt adminisztrátornál. Született bölcsész volt, akinek az érdeklődése



Nagy Ferencné és Szittár Éva

kiterjedt irodalomtörténeti, szorosan vett történeti és – főként – filmtörténeti kérdésekre. Többször szerepelt konferenciákon. Gergely János mellett, akiről még lesz szó, Laci szervezte az Ifjúsági úton működtetett Huszárik mozi műsorát, segített minden hallgatói kezdeményezés (egyetemi újság, egyetemi napok stb.) kivitelezésében. Nagy érdeme volt abban, hogy az egyetem nem maradt valamiféle tanoda, hanem kezdett kulturális központtá válni.

Az egyetemi adminisztratív ügyeket egy kis team kezelte, amelynek oszlopait négy hölgy képezte. A csapat tagja volt Gazdag Ferencné, Ica néni, Nagy Ferencné, Gizi, Szittár Éva és Hantai Marika. Nélkük nemcsak én nem boldogultam volna, de leállt volna az egész üzem. Nagyon gyorsan megkedveltük egymást. Meggyőződtem róla, hogy behunytt szemmel is megbízhatok bennük, és ők rájöttek, hogy ők is megbízhatnak bennem. Jó érzéssel tölt el, hogy minden alkalommal megemlékeznek rólam, ha van valamilyen emlékezni való, Ica és Gizi mindig megjelenik, ha számukra elérhető helyen nyilvános előadást tartok. Egy ízben „testületileg” megjelentek budapesti lakásomban egy közös ebédre. Csak Szittár Évát látom ritkábban, aki betegeskedik. Kitüntetésnek érzem, hogy munkatársaim megtartottak jó emlékezetükben.

A szoros környezet első számú szereplője a főtitkár volt, vagy inkább lehetett volna, ha akár ő maga, akár én tudom, hogy miben is áll a főtitkári szerep. Gergely János mindenestre úgy értelmezte, hogy feladatköre minden jó, elsősorban kulturális kezdeményezés támogatásában áll. Gondozta a tanárképzősök kiváló énekkarának turnéit bel- és külföldön, pártfogolta a Szélkiáltó nevű amatőr, de igencsak sikeres zenekar munkáját, támogatta az egyetemi színpad létesítését, mögötte állt az *Universitas* című újság kiadásának, és segített a karok diákszervezeteinek az akkoriban bevezetett „Egyetemi napok” műsorának kialakításában. Szilágyi mellett Jánosnak volt köszönhető, hogy az egyetem kulturális intézménnyé kezdett nemesedni. Ez a kissé lompos, jó kedélyű és jó szemű fickó igencsak közel került hozzám egész családjával együtt.

A rektori csapathoz hozzátartozott a mindenkori sofőr. Az egyetemnek egyetlen személygépkocsija volt, ami azt eredményezte, hogy pesti útjaimra összegyűjtöttem mindenkit, aki oda igyekezett, és befért a kocsiba, aminek megvolt az az előnye, hogy volt beszélgetőpartner, ám ezt ellensúlyozta, hogy az uraknak mindig volt okuk a megállásra, mert vagy éheztek, vagy szomjaztak, vagy más tennivalójuk akadt. Így az út jóval tovább tartott, mint tartott volna nélkük. A Lada amúgy sem nyert volna bajnokságot.

Egymást követően három vezető ült mellettem, és mind a három egyetértett abban, hogy gyalog vélhetően nem tudok megtenni kétszáz méternél többet. Az egyetem kapuját körülbelül öt perc alatt el lehetett érni gyalog, ám minden reggel ott állt a lakóházam bejáratánál az autó, nehogy már erre a nagy erőpróbára kényszerüljek. Először Dezső utaztatott, aki sajnos nagyon korán meghalt. Fáradtan megállt a garázsban, felhajtott egy korty pálinkát és elszenderedett. Többé nem ébredt fel, megölte a kipufogógáz. János követte, akivel adódott egy kellemetlen esetem. Lengyelországban jártunk, és Varsó után felmentünk Gdańskba, mert volt ott is valamilyen programom.

Visszafelé jövet Varsó közelében vettem észre, hogy az útlevelem a gdański hotelben maradt. János anélkül fordult egyet a kocsival, hogy akárcsak egy grimaszt vágott volna. Miután ő nyugdíjba ment, Kálmánon volt a sor. Kálmán is jól vezetett, amíg megszokott kedvenc Ladáját vezethette. Az első nyugati kocsit azonban sehogy sem tudta megszokni. Olyannyira nem, hogy saját és mások életének védelme okán legjobbnak tűnt, ha mihamarabb nyugdíjaztatja magát.

Az egyetemi párttitkár, Gáspár János nem tartozott az adminisztrációhoz, ám az egyetemi életben megkerülhetetlen volt. Azt hiszem, hogy nagy szerencsének mondhatom az ő párttitkárságát, mivel Gáspár nem gondolta, hogy mindennek felett áll, hanem partnerként viselkedett, és nem tudok arról, hogy bárkivel szemben „basáskodott” volna. Egyszer, kétszer figyelmeztetett, ha valamely lépésemet kockázatosnak érezte, de még olyan ügyekben is támogatott, aminek a következményétől egyébként tartott. „Rázós” ügyekből bőven akadt, az elsőésre azonban ezek körében a nem hivatalos, illegális rektor-konferencia tarthatott igényt, amelyet az ELTE rektorának kezdeményezésére alakított meg öt egyetem rektora. Erről később bővebben szólok, mivel senki sem tud róla, holott ugyancsak fontos szerepet töltött be az 1980-as évek második fele szellemi mozgalmainak körében.

A hallgatói képviseletekben is hierarchikus rend alakult ki. A Kommunista Ifjúsági Szövetségnek, a KISZ-nek volt alapszervi, kari és összegyetemi vezetősége. Ezek mellett léteztek kollégiumi alakzatok. Jó részüket nagyon is érdekelték a modernizálási lehetőségek, és ezekről néha elbeszélgettünk. Egy alkalommal valaki közülük megkérdezte, hogy tulajdonképpen mit értek elérendő színvonalon, amiről gyakran beszéltek. Magától értetődően azt válaszoltam, hogy a világszínvonalat értem ezen, mert más színvonal nem létezik. Nincs önálló magyar színvonal, és nincs fővárosi meg vidéki színvonal sem. A Tanárképző Kar KISZ-vezetője, Gyurcsány Ferenc búcsú-

képpen keresett fel, mert indulóban volt a városi KISZ felé. A fiatalember farmerben és saruban jelent meg. Csillogó szemmel ecsetelte nagy terveit, amelyek révén át fogja alakítani, fel fogja rázni az egész országos ifjúsági mozgalmat. El is hittem, hogy a belőle áradó dinamizmussal sok mindent elérhet, de az gyorsan kiderült, hogy nem lett belőle ifjúsági vezéregyéniség. A következő évek során találkoztunk egyszer, kétszer, de számomra és mások számára is akkor tűnt fel újra, amikor elméleti cikkekkkel jelentkezett a sajtóban, majd miniszter lett. A továbbiakról később szólok.

Karok és rendek

Egy percre sem volt kétséges, hogy igazi egyetemi jelleggel és múlttal a Januson belül egyedül az Állam és Jogtudományi Kar rendelkezik, amelynek már volt múltja azóta, hogy Pozsonyból átköltözött az első világháború után. Neves, a szakmában jól ismert professzori kar, tudományos tevékenység, utánpótlás – minden együtt volt. Az idős professzori kart elődöm, Földvári mellett az akadémikus Bihari Ottó, valamint Ádám Antal, Benedek Ferenc és Herczeg Géza Gábor képviselte. Ádám és Herczeg később az Akadémia tagja lett. Mint említettem, Földvári szóba sem állt velem, mert nem tudta megbocsátani, hogy kilencéves rektori tevékenysége után, úgymond, „kitúrtam” pozíciójából. Biharinál egy ízben vendégeskedtem, és egyszer együtt mentünk Szófiába egy magyar delegáció tagjaiként, mikor is Ottó elszórakoztatta az egész társaságot adomáival és vicceivel. Sajnos hamar meghalt, és a barátságos kapcsolatból ezért nem alakulhatott ki barátság. Nem így Herczeg Géza esetében.

Herczeget nagyon érdekelte a történelem, és két kötetet is szentelt a magyar külpolitikának, amelyeket a történészgárda teljesen figyelmen kívül hagyott. Az első kötetet elolvastatta

velem, mielőtt leadta volna a kiadónak, és figyelembe vette megjegyzéseimet. Sokszor volt a vendégem feleségével együtt, és én is gyakran megfordultam náluk. Ez a kapcsolat valóban barátinak tűnt, és nekem egyetlen problémám volt vele, nevezetesen az, hogy mint a kar dékánja nyusziként viselkedett. Félt minden újítástól, és mindent hártott, amiben a legcsekélyebb rizikót vélte felfedezni. A rendszerváltást követően derült ki, hogy a nyusziban egy oroszlán lakozott, és ettől kezdve nem állt szóba velem.

A középkorú oktatókat Bruhács János, Kengyel Miklós, Korinek László, Iváncsics Imre és Petréttei József képviselte, akik közül Iváncsicsal kerültem közeli kapcsolatba. Petréttei később miniszteri tisztsége révén ismertté vált az országban, ám a 2006. őszi botrányos fővárosi események miatt, amelyekbe belügyminiszterként nem tudott beavatkozni, lemondásra kényszerült. Ezt a pozíciót egy tudósnek vélhetően nem is kellett volna elvállalnia. Korinekkel mindenkor korrekt kapcsolatban álltam. Ő tagja lett a Magyar Tudományos Akadémiának, és főszerkesztője a *Belügyi Szemlé*nek. Vélhetően nem kedveli a sajtónyilvánosságot, s ezért e kiváló kriminológust kevesen ismerik. Iváncsics éveken keresztül tagja volt egy olyan grémiumnak, amely egy átfogó közigazgatási reform kidolgozásán fáradozott, és amelynek produktumát, a kidolgozott tervezetet soha, egyetlen kormány sem vizsgálta meg. Az illetékesek nyilvánvalóan „jobban tudták”.

A legifjabb oktatókat Kis László, Kiss György és Kecskés László képviselte. Kecskés ma már akadémikus, Kis László pedig alkotmánybíró. Kis Lászlót e magas pozíció sem óvta meg egy nagyon heves – mint kiderült, alaptalan – támadástól, aminek a magja abban állt, hogy rendszeres besúgóként működött az egyetemen. A vád bizonyítéka egy körülbelül hetven-nyolcvan példányban stencilezett, és havonta előállított termék lett volna, amely időről időre összefoglalta az egyetemi eseményeket a konferenciáktól a vécé eldugulásáig. Amikor az

első példány megjelent az íróasztalomon, gondosan végigolvastam, és mivel megállapítottam, hogy az égvilágon semmi sincs benne, amit ne tudtam volna nélküle, többé e sajtóterméket ki sem nyitottam. A nyomtatvány egyébként elkerült minden karra, minden tanszékre és minden szervezeti egységhez, többek között a pártszervekhez is. Valójában csak az nem olvashatta el, aki nem is akarta. Kis László ügye végigjárta az összes bírói fórumot, és mindenütt felmentették. – Megjegyzem, hogy a közgázós valódi besúgó sosem került vád alá. – Kiss Gyuri nemrégiben feltűnt egy Ágoston Péter tragikus életútjáról tartott előadásomon, mivel Ágoston mint a munkajog első hazai képviselője, az ő érdeklődését is kivívta. Kecskéssel a kapcsolatunk kezdettől fogva kellemes volt és az is maradt.

A Közgazdaságtudományi Kar már csak azért is volt „más térszta”, mert először csak a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem kihelyezett tagozataként működött, és önálló léte alig néhány évre terjedt. Sajátossága volt, hogy az idősebb garnitúra általában a „politikai gazdaságtan” világából érkezett, és onnan nehezen keveredett ki. A fiatalok természetesen már másként gondolkodtak a világról, és különösképpen a gazdasági természetű kérdésekről, de túlságosan fiatalok, kezdők voltak ahhoz, hogysem meghatározhassák a kar arculatát. Vélhetően éppen ezért gyülekeztek a Katalin nevű kocsmában, hogy ott maguk között és néhány hallgatóval együtt a saját kérdéseiket, problémáikat vitathassák meg.

Bélyácz Ivánról már szóltam, akivel nyolc éven keresztül teljes békében és egyetértésben tevékenykedtünk a rektorátuson. Ehhez hozzáfűzöm, hogy barátságunk nem szakadt meg, még ha lényegesen ritkábban is találkozunk. Iván jelentős karriert futott be, és jelenleg az Akadémia IX. osztályának az elnöke. Az egykori fiatalok közül ugyancsak akadémikus lett Iván barátja, Vörös József, aki egyúttal az én barátom is. Mindkettejünkkel privátim is gyakran voltunk együtt a terített asztal

mellett, és ezt a szokást olykor még manapság is folytatjuk. Az úgynevezett rendszerváltást követően Józsi egy kicsit elbizonytalanodott a követendő utat illetően, de hamarosan rátalált a régi csapásra. Gyakran találkoztam Tóth Tiborral, aki gazdaságtörténettel foglalkozott, mint történész a mi tanszékünkön is gyakran megfordult, és ha jól emlékszem, előadott történelem szakosoknak is. Tibor rendszeres sakkipartnere volt Polányi Imrének, emellett meg szellemes előadó, akinek mindig akadt valamilyen jó története. Tibor a rendszerváltás után gondolt egy nagyot, és átment gazdába, még hozzá nem kis-, hanem nagygazdába. Ahányszor csak megfordult a mezőgazdaságért felelős szerveknél, annyszor jött ki gazdagabban. A gazdasághoz rétek, legelők, halastavak, nádasok, erdők tartoztak. Mindaddig, amíg az egész össze nem omlott. Úgy tűnik, hogy a gazdaságtörténet bármilyen mély ismerete sem nyújt kellő alapot a gazdálkodáshoz. Ezt követően Tibor visszatért az egyetemi munkához, de nem sokáig folytathatta. Nagyon korán elhagyta a földi tereket. Utóda Kaposi Zoltán lett, akinek a történészekkel, így velem is, felhőtlen volt a kapcsolata. Közeli kapcsolatom alakult ki Törőcsik Máriával, aki veli gyakran átbeszélgettünk egy délutánt vagy estét. Mari ambiciózus és kissé ráménős hölgy, ami engem egyáltalán nem zavart, de tudom, hogy másokat igen. Mellár Tamást akkoriban csak felületesen ismertem, de szakmailag fiatalon is meggyőző volt, mostanában pedig ország-világ ismeri. Egy alkalommal előadója volt egy általam szervezett konferenciának (*Megroppan a világ. A nagyhatalmak úton egy új világ felé.* Argumentum, 2016).

És végül az „egy zsák bolha”. Ezt az elnevezést Gergely János egyetemi főtitkár adományozta az ugyancsak vegyes összetételű Tanárképzőnek, illetve utódjának. Ez a kar vegyes volt a szakok szempontjából, az oktatók nagy táborának felkészültsége, a kar jövőjéről kialakult víziója, saját helyzete stb. kérdésében. Ez magyarázta, hogy az egységes tanárképzés ötletének

általános elfogadottsága nagyon rövid ideig tartott ki, és felváltotta a sokoldalú kétely, sőt elégedetlenség. Először a történészek tudták elkezdni az új tanterv szerinti oktatást, amiben szerepet játszott a tanterv gyors elkészülte mellett, hogy köreikben nem tört ki pozícióharc. Kitört viszont amiatt, hogy az újítók, így például Bécsi Tamás, nagy intézetekbe akarták tömöríteni az elaprózott kis tanszékeket, aminek azonban a tanszékvezetők, akik így nemcsak stallumukat, de a velejáró pótlékokat is elveszítették volna, természetesen ellenálltak. Vitára adott okot a német és a szerb/horvát tanszék ügye és jövője. E két tanszék, úgymond, „nemzetiségi” volt, vagyis nem a szóban lévő nagy nyelvek és civilizációk letéteményese, hanem néhány ezres közösségek kiszolgálója, vélhetően azzal a céllal, hogy fenntartsa különállásukat. Ha olyan csoportokról lett volna szó, amelyek nélkülözik az anyanemzetet, a „nemzetiségi” státusnak lett volna értelme. Ilyen helyzet azonban egyik esetben sem állt fenn. Arról már nem is beszélve, hogy szerb/horvát nyelv és kultúra nem is létezik. Jó idő telt el addig, amíg az érintett oktatók beletörődtek, hogy a német, illetve külön-külön a horvát és a szerb nyelv és kultúra a tananyaguk. Ma már mindegyikük sikeres a maga területén, és a horvát tanszék vezetője, Sokcsevics Dénes nagy sikerű Horvátország történetét tett le nemrégiben az asztalra.

Összegyetemi problémává nőtte ki magát néhány olyan tanszéknek az ügye, amilyen a hazai egyetemeken ismeretlen volt. Közéjük tartozott az ének, a rajz és a testnevelési tanszék. Minek fenntartani ilyen egységeket egy egyetemen – kérdezték sokan –, amikor csak viszik a pénzt, a helyet a többiektől, amelyek valóban az egyetemi képzést szolgálják? Szerencsére nem mindenki osztotta e nézetet, és a magam részéről mindent megtettem azért, hogy a Janus Pannonius legyen az első egyetem hazánkban, amely – talán – a többinek is mintául szolgál a művészképzés és a sport támogatása szempontjából. A testnevelési tanszék kivételével ráadásul jó pozícióban voltunk.

A rajz tanszéknek tagja volt Keserű Ilona, aki már országos hírnévre tett szert, vagyis már csak ki kellett nevezni tanszékvezetőnek, ami 1991-ben megtörtént. Ilona felajánlotta, hogy a rektori gyűjtemény számára megfesti a portrémat, amely Marosi Ernő művészettörténész szerint a legjobb rektor-arcmás. Szerintem a megfestett nő szigorúbb, mint amilyennek hiszem magam, de e magánvélemény mit sem von le a kép értékéből. Ilona egyébként ritkán készít portrét. Kettőt mutatott meg: az apjáról és az Örkény Istvánról készített festményt. A szobrászokat a rajz tanszéken Rétfalvi Sándor és Bencsik István képviselte. Mindketten részt vettek annak a szoborparknak a létesítésében, amely Villány közelében látható. Úgy keletkezett, hogy külföldi fiatal szobrászok az ott alkotott munkáik közül legalább egyet felajánlottak a parknak. E létesítményt melegen támogatta a városi tanács kultúráért felelős embere, Takács Gyula, akinek a keze benne volt a pécsi Művelődési Ház színvonalas működésében és minden jó kezdeményezésben. Vélhetően háta mögött tudhatta Aczél György egyetértését. A két szobrász jelentős hazai és külföldi sikereket mondhat magáénak, és számos alkotásukat állították ki köztéren. 1991-ben – Keserűvel együtt – mindketten egyetemi tanári kinevezést kaptak.

Hátra volt még az ének tanszék. A leendő vezető 1983-tól készenlétben állt. Vidovszky László, akinek zeneszerzőként már nemcsak idehaza, de Európában is neve volt, ekkor lett az intézmény docense. Az út egyenesen vezetett a professzori kinevezéshez (1993), illetve oda, hogy az egykori Tanárképző Karból kiváljon az ének-zene tanszék, és a festészettel, valamint a szobrászattal együtt megalkossa a Művészeti Kart, amelynek Vidovszky 1996-tól 1999-ig a dékánja volt.

Ami a testnevelési tanszék dolgát illette, volt esélye a megújulásra, ez azonban elméleti maradt. 1986-ban a tanszék engedélyt kapott rá, hogy főiskolai végzettséggel rendelkező tanárok számára kurzust indítson a „második diploma” meg-



szerzése érdekében, és ezzel óriási sikert aratott. Özönlöttek a jelentkezők. Jóllehet akadt néhány kiváló szakember, aki szívügyének tekintette a pécsiek dolgát, és rendszeresen részt vett a képzésben, mint Nádori László és Mocsai Lajos, ám a TF vezetői észbe kaptak, és meghírdették ugyanezt a képzést. Ezzel „kiénekelték a sajtót” a pécsi tanszék szájából, az utóbbiak viszont nem merték felvenni a kesztyűt.

Mostohagyerek volt ebben az időben a természettudományos részleg. Megfelelő vezető egyedül a fizika tanszék élén állt az atomfizikus Kozma László személyében, aki nyilvánvalóan nem tudott olyan fejlesztéseket eszközölni, amelyek egy modern, kutatásra is alkalmas létesítményhez szükségesek lettek volna. 1989-ben sikerült megfelelő vezetőt találni az állattani tanszék élére Hámosi József akadémikus személyében, aki három év múlva utódom lett rektorként. Az egyetem nagy szerencséjére lett rektor, mivel az általa vállalt három évben

megóvta az egyetemet minden nagyobb megrázkódtatástól. Valamivel később jelent meg a botanika élén Borhídi Attila, aki később szintén akadémikus lett. Attila a rendszerváltást követően rövid ideig kacérkodott a politizálással, de gyorsan rájött, hogy jobb ő botanikusnak, mint politikusnak. E két tanszék tehát, ha késlekedve is, de jó kezekbe került. Mindazonáltal két akadémikus sem volt elég ahhoz, hogy jelentősebb személyi és anyagi fejlesztést vigyenek végbe. A korábbiakban már jeleztem, hogy miniszteriális körökben kétségbeesés fogadta kitaratásomat a TTK fejlesztése érdekében, és végül csak lassú, fokozatos eljárásban állapodtunk meg. Ez a kart végeredményben stagnálásra ítélte. Ehhez hozzájött még, hogy természettudományos berkekben bőven akadtak, akik semmi áron nem akartak megmozdulni, és hogy senkinek eszébe se juthasson, mindent megtettek azért, nehogy kinevezzenek valamiféle „ejtőernyőst” Budapestről. Az ellenállásban a matematika tanszék néhány oktatója járt az élen. Meg tudták szervezni, hogy ahány jeles matematikust a rektor csak meghívott, annyit üldöztek el bemutatkozó látogatása alkalmával. Márpedig tudni való, hogy matek nélkül minden természettudományos képzés béna kacsa.

A Tanárképző Kar tehát úgy fejlődött egyetemmé, hogy egyúttal feldarabolódott. A sok bolha nem fért meg egy zsákban. Elkülönültek a természettudományi és a humán szakok, s 1992-ben végbement a szétválásuk formálisan is. A magam részéről a humán részt tovább szerettem volna bontani egy nyelvi/irodalmi és egy társadalomtudományi/történelmi karra. A hagyományos elnevezés hívei azonban nagyon erősek voltak, és így Bölcsészkar néven az egész humán részleg egyben maradt. Túlságosan nagy és túlságosan sokszínű lett, már csak azért is, mert egyre-másra jöttek létre az új oktatási egységek. A nyelvoktatásban nagy nehezen sikerült átmenteni az orosz, mert nem kevesen megértették, hogy egy nagy kultúrát nem lehet néhány politikai húzással eltemetni. Megszerveződött az

orosz, a német, a horvát és a szerb mellett az angol, a francia, az olasz, a spanyol és a latin nyelv tanszéke. A marxizmus-leninizmus helyén létrejött a filozófia és a szociológia, s jelentős pszichológiai képzés vette kezdetét. Az utóbbi élére László János került, aki az egyik legjobb barátom lett feleségével, Det-tivel együtt, aki gyermekpszichológus. Jánost nagyon korán, alkotó tevékenysége teljében vitte el a rák.

Egyetemi szempontból nagy jelentősége volt annak az egyéni kezdeményezésnek, amely a Főiskolán keletkezett „Közművelődési Csoporttól” elvezetett egy tanszék, azután egy intézet s végül egy kar létrehozásához. E vállalkozás vezére Koltay Dénes volt, aki nagy sikereken és elkeseredett támadások tüzén keresztül végül is megóvta a felnőttképzéssel, továbbképzéssel és átképzéssel foglalkozó egységet, amely olykor önálló kar, de olykor egy másik kar része. A támadások mélyén két elemet fedezhetünk fel. Koltay elgaloppírozta magát, amikor tevékenységét kiterjesztette az egész országra, lévén, hogy e nagy hálózatot színvonalas erővel nem tudta minden esetben kielégíteni. A másik elemet a kérdés finansziális része, és az általa kiváltott irigység képezte. Ez a képzés jövedelmező volt, és nem mellesleg sokat hozott az egyetem kasszájának is. Koltay nem is értette, hogy midőn ő az egyetem legnagyobb pénzbeszállítója, miért nem nevezik ki egyetemi tanárnak. Én sem tudtam elhittetni vele, hogy a professzori státust nem a piacon vásárolják. Miután Koltay hátrébb húzódott, sikerült a képzést megszilárdítania, amely a mai napig működőképes.

Egyetemisták a „zsákban”

Az átmenetben lévő tanárképzős hallgatók eleinte lubickoltak a korábban nem ismert szabadságban. Szerkesztették az *Univer-sitast*, működtették a Huszárik mozit, ahol bemutatták Ginsberg *Üvöltés*, továbbá Bergman *Varázsfuvola* című filmjét,

beszálltak az „Egyetemi napok” műsoraiba, ahol a fellépők között láthattuk Maksa Zoltánt, Sándor Györgyöt, Koltai Róbertet, hallhattuk a tanárképzős női és vegyes énekkarokat, a Szélikláltó együttest, és a fellépő hallgatók kifigurázhatták oktatóikat és az egyetemi vezetőket.

A lelkesedés azonban 1987-től kezdve foszladozni kezdett, és a következő évben a szegedi egyetemisták – miként 1956-ban – elsőként elkezdték a szervezkedést is. A hír hallatán a tanárképzősök egy csoportja nagygyűlést hirdetett meg 1988. október 3-ára. Az egybegyűltek, mintegy háromszáz-négyszáz fő, szolidaritásukat nyilvánították ki a szegedi egyetemistákkal, és meghirdették egy kari fórum összehívását a kari, egyetemi és országos kérdések megvitatására. Miután a Művelődési Minisztérium a szegediek előterjesztésének egyetlen pontját sem fogadta el, a két egyetem hallgatói demonstrációt kezdtek szervezni. Pécssett a demonstrációt támogatta mind a párttitkár (Vonyó), mind a dékán, azzal a feltétellel, hogy a demonstrálás megmarad az egyetemi falak között, és nem ölt egyetemfogláló jelleget. A követelések között az első helyen állt az Országos Felsőoktatási Érdekképviselői Szövetség felállítása oktatói és hallgatói tagozattal. A listán helyet kapott emellett a jobb anyagi ellátás, az egyetemi autonómia kiterjesztése, a marxizmus-leninizmus kötelező tantárgyként való megszüntetése, és a helyén a filozófia, szociológia, politológia, közgazdaságtan választhatósága, valamint az orosz nyelv mellett más idegen nyelv tanulásának lehetősége. Nagy a gyanúm, hogy a hallgatók fülest kaptak a rektorok „összeesküvéséről”, amely 1985-ben kezdődött. Erre a későbbiekben részletesebben kitérek. Elvileg több mint ezer hallgató támogatta a demonstráció gondolatát, végül november 23-án csak mintegy háromszáz, másnap körülbelül kétszáz hallgató jelent meg. Magam részéről az 1949-ben kezdődő deformálódásról beszéltem, többen nyugat-európai mintákról számoltak be, majd beindult a vita, amely hajnalig eltartott.

Közvetlen következményekkel sem a hallgatói rendezvények, sem a rektorok említett megmozdulása nem járt, de híven tükrözte az országban kialakult hangulatot. Olyasmi volt ez, mint amikor az üst alján pezsegni kezd a benne lévő anyag, de még elég messze van attól, hogy felforrjon az egész. Hozzátehetem ehhez, hogy a morgolódás és követelmények fogalmazgatása számos taggyűlésen is megnyilvánult ez idő tájt. Mielőtt bárki kimondaná, hogy a rendszerváltást kizárólag a nagyhatalmak intézték el számunkra, helyes lenne számításba venni az országban kialakult elégedetlenséget, hangulatot, és összegyűjteni a kis lépéseket, amelyeket egyetemisták, egyetemi vezetők, oktatók, bányászok, munkások tettek az 1980-as évek második felében. Pécssett volt még egy ráadás. A Pécs környéki bányák kimerülőben voltak, és minden bányász megértette, hogy napjai meg vannak számlálva, akkor is, ha a megyei párttitkár, Lukács János el akarja hitetni velük, hogy kerül, amibe kerül, a bányákat és a bányászokat a rendszer megmenti. Egy alkalommal belekeveredtem egy ilyen vitába, és azt mondtam, hogy bányák régen nem lesznek, de felsőoktatás létezni fog Pécssett a világ végezetéig. Vagyis képzésen, átképzésen kellene gondolkozni.

Testvérintézmények

Percig sem volt vitás, hogy a pécsi és környékbeli felsőoktatási intézmények közül a primátus a Pécsi Orvostudományi Egyetemet (POTE) illeti meg. Nobel-díjasa ugyan nem volt, ami a nemzetközi elismertség fokmérője, annál inkább voltak akadémikusai, és ez a hazai presztízst szolgálta. A kivívott rang egyik előmozdítója Szentágothai János anatómus volt, aki magas állásainak hála (elnöki tanács tagja, képviselő, az MTA alelnöke, majd elnöke) melegen támogatta mind az intézményt magát, mind az ottani kollégák karrierépítését.

A POTE javára legyen mondva, hogy számos munkatársa barátságosan fogadta a Pestről érkező idegent, holott nőről volt szó, aki akkor nem volt az MTA tagja, sőt a jelölését éppen akkor utasították el (1984). A Pécsi Akadémiai Bizottság akkori elnöke, Flerkó Béla anatómus többször is meghívott a felesége, Vera által tálalt vacsorára az említett Szentágothai társaságában. Meleg kapcsolat alakult ki Grastyán Endrével, aki egy alkalommal bemutatta a laborját, ahol a kísérleti egerek és patkányok látványától kis híján rosszul lettem. Grastyánnak voltak majmai is, és ők a Janus főépületének pincéjében laktak. Egy alkalommal a földszinti folyosón szembetalálkoztam egy kis majommal, amely méltósággal elvonult mellettem, és nekem is sikerült megőriznem a hidegvéremet. Grastyán egyébként enciklopédikus tudással és empátiával rendelkezett, aki azt is tudta, hogy a humánumban a természeti és a szellemi adottságok kéz a kézben vannak jelen, vagyis a természettudományok és a többi tudomány között érdemi különbség nem létezik. Egy történészkezdeményezés és szervezés eredménye az évek óta működő Grastyán Kör, amely számos konferenciát rendezett hallgatók és PhD-képzésben lévők részvételével.

Hasonlókat mondhatok a belgyógyász, fiziológus Donhoffer Szilárd professzorról, aki 1987-ben ünnepelte nyolcvanötödik születésnapját. Az akadémiai bizottság gyönyörű székházában felköszöntötték többen is, majd felállt Donhoffer egy pohár pezsgővel a kezében, és így szólt: *„Vigyázzanak a szavakra! A szavak hatalmak.”* Ezzel leült. Egy ideig senki sem kapott levegőt. Én sem, és csak később értettem meg e két tómondat mély értelmét. A jelenlévők között ott ült a szendvicsekkel és süteményekkel megrakott asztal mellett Kazi, vagyis Jobst Kálmán, akivel egy idő múltán már szavak nélkül is megértettük egymást. Nemrégiben ő kapta meg az MTA nagydíját, mikor is nehézkesen jutott el a mikrofonig, ám minden nehézség nélkül mondta el köszönőbeszédét. Külön számot képviselt a POTE-n Tigyi József, alias Jóska. Ő mindenkiről és mindenről

mindent tudott, s emellett vadászott, munkásőr volt és imádta a vadpörköltet. Jóska mindent el tudott intézni az egyetem számára, és mindent el is intézett. Amikor híre kelt, hogy 1987-ben újra jelöltek akadémiai levelező tagságra, megkérdezte, hogy kiktől kértem támogatást. Megmondtam, hogy senkitől, amit ő messzemenően helytelenített. Megjósolta, hogy e hanyagság miatt sose leszek akadémikus. Oly meggyőző volt az oktatás, hogy még el is gondolkodtam róla, majd továbbra sem beszéltem senkivel. Jóska 2016-ban lett kilencvenéves, de nem engedte meg az akadémiai ünneplést. Már kitűzték a felköszöntés időpontját, amikor megérkezett a hír: Tigyi akadémikus meghalt.

Később ismerkedtem meg Flerkó két utódjával a Pécsi Akadémiai Bizottság élén. Szolcsányi Jánossal könnyű volt szót értenem, mert ő nagyon érdeklődött a történelem, különösen a magyar történet, és azon belül elsősorban 1956 eseményei iránt. Az utóbbiról oly mélyreható ismeretei voltak, hogy egy történésznek is becsületére vált volna. Halk szavú, kiegyensúlyozott ember, aki külső benyomás szerint nem is tudja „felemelni” a szavát, ami azonban nem jelenti, hogy ne lenne saját szava. Legutóbb Kosztolányi Györgyöt választotta meg a bizottság elnöknek, akivel mindig megtaláljuk a közös témát, amelyről érdemes szót ejteni. Nyolcvanötödik születésnapom alkalmából ebédet adott, amelyen minden, a pécsi bizottsághoz tartozó akadémikus megjelent, még azok is, mint Hámori és Borhídi, akik a fővárosban laknak. Oly jóízű beszélgetés kerekedett ki az asztal mellett, hogy senkinek sem volt kedve felállni. Végül is én álltam fel, mert a Botanikus kertben már vártak rám egykori kollégáim, hogy ott elültessem a „csodafát”. A fát páfrányfenyőnek hívják, de semmi köze sincs sem a páfrányhoz, sem a fenyőhöz. Egyszerű lombos fa, amely azonban – a tudósok szerint – túlélte az utolsó jégkorszakot. Jelenleg Japánban és Kínában honos, s ha minden jól megy, elélegél ezer évet. Nos, ilyen fácskát az ember nem minden nap ültet

hazai talajba, amely – a kert vezetőnöje szerint – tökéletesen alkalmas arra, hogy a fa jól érezze magát. Kémeim jelentése szerint a fa – köszöni szépen – jól van és fejlődik.

Kistestvérnek számított a Pollack Mihály Műszaki Főiskola, amely magáénak mondhatott több egyetemi színvonalú oktatót. Később betársult a PTE kereteibe úgy, hogy a neve PTE Műszaki és Informatikai Kar lett, de mindenki továbbra is csak Pollack néven emlegeti. Az ottani oktatók java egyáltalán nem örült az integrációnak, de azért akadtak néhányan, akik felismerték annak előnyeit is. Közéjük tartozott Bachmann Zoltán építész, valamint Lenkei Péter, a vasbeton szakértője, akadémiai doktor. Zoli egyidőben közismerten nagyívó volt, ami azonban nem akadályozta meg abban, hogy feltárja és restaurálja a pécsi dóm körül lapuló római kori ókeresztény síremlékeket, és rajta hagyja a kezét az egész városképen. Bachmann Zoltán, sajnos, nemrégiben eltávozott közülünk.

Lenkei Péterrel és feleségével, Gizivel közeli barátságba kerültünk. Mindketten széles kulturális képpel rendelkeztek, és – hozzám hasonlóan – zenebarátok. Péternél, de nem csak nála, tapasztaltam, hogy jobban ismeri a bölcsészszakmák valamely területét, mint egy szakmailag közelebb álló tudós. Professor emeritus és akadémiai doktor. Sajnálom, hogy jó ideje nincs hírem felőlük.

Integrálás?

Pécs környezetében elhelyezkedett és ma is működik több kisebb-nagyobb felsőoktatási intézmény. Baján egy vízgazdálkodási főiskola, Szekszárdon egy tanítóképző, Kaposváron a Csokonai Vitéz Mihály nevű tanítóképző és a Pannon Agrártudományi Egyetem Állattenyésztési Kara. Manapság az egész konglomerátum egyetem címszó alá került, és színvonala rendkívül vegyes. Az állattenyésztési részleg mindenestre már

az 1980-as években is egyetemi színvonalon tevékenykedett, és híreim szerint máig sem csúszott lejjebb. Korszerű felszerelés és korszerű oktatás jellemzi. Korabeli főnökével, Horn Péterrel jól megértettük egymást, és ő mindig segítségemre volt, ha rá-szorultam. Mindemellett a POTE számos kisebb főiskolai szintű iskolával rendelkezik a Dunántúl déli felében.

Már rektorkodásom első éveiben is úgy láttam, hogy a régióban működő felsőoktatási intézmények szoros együttműködése jelentősen megnövelné hatékonyságukat. Ez természetesen nemcsak az itt felsorolt dél-dunántúli intézményekre terjedt ki, de a pécsi egységekre is. Eszembe sem jutott, hogy adminisztratív értelemben és pénzügyi szempontból kellene összevonni őket, hanem arra gondoltam, hogy kölcsönösen részt vehetnének egymás oktatási és kutatási tevékenységében. Semmi akadályát nem láttam például annak, hogy a POTE kémikusai „betanítsanak” a Janus kémiai szakán, az élettan-osok részt vegyenek a pszichológia oktatásában, vagy a mi nyelv-tanáraink besegítsenek mindenütt, ahol erre szükség mutatkozik. A Janus történészei és irodalmárai is eljárhatnának órákat adni Szekszárdra és Kaposvárra. Szerény méretekben ez a jövő-menés el is kezdődött, amennyiben olyan tanárok vállalkoztak rá, akik ezt valóban hasznosnak tekintették. Jóval több volt azonban azok száma, akiknek borsózott a háta minden együttműködéstől. Mindegyik kisebb vagy magát gyengébbnek érző intézmény vezető rétege és sok tanára megrémült az erősebb és – főként – dinamikusabb Janustól. Attól tartottak, hogy a JPTE el akarja nyelni őket.

Amikor az 1990-es évek elején központilag kezdték az integrációt nem ajánlani, hanem kikényszeríteni, már másról szólt a történet. Ekkor kellett (volna) félni. Kizárólag anyagi szempontok érvényesültek, anélkül hogy e szempontoknak bárki komolyan utánanézett volna. Az érvelés középpontjában az állt, hogy egyetlen rektorátus, összevont adminisztráció, közös posta, könyvtár stb. esetében minden jóval kevesebb pénzt

igényel, mint a fennálló szétszórtság. A könyvtárügy volt egyébként az egyetlen, amelynek a megoldása számomra is logikusnak tűnt, ez az egyetlen viszont nem valósult meg. A többi vezérlő csillag elhalványult és kihunytt. Az adminisztrálás elhúzódott, az alkalmazottak létszáma nem csökkent, hanem nőtt, a posta útja megkétszereződött, és ráadásul az integrált egységre rázúdult a POTE által évek alatt felhalmozott adósság. Mindezt kiegészítette, hogy az ország három nagy egyeteme elvesztette korábbi nevét. Szegeden leváltották a Nobel-díjas Szent-Györgyi Albertet, az egyetlen olyan magyar akadémikust, aki e kitüntetést még hazai pályán tartózkodva kapta meg, a debreceni egyetem nem viselhette többé Kossuth Lajos nevét, és Pécssett megbukott Janus Pannonius, a város egykori püspöke és saját korának kimagasló, Európa-szerte ismert költője. Többen is próbáltunk tiltakozni e barbárság ellen, amit számárságnak is mondhatunk, ám hasztalan. A számárság képviselői csökönyösöknek bizonyultak.

Pécssett a Janus Pannonius név megszüntetésének szellemi bázisa a POTE kereteiben formálódott, és hívei az egykori pozsonyi egyetem névadóját, Erzsébet királynét preferálták. A hölgy fiatalon kétségtelenül nagyon szép volt, de ismereteink szerint ez volt az egyetlen erénye. Az Andrássy iránt érzett vonzalma csakúgy a mesék birodalmába tartozott, miként a magyarok ama hite is, miszerint kifejezetten kedveli, és ezért igyekszik is kedvezményekhez juttatni őket. Erzsébet mindössze a férje kérésére bonyolított le néhány barátinak tetsző, valójában diplomáciai akciót. Amikor egy külföldi delegációnak adtam vacsorát, felállt egy marburgi professzor, aki tudomást szerezve a névadási tervről, városa és az Árpád-házból való Erzsébet királyné nevében üdvözölte a gondolatot. Megértettem őt, mivel Marburgban járva magam is láttam, tapasztaltam ennek az Erzsébetnek nagy tiszteletét és ismertségét. Mindazonáltal kénytelen voltam kiábrándítani a professzort, mondván, hogy nem arról az Erzsébetről, hanem Ferenc József

hitveséről, Sissiről van szó. A prof megsemmisülten ült vissza a helyére. De miért is panaszkodom Janus Pannonius vagy akár Pollack Mihály miatt? Hiszen az átkeresztelési buzgalomnak Pécssett áldozatul esett Leonardo da Vinci is. Nem állítom, hogy sok itteni polgár tudta volna, hogy ki volt ez az Isten áldotta zseni, de pontosan tudom, hogy az utca új névadóját a név kiötlőin kívül úgyszólván senki sem ismeri.

Nagyjából ugyanebben az időben, az „integrálási” hullám idején kezdődött el, méghozzá rohamtempóban a közterek átkeresztelése, szobrok és emlékművek eltávolítása, valamint az addig ismert és az iskolákban tanított történelem átírása. E műveletek között volt megalapozott, jogos, és volt felesleges, sőt kontraproduktív. Mondhatjuk, hogy a londoniak azért túrik és ápolják temetőjükben Marx Károly sírját és a rajta elhelyezett mellszobrot, mert Marx nekik mit sem ártott. Csak-hogy nekünk sem Marx ártott, hanem Lenin és Sztálin, akik kiforgatták és meghamisították Marx alapgondolatait. Marxnak sokféle utóda lépett színre. Hivatkoztak rá nemcsak a leninisták, de a reformerek, szocialisták, szociáldemokraták, akik egyáltalán nem akarták felforgatni a világot. Egyébként Lenin biztosan ismerte Marxot, éppen csak ki akart fogni rajta, Sztálin talán forgatta Marx néhány művét, de biztosra veszem, hogy Kádár Jánosnak és a kortárs pártvezetőknek vajmi kevés fogalmuk volt Marx tanairól. Lenin és Sztálin nyilvános emlékeit joggal távolítja el az utókor, de egy-két szobornak, annak művészi értéke miatt a szobortemetőben lett volna a helye. Leninnel egyébként volt egy furcsa találkozásom. Amikor először léptem be a rektori szobába, az íróasztalon feltűnt egy zöld Zsolnay-szobrocska. Közelebb lépve felfedeztem, hogy egy kicsinyített Lenin mellszoborról van szó. Lenin zöldben! Gyorsan elsüllyesztettem a szekrény sor mélyére, majd amikor távoztam a rektorátusról, keresni kezdtem, hogy ne az utódomnak gyűljön meg vele a baja. A szobrocska eltűnt. Minden bizonytalansággal a bolhapiacra talált vevőre.

Egyébként a két gyilkosnak, Leninnek és Sztálinnak oly sok szobra, képe stb. árasztotta el az országot, hogy az még a történelem valóságos nagy alakjai esetében is kiverte volna a biztosítékot. Milyen elveket vagy határokat lehet felállítani a közterek elnevezése, a köztéri szobrok és más emlékművek esetében? Odáig könnyű a helyzet, hogy gyilkosoknak, gyilkosságra buzdítóknak és ilyenekben közreműködőknek nem magasztaljuk az emlékét. A probléma ott kezdődik igazán, amikor olyan emberek emléke kerül szóba, akik elkövettek hibákat, sőt bűnöket, ám emellett sok jót cselekedtek. Sőt olyan emberek utóélete is problémákat vet fel, akik a legjobb szándékkal követtek el égbekiáltó tévedéseket. Mint például Károlyi Mihály, akinek a jóhiszeműsége nem volt kérdéses, ám a politikában sokszorosan megbukott, méghozzá szüntelen. Legjobb lenne a vitás eseteket széles szakértő körökben megvitatni, és ha lehet, egyezsége jutni.

Rendszeresen halljuk, olvassuk, hogy minket Nyugat-Európában azért nem értenek meg, mert míg ők békében és nyugalomban fejlődhetek, minket minduntalan leigáztak, megnyomorítottak, kifosztottak. Igaz, hogy a tatárjárás, Mohács, a széttagoltság, az 1849-es vereség óriási károkat okozott, vagyis hogy van mit siratnunk. Csak az nem igaz, hogy más népeket a saját történelmük megkímélt volna, ha nem is az azonos, de a hasonlóan súlyos eseményektől. Közép- és Kelet-Európa esetében ezt még a magyarok is elismerik többé vagy kevésbé, a nyugati zavarokról, felfordulásokról, vallási és forradalmi dühökről azonban nemigen vesznek tudomást, hanem csak kisebb nagyságrendű csetepatéknak vélik őket. A korabeli emberek azonban nem így élték meg őket, akár a szicíliai vécsernyéről, akár a királyszobrok, valamint számos arisztokrata lefejezéséről stb. stb. volt is szó. Másként szólva: a történelmet tanácsos ismerni, de nem tanácsos a jelent általa megmagyarázni.

UTAK, UTAZÁSOK



Eleinte, 1964 és 1984 között kutatási céllal utaztam, ám közben megismertem tájakat, városokat, levéltárakat, könyvtárakat, múzeumokat, és szippantottam egy kis kulturális levegőt Párizsban, német városokban, Itáliában, és ismerkedtem a szovjet valósággal. Az egyetemi berendezkedés és oktatás viszont ismeretlen maradt előttem, de őszintén szólva, nem is igen érdekelt. Változatosan laktam: egyetemi kollégiumban, bérelt lakásban, barátnál, Moszkvában pedig rendszeresen a külföldi ösztöndíjasoknak kijáró toronyházban. Rómában volt az elhelyezkedésem a legpazarabb, a csodálatos Palazzo Falconieriben.

Ebben az időben egyetlen alkalommal kerültem közel az egyetemi világhoz. 1968-ban, amikor egy kis magyar delegációval megérkeztem Párizsba, a tervezett konferenciát nem lehetett megnyitni, mert a Sorbonne épületét elfoglalták a hallgatók. Értesültünk a hallgatói követelésekről, amelyek nagyon hasonlítottak az amerikai, a német, az olasz követelésekhez, és azokhoz is, amelyeket majd a szegedi és a pécsi hallgatók fogalmaznak meg az 1980-as évek derekán. A francia szokásokat mindenesetre már ismertem annyira, hogy nagyon is megértsem a lázongás okát. Öreg, merev professzori kar, túlszűfolt tanterem, hiányos könyvellátás, szigorú záróra a kollégiumokban, a férfi és a nőhallgatók kerítéssel történő szétválasztása egyazon épületen belül, mindez elég okot képezett a bosszúságra. 1968-at akkor is, azóta is többféleképpen ítélik meg. Van, aki szerint ezzel kezdődött a szép modern világ, más mélységesen elítéli

a rendetlenség és anarchia kezdeteként, és olyanok is akadnak, akik nem tulajdonítanak neki semmi jelentőséget. Kedvem lenne úgy válaszolni a kérdésre, mint tette egy kínai történész egy párizsi középkor-konferencián. Francia kollégája, kimerítve a terítéken lévő középkori kérdéseket, feltette neki a kérdést, hogy miként vélekedik a francia forradalomról, amelynek közeledik a kétszázadik évfordulója. A kínai elhűlt a kérdés hallatán, és bocsánatkérő hangon rebegte, hogy ő ilyen közeli eseményről nem tud véleményt formálni. 1968-ról én sem tudok végleges álláspontot kialakítani, már csak azért sem, mert ennek a mozgalomnak termettek mérges gyümölcssei az úgynevezett nagyvárosi terrorizmus keretében, miközben részben belőle nőtt ki a zöldmozgalom is. Egy valamit viszont jól tudok. A lázongás hatására kezdte el mindegyik fejlett ország állama átalakítani a felsőoktatást. Gomba módra szaporodtak az oktatási intézmények, a szálláshelyek, öntötték a pénzt a könyvtárakba, a felszerelésekre, és számos új szakot indítottak.

Változatos volt a külföldi utakon elért életszínvonal is. Párizsban leginkább éhezni lehetett, mert az ösztöndíj kevés frankot tett ki, és ha valaki, mint én is, a családnak szóló ajándékokkal akart hazatérni, úgy leginkább bagetten és banánon élt. Németországban nem merült fel ilyen probléma, mivel a DAAD-ösztöndíj bőséges volt, és még belső utakat is kész volt az alapítvány fedezni. Rómában az olcsó szállás mellett támogatta az ösztöndíjast a közeli piac, és az a körülmény, hogy a szobákhoz egy főzőfűlke is tartozott. Moszkvában a gondot viszont az jelentette, hogy az elég bőséges ösztöndíjat nem volt mire elkölteni. Ha volt kaviár a piacon, megoldódott a probléma, de ha eltűnt (a többi élelmiszer kíséretében), a rubelt akár az ablakon is ki lehetett volna szórni. Az oroszországi nagybeszerzések divatja akkor múlt ki, amikor már Ausztriából is be lehetett hozni a mosógépet, a fridzsideret stb.

A kutatóutak rálátást kínáltak a nyugat-európai életmódra és kultúrára. Párizsban sok-sok kilométert tettem meg, hogy sorra

látogassam a nevezetes pontokat. Furcsa módon a kevésbé ismert zugok ragadtak meg a legjobban. Számos épület pontosan olyan volt, mint ahogyan a fényképekről megismertem. Ezzel szemben az általam felfedezett Marais, a Place des Vosges látványával nem tudtam betelni. Nem a Tuileriák, hanem a Quartier Latin lett a kedvencem. A Rue St. Michel mindig tartogatott újdonságot, és akár órákig is el tudtam ülni a Luxembourg-kertben. Egyébként nagy mozilátogató lettem, többek között azért, mert olcsó nyelvtanulási lehetőséget nyújtott. A Quartier Latinben volt egy újrjátszó mozi, ahol fillérekért lehetett leckét venni. Az első időkben egyetlen professzorral alakult ki baráti kapcsolatom. Georges Castellan és felesége meghívott vacsorára egy tenger gyümölcseit kínáló vendéglőbe, ahol mind ők, mind a személyzet élénk figyelemmel kísérte, hogy mi történik egy magyar nővel a kaviár láttán. Nagy meglepetésükre szolgált, hogy a hölgy élvezettel nyeldegelte a számára vadonatúj eledelt. Jóval később lett barátnő Elisabeth du Réau, aminek történetéről kisvártatva bővebben beszámolok.

Az NSZK-ba DAAD-ösztöndíjjal jutottam el, még hozzá oly módon, hogy miután a magyar hatóságok első kérelmemet elutasították, az alapítvány a saját nevében, a magyar hatóság közbeiktatása nélkül hívott meg. Az NSZK-ban sosem laktam olyan helyen, amely jelentősebb kulturális élményt kínált volna. Sem Mainz, sem Bonn nem bővelkedett ilyesmiben. Ezért kirándulásokat tettem nagyvárosokba, meg valami miatt híressé vált kisvárosokba. Leginkább Köln ragadott meg a dómjával és a Rajna-parttal. Az agyonbombázott és újraépített nagyvárosok többnyire egy kaptafához igazodtak, és majd csak az egyesített Berlin építészetében jelent meg a fantázia. Egyébként a bonni külügyi anyagban lehetett a legkorábban szabadon kutatni, ami miatt napi járatban voltam Mainz és Bonn között. Mainzban működött egy olyan kutatási központ (Institut für Europäische Geschichte), amely külföldi fiatal kutatókat lakhatással is kínált. Amerikai, lengyel, spanyol, magyar és más fiatalok gyűltek



*Frederico Guida, Catherine Horel, Elisabeth du Reau,
Georges Castellan*

egybe Aretin mester (Karl Otmar Freiherr von Aretin) irányítása alatt, aki rendszeresen tartott beszámolókból kiinduló vitadélutánokat. Pazar könyvtárral rendelkezett az intézmény, és ami nem volt benne megtalálható, azt átkérték máshonnan. Az amerikai hallgatók szünni nem akaró vitában álltak egy bajor fiatalemberrel, aki szerintük reakciós nacionalista volt. Az amik egyébként elkészítettek egy karácsonyi vacsorát is, amely a túlsütött pulyka és az édesburgonya következtében nehezen volt fogyasztható. Csakúgy, mint az én gulyáslevesem, amelyben a marha órák alatt sem akart megpuhulni. Itt egy időben tartózkodtunk a debreceni Kövics Emmával, aki nem sokkal később kilépett egy teherautó elé, és nagyon fiatalon életét vesztette. A következő alkalommal már Bonnban béreltem albérletet, ahol a szobához hozzátartozott egy fürdőszoba és egy apró konyha is. A város központjától villamossal körülbelül tíz-tizenöt percre volt. Beköltözésem utáni reggelen tehénbőgésre ébredtem. Álmodom vagy hallucinálok – gondoltam, ám ahogy kinéztem az ablakon, a szomszéd udvarán egy valóságos tehenet láttam bókászni. Az NSZK fővárosában voltam, ahol egyébként rátaláltam Beethoven szülőházára.

Az olaszországi csodákat meg sem kísérem felsorolni. Bologna, Róma, Firenze, Nápoly alkotta a fő állomásokat, de megfordultam egészen kicsi településeken is. A legtöbb időt Rómában töltöttem, mivel egy idő után már az ottani külügyi levéltárban is volt kutatható anyag, amelynek a legfőbb gondnoka Enrico Serra professzor volt. Egy alkalommal meghívott egy olyan ebédre, amelyen a másik vendég a magyar ügynek sokat ártó közíró, R. W. Seton-Watson fia volt, aki – mint erről meggyőződhettem – nem osztotta apja nézeteit. Ez az ebéd egyébként azzal vált még nevezetessé, hogy a taxi- és autóbusszsofőrök e napra időzítették általános sztrájkjukat, aminek következtében le kellett gyalogolnom a több kilométeres utat a magyar akadémiától a külügyminisztériumig, mert az ebédet annak a vendéglőjében tálalták. Rómában egyébként sokat felszedtem a nyelvből is, és sok baráttra tettem szert. A barátkozás itt jóval könnyebben ment, mint bárhol másutt, az általam megismert Nyugat-Európában. Frederico Guida volt egyikük, akivel együtt szerveztük két évente a magyar–olasz konferenciákat egyszer Itáliában, egyszer Magyarországon. Ez a rendszer régen megszűnt, mivel elfogyott a pénz, sőt az érdeklődés is. Közel került hozzám Marta Petricioli, akinél eltöltöttem néhány napot a fényességes Firenzében. Hosszan tartó kapcsolat jött létre az Udinében magyar nyelvet és kultúrát tanító Roberto Ruspanti professzorral, aki lefordította többek között Petőfi *János vitézét*, nagyszabású nemzetközi konferenciát rendezett 1956. negyvenedik évfordulójára, és az elhangzottakat kötetbe rendezve kiadta; ráadásul magyar nőt vett feleségül. Többször elkísérte hozzám Gilberto Martinellit, aki dokumentumfilmeket készített magyar tárgyú történeti szituációkról, többek között a Budapesten megbízottként ténykedő Guido Romanelliről. E tevékenységével magyar kitüntetést érdemelt ki. Több további olasz professzorral volt még kapcsolatam, de őket nem sorolom fel, mivel jó ideje nem hallottam hírt felőlük. Említenem sem szükséges, hogy Olaszország gasztronómiai kínálata nemcsak

a számtalan jó városi vendéglő okán kiváló, hanem azért is, mert a legkisebb helység legkisebb fogadóiban is elsőrangú ételeket, különlegességeket és italokat szolgálnak fel.

A Történettudományi Intézethez fűződő konferenciájáratokon megfordultam még Szófiában, ahol szerencsém volt végighallgatni egy pápa misézését, aki olyan baritonnal rendelkezett, hogy elmehetett volna bármely operaház énekésének. Részt vettem azon a történetkongresszuson is, amelyet Bukarestben rendeztek meg. Egy vendéglőben incidens érte a kis magyar delegációt, amiért kárpótlást nyújtott az a román ember, aki az utcán leszólított minket, hogy előadja a megbékélés szükségességének általa vallott elvét. Következő bukaresti jelenlétemre az Akadémia képviseletében került sor. Ceaușescu azzal lepte meg a tudományos világot, hogy összehívta az összes Nobel-díjjal kitüntetett tudóst és az összes akadémia elnökét egy nagy békedemonstráció címszava alatt. Az MTA elnöke vagy nem akart, vagy nem tudott Bukarestbe utazni, ezért a helyettesét küldte, és mellé kiválasztottak engem, mint aki tud valamit a biztonsági kérdésekről, beszél egy-két nyelven, és még csak nem is alkoholistá. A nagy ember fogadást adott az egykori királyi palotában, ahová a román főváros előkelő szállodájából, ahol elszállásolták a vendégeket, néhány perces út vezetett. Útközben azonban volt egy zöldegesbolt, ahová megérkezett egy teherautónyi káposzta, amelyet leszórtak a bejárat elé. Kilométeres sor keletkezett káposztára éhes emberekből. A palotában egy hatalmas előtérben kellett várakozni, majd egy ajtónálló egyenként bocsátotta be a jelenteket, mindenkinek bemondva nevét és minőségét. Fejből, papír nélkül. Hogy, hogy nem, minket elsőként szólított, és miután tisztelegtünk Ceaușescu és neje előtt, mellettük jelölték ki a helyünket. Végignézhettük a megtiszteltetéstől ragyogó Nobel-díjasok és akadémiai vezetők felvonulását, a kézcsókokat, és gyönyörködhattunk a terülj-terülj asztalban, amelyen felhalmozták az összes delikateszt, amit csak a világon felleltek,

és egy másik asztalon a legfinomabb italokat. Nagyobb már nem is lehetett a kontraszt a káposztával.

Volt még egy nem hivatalos bukaresti kalandom. Barátommal érkeztem a világkiállítás akkori székhelyére, Bukarestbe, és amíg ott a stand készült, rengeteg időm volt, hogy bejárjam a román fővárost. Szomorúan konstatáltam, hogy a csinos kertes villákból álló egykori főutca eltűnt. Eltűnt azzal az idősödő magányos hölggyel együtt, aki az egyik ilyen csinos villában abból élt, hogy sorra eladta a márkás darabokból álló berendezést. Egykor volt elég pénz arra, hogy a házat elegánsan berendezzék, mivel a hölgy apja a királyi udvarban volt magas rangú hivatalnok. Láttam azután a Néprajzi Múzeumban piros csizmát, amely román volt, székel kaput, amely szintén román volt, és munkástörténeti kiállítást, amelyben egyetlen erdélyi magyar sem szerepelt. Ezzel szemben egy fecnit sem találtam sehol, amely bizonyította volna a dákoromán elméletet. A történetben körülbelül hét évszázad üresen tátongott. A bukaresti kaland csúcspontja azonban még hátravolt. A kiállítás megnyitása előtt kimentem, hogy a kínálatot megnézzem a nagy tömeg beáramlása előtt. Indultam volna kifelé, ám a kaput zárva találtam. Megjelent viszont egy csapat, amelyet civil ruhás kísérei meghatározott helyre vezényeltek és ott U alakban felsorakoztattak, majd rövid szövegeket tanítottak be a jelenlévőknek. Nem tudtam eltűnni közöttük, mert egy nyugati bőrkabát volt rajtam, és a szövegeket nem tudtam skandálni. Megjelent mellettem az egyik civil ruhás, aki mondott valamit románul. Csak egyet tudtam: magyarul nem szólalhatok meg. Franciául mondtam, hogy nem értek románul, és csak egy látogató vagyok. Más nem történt, mint hogy a másik oldalon és a hátam mögött is megjelent a Securitate egy-egy embere. Kisvártatva bevonult Ceaușescu. Végiment az U betűs alakzat egy része előtt, fellépett az odakészített dobogóra, a tömeg pedig harsányan üdvözölte. A megbeszélte pontokon a főnök beszédét a betanult szlogenek üvöltésével meg-megszakították.

Miután a színház véget ért, a tömeg elszéledt, és én is utamra mehettam. Az incidenst könnyű volt kimagyarázni, mivel egy világkiállítás megnyitó napján nem különös eset összeakadni egy francia nővel. A pompás megnyitót, az éljenző, boldog tömeget este viszontláttam a televízióban.

Miután elfoglaltam a rektori széket, számos hivatalos utat tettem. Jártam Bécsben, Grazban, Genfben, Bayreuthban, Marburgban, Bolognában, Újvidéken, Zágrábban, Lvivben, Moszkvában, az Egyesült Államok mintegy tizennégy-tizenöt városában, illetve egyetemén, és Tajvanon. Ezek közül csak néhányat, a legemlékezetesebbeket emelem ki. A nagyon új bayreuthi egyetem rektora, Theiss professzor régi ismerős volt Pécsen, mivel a két egyetem jogászai rendszeresen látogatták egymást. Legfőbb törekvése volt egy informatikai kar beindítása, amit a tanács két alkalommal leszavazott. Miután harmadszorra sikerült átverekednie az ügyet, fogalmazta meg számomra a rektor három fő erényét: „*Türelem, türelem és türelem!*” Innen egy alkalommal elautóztam Marburgba, ahol az egyik egyetemi tanár elkalauzolt a dómba, amely a magyar Erzsébet királyné nevét viseli, és amelyben áll egy szobra is. Határozott benyomásom volt, hogy a városlakók büszkék az ő magyar Erzsébetükre. (Ez a professzor értette félre a pécsi egyetemi névadományozási szándékot néhány év múlva.) Bolognában a rektor fő gondja az volt, hogy szerződést akart kötni a Fiat-céggel, amely új szakok bevezetését jelentette volna a Fiat finanszírozása mellett. A tervnek voltak támogatói, de még több volt az ellenfele. Láttam itt egyetemi anyakönyveket számos magyar névvel, jó néhány *Corvinát*, más magyar emlékeket, és a rektor elírányított a városközpontban található magyar–illír szobához. A szoba az udvarról nyílik, és a falain magyar, illetve illír (horvát) ruházatot viselő festett alakok láthatók. Itthon senkit sem érdekelt ez a szoba, és a *Corvinák* sem. Bolognai tartózkodásom alatt rendezték meg a Mazzini Társaság összejövetelét, és egyetlen külföldiként meghívtak a dísz-

vacsorára. Sorra álltak fel a különböző városok képviselői, hogy elmondják köszöntőjüket, és a környezetem nógatott, hogy mondjak egy tósztot én is. Miután a köszöntők úgy kezdődtek, hogy „Noi genovesi”, „Noi romani” stb. én azt az ismeretlent köszöntöttem fel, aki beszédét így kezdhette volna: „Noi Italiani”.

Újvidékkel jó volt az egyetemi kapcsolat, amit jelzett az is, hogy a Jugoszlávia felbomlását kísérő zavargások idején teherautó-számra menekítették át hozzánk az ottani főiskola értékeit, amelyek a Rákóczi úti épületünk pincéjében vészték át a zord időket. Zágrábbal viszont nem sikerült tartós kapcsolatot teremteni. A kinyilvánított jóakaratot mindig nagy csend követte. Zágráb végeredményben budapesti kapcsolatot keresett, és Pécs túlságosan kicsi és „vidéki” volt számára. Ez a hangulat Sokcsevics Dénes magisztrális horvát történetének megjelenése után talán változásnak indult. Nagy örömmel fogadtak viszont a mai Lvivben (Lvov, Lemberg). Elmesélték a város és a régió egész történetét, azt a nem is kis szakaszt kivéve, amikor Ausztria–Magyarország része volt. A felejtés nem is könnyű, mert Lviv belső tere egyszerűen a Monarchia része. Fantasztikus a temetője, amelyben egymás mellett találhatók ukránok, lengyelek, németek és zsidók sírjai.

Moszkvában – többek között – egy nagy nemzetközi konferencián vettem részt, amelynek egyik nevezetessége volt, hogy az ország egyik legjobb szállodájában helyeztek el, miként a nyugat-európai vendégeket. Ezúttal nem találkoztam csótányokkal, mint a keleti ösztöndíjasoknak fenntartott toronyházban. Ekkor értettem meg, hogy az idelátogató külföldiek miért dicsérték hangoz szóval az orosz konyhát a nagy forradalom előtti időkben. A konferencia másik szenzációját egy francia történész nő poggyászának Föld körüli útja jelentette. A hölgy ott maradt váltóruha, hálórúha és tisztálkodószerek nélkül, s hiába volt pénze, hitelkártyája, nem ment velük semmire. A konferencia orosz hölgytagjai mentették meg addig is, amíg

az elkészült koffert sikerült nyakon csípni. Egy másik alkalommal a Gorbacsov-féle szesztilalom idején érkeztem Moszkvába, mikor is az ottani kollégák fő foglalkozása az alkoholvadászatban merült ki. Általában sikerrel jártak, ha vodkát nem is, pezsgőt mindig találtak valahol. Egyáltalán nem voltak elégedettek, mivel az oroszok a pezsgőt nem is tekintik alkoholnak, hanem csak amolyan kísérő lötytynek tartják. Egyébként ekkor az oroszok aranyban úsztak. Élelmiszer, textília alig mutatkozott, ezzel szemben az ékszerészek dúskáltak az aranyban. Az az örmény család jutott eszembe, amely évek óta várt egy mosógépre, ám a házuk dugig volt kristályholmival. Azt lehetett kapni. Sajnálatos módon az arany egyáltalán nem vonzott, és ezért elmulasztottam bevásárolni belőle.

Fogalmam sincs róla, hogy vajon hogy jutott az amerikai State Departement eszébe, és vajon kinek, hogy meghívjon egy ottani egyetemi turnéra, és az út egyhavi költségét állja is. A repülőtérén az ő emberük várt rám, megszervezték az egész utat, fizetett kísérőt adtak mellém, aki egyúttal a tolmács szerepét is ellátta, és a kezembe nyomtak egy tekintélyes összeget a hotelszámlák, múzeumi belépők stb. fedezésére. Mindenütt bejelentették a látogatásomat, méghozzá nemcsak az egyetemek vezetőinek, hanem távoli rokonoknak, valamint olyan közömbös civileknek, akik hajlandók voltak fogadni egy idegent, és az amerikai társadalom különböző rétegeit képviselték. Látványokban is volt részem. Berepültem a Grand Canyonba, láttam egy fantasztikus Renoir-kiállítást, megfordultam egy szerencsejáték-barlangban, és remekül szórakoztam egy színházi esten a Broadwayn. Volt egy nem hivatalos látogatásom is. Soros György hívott meg vacsorára Vásárhelyi Miklós társaságában. Vásárhelyi jó ismertem, dolgoztunk együtt néhány projekt keretében, és alighanem ő ajánlott be Sorosnál. A liftajtónál egy távol-keleti inas várt, aki bevezetett a végeláthatatlan lakásba, ahol a házigazda mellett megjelent Soros György édesanyja. Akkori felesége nem jött vacsorázni, mert néhány napja szült.

A mama viszont, ahányszor csak megszólalt, csepülte a New York-i lakást, amelyben kilométereket kell gyalogolni. Az igazi otthon a pesti háromezobás lakás volt – mondta. A vacsora jó volt, a beszélgetés közömbös, Soros nem ajánlott fel sem ösztöndíjat, sem egyetemi támogatást, és ilyesmit én sem hoztam szóba.

A meglátogatott egyetemeket nem sorolom fel, hanem benyomásomat és a tanulságokat összegzem. Minden általam megfigyelhető egyetem rendelkezett olyan forrással, hogy színvonalát elég magasán alakíthassa ki, ám az élenjárók egytől egyig nagy vagyonnal és hatalmas szponzori támogatással rendelkeztek. A leglátványosabb vagyonnal Austinban találkoztam, ahol az egyetem hatalmas földeket, csordákat, olajkutakat birtokolt. Megvolt viszont mindene az Indiana államban lévő Bloomingtonnak is, csak társadalmi háttere nem volt, mert a kisváros lakóit vajmi kevéssé érdekelte az egyetem. Ránki szerint, aki az általa kezdeményezett magyar tanszék élén állt ekkoriban, a hallgatók által elért szint körülbelül egy vidéki magyar gimnáziuménak felelt meg. Hasonlóképpen a semmiben helyezkedett el a mormon egyetem, ahol tilos volt az alkoholfogyasztás, a cigarettázás, cserébe azonban a hallgatók ellátása és oktatási kiszolgálása nem hagyott maga után kívánnivalót. Itt hallottam a legjobb történelmi előadást. Nem vonhattam le azt a következtetést, hogy nagy vagytonokat kell szereznem a Janus számára, azt azonban igen, hogy végzett egykori növendékeket érdemes megszólítani, hogy a diploma birtokában megszerzett tőkéjük egy piciny részéből áldozzanak az alma mater javára.

A másik tanulság abban állt, hogy egy nagyobb régió szétszórt felsőoktatási intézményeinek érdemes megszervezni az együttműködését. Ha az oktatók több helyen fellépnek, szélesíteni lehet a kínálat spektrumát, ha közös témát kutatnak, gyorsabban lehetnek eredményesek, rövid időn belül el tudják helyezni a technikai és más újításokat, és az egyetemi vérkerin-

gésbe be tudják vonni a legkisebb és legeldugottabb intézményeket is. Láttam olyan egyetemet, amely a vezetőket helikopterrel utaztatta az egyetemek között. Jól tudtam, hogy a Janusnak nincsenek helikopterei, és belátható időn belül nem is lesznek, ezt az együttműködést – ha úgy tetszik, integrálást – mégis el kell kezdeni, mert értelmes.

Semmi meglepő nem volt az amerikai egyetemek által kidolgozott professzori követelményekben, mert szinte hajszálla megegyeztek a hazaiakkal. Két amerikai eljárás volt megfontolandó. Az egyik, hogy a foglalkoztatásnak feltétele volt a kellő létszámú hallgatói csoport, a másik, hogy a professzori megbízatásnak nem volt korhatára, a tanár addig működhetett, amíg elég sok hallgató volt kíváncsi a mondandójára. Nem kétséges, hogy e rendszernek van, vagy legalábbis lehet hátulütője. A hallgatók nem szentek, és nem is bölcsek. Mennek arrafelé, ahol könnyebb elérni a jó jegyet, mehetnek a mindenkor divatot követve, és így bekövetkezhet, hogy egy ideig mindenki russzisztikát, máskor nagyon sokan Közép-Európát, azután Kínát választják, és ezzel befolyásolják az oktatók sorsát. Ennek ellenére az amerikai rendszer sokkal jobb, mint például a magyar, amely nyugdíjba küldi az oktatókat hatvanöt éves korukban, akár katedraképesek, akár nem.

Többi tapasztalatom már csak magántermészetű volt. Egy farmer, aki nem győzött panaszkodni a nyomott árakra, a jó módú özvegy, aki – mint hangoztatta – egyáltalán nem rasszista, ám mégis fontolgatja az elköltözését, mert az utcába már túl sok gazdag fekete költözött be. Egy távoli rokon, aki kikutatta a IV. Béla által aláírt adománylevelet az Ormós testvéreknek, egy másik, aki ötvenévesen éppen elvesztette mérnöki állását, és ettől nem volt jókedvében, mert attól tartott, hogy az ő korában nem lesz könnyű másik munkahelyet találnia.

Volt viszont egy rendkívül jelentős találkozásom Pittsburgh egyetemének rektorával, aki hallgatócserét ajánlott fel. Abban egyeztünk meg, hogy az első évben tíz Janus-hallgatót fogad-

nak, és ezt követően megszervezzük az ottani hallgatók pécsi tartózkodását. Az utóbbira sajnos nem került sor, aminek az okát nem tudom megjelölni. Pécsen meghirdettük a lehetőséget, pályázni lehetett, és egy zsűri döntött a kiutazókról. A kiválasztottak között egy történészhallgató volt, Nagy Mariann, akinek a beszámolójával e lapokon még találkozni fogunk.

Tajvan kormánya 1991-ben meghívott egy magyar delegációt hét-nyolc napos látogatásra, és tagja lettem a delegációnak. KLM első osztályon utaztunk, bangkoki átszállással. Bangkok mély benyomást gyakorolt rám, mivel olyan tiszta és olyan üres repülőteret sehol sem láttam, mint ott. Tajpejben fekete limuzin várta a magyarokat, hogy egy szerényen berendezett, de tiszta és kényelmes hotelbe szállítsa őket. A szobából Nyugat-Európában körülbelül négy hotelszobát alakítottak volna ki. Az éjjeliszekrényen két könyv hevert: egy Biblia és a Korán. Az utóbbi francia nyelven. Később elolvastam egy német nyelvű változatot is. A kettő között nem volt szembevetendő különbség, és megegyeztek abban, hogy egyik változat sem szólt arról, hogy a hit terjesztése érdekében békés, civil embereket, nőket és gyerekeket lehetne vagy egyenesen kellene meggyilkolni.

Kis Kína vezetői, akiknek a rangjával nem jöttünk tisztába, mert azt nem említették, elláttak bennünket minden földi jóval. A reggeli elképzelhetetlen bőségben kínálta a húsokat, zöldségeket, gyümölcsöket, tésztákat, tortákat, és ebéd címén a nagy körbe forgó asztalon legalább egy tucat fogás masírozott végig. Csak azt nem tudtuk, hogy mit eszünk. A harmadik vagy negyedik napon megkérdeztem a kísérőnket, aki majdnem tudott németül, hogy vajon miért nincs rizs soha az asztalom. Rizs? – kérdezett vissza a lány. A rizs a szegény emberek étele, de ha akarom, elvisz egy olyan étkezdébe, ahol ehetek rizst. Elmentünk, és többé nem reklamáltam a nemzeti eledelt, és azon sem csodálkoztam, hogy az urak nem fogyasztják a helyi ragacsot. Egyébként Tajvan főutcája oly csillogó volt, hogy elment volna bármely európai vagy amerikai nagyvárosba, de a mellékut-

cákba már nem volt tanácsos betérni szürkület után, mert ott patkánnyal is lehetett találkozni. Az utcák tele voltak biciklikkel és robogókkal, de abban az időben személygépkocsija nem lehetett közönséges halandónak. Mindenkinek volt lakása, még ha madárkalitka méretű is. Tudtommal azóta sokat változott a világ Tajpejben. Valószínűleg nem változott viszont azokon a munkahelyeken, amelyeken a hegy oldalából fejtették ki a fél-drágaköveket. Kirándulást tettünk egy ilyen helyre, ahol azt láthattuk, hogy az egész művelet emberi erővel megy végbe, csakúgy, mint évszázadokkal ezelőtt. A fejtés közelében volt azonban egy butik, amelyben gyönyörű ékszereket lehetett vásárolni.

Nagy élményt nyújtott egy számítógépes labor, amelyben több tucat fiatal dolgozott a világ minden betűkészletével. Távolból mutattak meg egy még nem működő „abszolút steril” munkahelyet, amelynek rendeltetése nem derült ki.

Egy alkalommal abban a megtiszteltetésben volt részünk, hogy tiszteleggettünk a nemzeti hős, Csang Kaj-sek méretes szobra előtt. Nem tudom, hogy csak az emlékemben tűnik óriásinak, vagy valóban túlméretezték a nagy ember alakját, aki megalapította a Kuomintang nevű pártot, és seregének maradvékát átvezette a kis szigetre. Tajvan másik hőse, Szun Jat-szen nem vehetett részt az államalapításban, mivel 1925-ben meghalt. Összegyűjtött művei kötelező olvasmányul szolgálnak kicsinek és nagynak, ám e művek a fiatalok nagy szerencséjére megférnek egy kötetben.

Rektori működésem első három évében nem jártam Párizsban, ezzel szemben egy párizsi delegáció ellátogatott Pécsre. A csoportot Elisabeth du Reau vezette, aki a Sorbonne III. rektorhelyettese és az európai politikatörténet, valamint a politikai gondolkodás történetének professzora volt. Érdeklődését az 1980-as évek derekán kiterjesztette Közép-Európára, majd a Balkánra. A delegáció vegyes foglalkozású értelmiségiekből tevődött össze, és közöttük volt a *Le Monde* közép-európai kérdésekkel foglalkozó rovatának vezetője. Elisabeth kivételével



Elisabeth du Reau

nem volt közöttük történész, ami miatt a pesti történészek nem sokat törődtek velük, engem viszont elsősorban a kapcsolat lehetősége érdekelt, ezért a Janus gazdag programot kínált a franciáknak, és magam is vacsorára invitáltam őket. Az első találkozásból utóbb barátság született. Elisabeth és kollégái révén több előadást tartottam náluk, Elisabeth 2004-ben az MTA külső tagjaként nagy sikerű előadást tartott, és most éppen tárgyalásban áll az Akadémiával egy következő fellépésről, amely – híreim szerint – 1848-at járja majd körül.



Sokáig azt gondoltam, hogy minden csalódásomért a partner a felelős. Nagy nehezen jöttem rá, hogy a csapongásnak, válásnak és végül a magánynak folyamatosan saját magam álltam a mélyén. Én mentem bele olyan kapcsolatokba, amelyekbe érettebb fejjel nem mentem volna bele, én képzeltem bele tulajdonságokat valakibe, olyanokat, amelyek nem voltak benne, és én voltam az is, aki a valóság kitérülését követően nem voltam kész és képes kompromisszumra. Valójában nem feleltem meg egyetlen vízióknak sem, amelyet a férfiak nagy része, többsége kialakít magának. Messziről nézve sem voltam az a gyenge virágszál, aki oltalmat keres az életben. Ezzel szemben sorra szembekerültem ilyen gyenge virágszálakkal, és mindig ők bizonyultak erősebbeknek. Elhagyta a családját, sőt esetleg még férjhez is ment, mindazonáltal visszavágyott a fészekbe, és azt meg is találta. Vagy csak ideggyenge volt, és támaszra szorult stb. Ez nyilvánvalóan azért történhetett, mert a férfiak egy részének tetszik ez a szerep, míg egy saját lábán elég szilárdan álló nőt miért is gyámolítanának?

Nem feleltem meg annak a nőtípusnak sem, aki a zseniális férj kedvéért félreteszi minden ambícióját a családjára szerepének kivételével, felhagy saját szakmájával, hogy minden erejével a zsenit segítse és kiszolgálja. Nem tudni, mi történt volna, ha történetesen összehoz a sors egy zsenivel. Mindenesetre nem tette, és még csak a látóterembe sem került egyetlenegy sem. Sok tehetséges férfit megismertem, de zseni nem akadt

közöttük. Mivel magamban is felfedeztem némi tehetséget, semmi okot nem láttam arra, hogy ne tekintsem magam egyenrangúnak velük. Furcsa módon ezt még a legtehetségesebb férfiak is rossz néven vették. Ennek egy jól látható jele volt, hogy amikor egy rádiós riporter arra kért, hogy a beszélgetést én irányítsam kérdéseimmel, a riportalany, egy nagyon is tehetséges történész úgy reagált, hogy lélegzetvétel nélkül darált le egy hosszú szöveget, úgy, hogy szóhoz sem jutottam. De már egyetemista koromban is nagy bosszúságot váltott ki, hogy játszva szerzem meg a legjobb jegyeket, míg a felsőbbrendű hímnemű lényeknek ez nem mindig sikerül. Nem vettem észre, hogy az önérzet végül is olyanok felé sodor, akik nem sokat adnak a szellemi kvalitásokra, hanem más tulajdonságokkal szeretnek villogni.

Annak a nőtípusnak sem feleltem meg, amelyet meg lehet vásárolni. A vételár lehet a jólét, az aranykalitka vagy egy kelet-európai nő esetében a nyugati állampolgárság, és sok minden egyéb. Női karrierem során akadt olyan férfi, aki azt gondolta, hogy nemcsak hazát, gyereket, de szakmát elhagyva elmegyek egy áruházba pénztárosnak, csak hogy kijussak a „szabad földre”. Nem jutottam ki, mivel a felkínált lehetőséget ilyen feltételek mellett nem tudtam volna hasznosítani, a már csaknem kész doktori disszertációt nem fejezhettem volna be, és a kilátásba helyezett egyetemi tanári kinevezést sem érhettem volna el. Így azután felerősödött a többi szempont is. Kérdéssé vált, hogy a gyerekeimet magam után tudom-e vinni, és még az is, hogy a jól beszélt új nyelv valaha is megközelíti-e azt a szintet, amelyet az anyanyelvemen elértem. Egyetemi közegben erre nyílt volna remény, egy áruházban dolgozva azonban aligha. Nos, maradtam, ahol voltam – és nem bántam meg. Noha az életem továbbra sem hasonlított egy sétataglópra, nem bántam meg egy percre sem.

A fentiek ellenére még lehetett volna örömöm a szex jóvoltából, ám jó sokáig nem volt. A férfiak, ha esetleg az eszükkel

nem is racionalizálják, ösztönösen mégis tudják, hogy mit akarnak, és hamar rájönnek, hogy céljukat hogyan érik el. A vágy a nőkben is él, ők is szeretnének eljutni valahová, ám nem tudják, hogy hova, és még kevésbé, hogy miként. Minden bizonnyal voltak kivételek, de vélhetően igen kevesen. Felső rétegekből kikerülő nők, jómódban élők, értelmiségiek és művészek már az „én időmben” is elkerültek olyan nyugati országokba, ahol megtanulhattak ezt-azt a szexuális élet rejtelseiből, a számuk azonban vélhetően csekély maradt. A nagy többség megmaradt tudatlannak, és ennek többféle következménye volt. Az asszonyok egy része megjátszotta magát, hogy eleget tegyen az elvárásnak, és állandó hazugságban élt; amíg a férj igényt tartott rá. Több gyereket szült, anélkül hogy egyszer is megtapasztalta volna az orgazmust. Más részük ráunt a játékra, és a férj is ráunt arra, hogy egy fadarabot ölelgessen. Megint máskor egyikük vagy mindketten másfelé kezdtek keresni a kielégülést, ami válásra vagy örökös feszültségre vezetett. Biztos vagyok abban, hogy máig a világ ebből a szempontból nagyot változott, de abban is, hogy ezt többnyire nem a szülők, nem a tanárok, nem a lelkipásztorok idézték elő, hanem elsősorban nyugat-európai és amerikai filmek, regények, krimik, amelyek egy része meglehetősen részletességgel, ízlésem szerint olykor túlzásba vitt realitásigénnyel ábrázolja a szexuális kapcsolatokat.

Mint látható, óvakodtam attól, hogy neveket említsek, mivel mindegyik férfinak vannak vagy lehetnek leszármazottai, akik jogosan rossz néven vehetnék, hogy tollamra veszem valamely őzüket. Egy esetben azonban kivételt teszek, mert a történet nem csak magánügy, és mert tudtommal nem él leszármazott a saját fiam kivételével, aki azonban biztosan nem haragszik meg érte. Szekeres László irodalomtörténész, Jókai-szakértő, erőszakos úton lett a férjem, akit azért fogadtam el, mert az erőszaknak gyümölcse lett. Ennek ellenére igyekeztem eleget tenni minden női kötelezettségnek, és viszonylagos békében éltünk addig, amíg meg nem hívtam látogatóba egy általam is-

meretlen férfit. Jó háziasszony módjára gondoskodtam uzsonnáról, és vásároltam némi italt is. Egy kis idő múltán a férjem őrröngeni kezdett. Leseper mindent az asztalról, betörte a vitrin üvegét, és onnan mindent kihajigált, földhöz csapott, majd a kezébe akadt vászonneműt szaggatta darabokra. Nem ivott többet, mint a vendég vagy jómagam, mégis jó ideig azt gondoltam, hogy alkoholista. Nem volt az, hanem ahhoz a ritka fajtához tartozott, amely egyáltalán nem bírja az alkoholt. Mivel ezt ő sem tudta, a jelenet, ha nem is ilyen végzetes formában, de többször megismétlődött.

Az ennél nagyobb problémát az jelentette, hogy az 1956. októberi eseményeket követően megjelent hajnalban egy négy főből álló kommandó, amelynek tagjai házkutatást végeztek, egyikük végignézte a gyerekeknek szóló diafilmeket, másikuk összeszedte a könyveket, amelyek címében felfedezte Hitlert vagy Mussolinit, egy harmadik nagy örömmel talált a szerszámok között egy bokszer, amely ismeretlen módon került oda, és végezetül behívtak tanúnak néhány szomszédot, a férjemet pedig elvezették. Laci néhány nap múlva előkerült, és nem sokára rájöttem, hogy e néhány nap elég volt ahhoz, hogy be-sszervezzék. Ettől kezdve mintegy hét évet állandó félelemben éltem le. Egyre szaporodott a témák száma, amelyet nem volt tanácsos érinteni, nemigen hívhattam vendéget, mert félni kellett attól, hogy veszélynek lesz kitéve. Természetesen el akartam válni tőle, ám azzal fenyegetett, hogy magas összeköttetései segítségével elveszi a fiamat. Végül összeszedtem minden bátorságomat, felkerestem az egyik Berindei ügyvédet, aki úgy oldotta meg a kérdést, hogy a gyerek fejében a férjemre hagyom a lakást minden felszereléssel egyetemben. Szabad lettem, de nem volt még csak egy kiskanalam sem. Anyám sietett a segítségemre.

Itt szólok a leszármazottaimról, ám ezt csak röviden teszem, mert azt gondolom, hogy az életük az ő életük, és igazán csak ők mesélhetik el. Szó esett már két gyerekemről, Zsuzsáról és



Laci gyermekei, Fruzsina és Anna

Laciról, ám eddig felnőtt életük nem került szóba. Zsuzsa (dr. Erdélyi Zsuzsanna) kiválóan fejezte be jogi tanulmányait, és két házasságában született két fia: Zsolt és Gábor. A második férj mérnökember volt (már meghalt), mindazonáltal a két diploma sem volt elég ahhoz, hogy Kádár János országlása idején tisztességesen beilleszkedjenek a hazai életbe. Nyakukba vették a világot, megjárták Belgiumot, Franciaországot, valahogyan elkerültek Indonéziába, és végül Új-Zélandon települtek le. A mérnöki tudással itt úgy-ahogy érvényesülni lehetett, a magyar jogot azonban jobb volt elfelejteni. Az idősebbik fiú, akit joggal lehet nyelvzszeninek tekinteni, feleségül vett egy maori lányt, és született egy kisfiuk. Zsolt és családja jól boldogul. Gábornak viszont súlyos nehézségei vannak diszlexiája miatt, mindazonáltal ért hozzá, hogy minden bajból kihúzza magát és folytassa küzdelmes életét. Úgy tűnik, hogy ezt jelenleg számottevő sikerrel tudja megoldani. Zsuzsának viszont erős honvágya támadt. Hiányoznak neki a hazai ízek, a színházak, koncertek, kiállítások, röviden: hiányzik az európai kultúra, amiben az új-zélandiaknak vajmi kevés rész jutott. Európa nem ért el odáig. Zsuzsa most éppen készül egy hazai utazásra.

László fiamról második elvált felesége, Dulka Erika pszichiáter, aki megközelítőleg tíz éve Svédországban dolgozik, azt



Fruzsina, Anna és Tibor

mondta egyszer, hogy nem kell féltennem, mert Laci a jég hátán is megél. Ha végignézem eddigi életútját, Erikának igazat kell adnom. Laci fantasztikusan ért ahhoz, hogy a többnyire maga állította buktatók után sikerrel korrigáljon. Hetedik gimnazista korában megbuktatta magát, hogy ne kelljen többé iskolába járnia, majd gyorsan rájött, hogy érettségi nélkül megmozdulni sem lehet, úgyhogy percek alatt letette az érettségit, majd évek során számtalan „papírt” szerzett be. Kitanult számos mesterséget, megnyert számtalan vitorlásversenyt, a győzelmi kupák hosszú métereken keresztül sorakoztak a polcon. Megalapította a *Hajó Magazin* nevű folyóiratot, amely most már negyedszázada rendszeresen megjelenik. Kiadott több elegáns albumot. Egy valamit elvétett. Egy gyönyörű házra vetette ki a szemét, és hogy elnyerje, túlságosan nagy banki kölcsönt vett fel. Valószínűleg ez sem lett volna végzetes, ha az üzlet nem megy mind rosszabbul. Nos, ennek bukás lett a vége, Lacinak ismét a jég hátán kellett megvetnie a lábát, ámde megtette. Jól van, dolgozik, és legutóbb nagy nemzetközi díjban részesült egy általa konstruált és nagyrészt általa kivitelezett vitorlással.

Első házasságából Lacinak két lánya született, a másodikból egy fia. A három helyes kölyökből három szép felnőtt lett. Nagy fájdalmamra egyikük, Anna, magas, fess lány, aki mindenáron

színésznő szeretett volna lenni, és magát nem kímélve készülődött a feladatra, de nagyon korán meghalt. Statisztaszerepekig jutott, és sosem derült ki, hogy milyen is lett volna nagyobb szerepekben a színpadon. A másik lány, Fru életútja meglehetősen zezgugosan alakult, ám megszerzett egy diplomát, igen jól megtanult angolul, egy elég nagy cégnél marketingigazgató, és egyedül gondozza két gyerekét. A tizenkét-tizenhárom éves gyerekek jól tanulnak, az idősebbre, Gáborra úgy ragadnak a nyelvek, mint „kutyára a kosz”, élen jár az informatikában, és jelenleg a robotokkal foglalkozik, míg Sára, a fiatalabb nagyszerű helyzetfelismerő, és ő az, aki soha semmit sem felejt el, amit tudni kell. Sára divattervezőnek készül, az egyik ruhakölteményét elkészítették, jó áron eladták, és jutalomként ő is kapott némi pénzt és egy ruhát. Szorgosan gyűjti a pénzt egyetemi tanulmányaira. Laci második házasságából Tibor származik, aki gimnáziumi alulteljesítések után pazar érettségijével egyetemre került. Ám közgazdasági diplomájával nem sokra ment, így hát két évet Svédországban töltött barátnőjével, Ágnessel együtt, aminek legnagyobb haszna abban állt, hogy megtanulta a svéd nyelvet. Jelenleg nem a diplomájának, hanem az angol-svéd nyelvtudásának köszönheti, hogy egy nagy indiai cég budapesti leányvállalatánál dolgozik. Született egy kislányuk, Fanni, aki nemsokára ünnepelheti első születésnapját, aminek megfelelően jól ért az evéshez, iváshoz és a mászáshoz, sőt némi segítséggel már az első lépéseket is megtette.

Szűkebb családom belőlük áll, és ehhez hozzájönnek Eszter húgom leszármazottai, akikről már volt szó. A távolabbi rokonokat, unokatestvéreket és az ő leszármazottaikat lényegében elvesztettem. Ha egy-egy alkalommal valamennyien összejevünk, így is mintegy tizenöten ülünk körül az asztalt.

EGYETEMI ÉLET

Újítások és rektori összeesküvés

A felsőoktatási intézmények együttműködésének patronálása és a már említett „Egyetemi napok” mellett kezdeményeztem a végzett hallgatók szervezetének létrehozását, aminek hasznosságáról az Egyesült Államokban győződtem meg. Megalapítottuk a „Janus Pannonius Tudományegyetem Baráti Körét”, ahová elsősorban az egykori joghallgatókat vártam, mivel közöttük volt a legtöbb diplomás. Jelentkezett néhány közgazdász is, akik viszont az adományozás szempontjából mutatkoztak ígéreteseknek, mivel akadt közöttük, aki már jövedelmező vállalkozást irányított. A Tanárképzőn végzettek nemigen jelentkeztek, mivel nem volt egyetemi diplomájuk, sem egyetem-tudatuk. Érthető módon egykori intézményükhöz ragaszkodtak, különálló szervezetet viszont nem volt tanácsos létrehozni, mert az csak a szétszakítottságot erősítette volna.

A Baráti Kör napjának programja három részből állt. Dél előtt meghívott előadó tartott aktuálisnak tekinthető tudományos előadást. Az előadók között volt Kulcsár Kálmán, Sárközy Tamás, Sólyom László, Ránki György, Berend T. Iván. Nem akármilyen névsor! Dél körül gazdag teríték várta a közönséget, délután pedig évfolyam-találkozókra került sor. Rendszeresen az utóbbiak voltak a legnépesebbek, aminek lehettek gyakorlati okai, de vélhetően leginkább az a tény tükröződött benne, hogy a legerősebbek a kisközösségek. Ott mindenki ismeri egymást, és mindenkinek vannak közös emlékei. Titkos elvárásom, az ugyanis, hogy akad majd néhány ember, aki az

egyetem valamely részlegét anyagi támogatásban részesíti, vagy alapítványt létesít, egyetlen fillér erejéig sem teljesült, holott akadt már néhány egykori hallgató, aki ezt megtehetette volna. A Baráti Kör végül teljesen elhalt, az Ifjúsági Egyetemi Napoknak azonban helyenként születtek utódai. A történelem szakosok például évente megrendezik a „Töri Napot”, amelyen nemcsak hallgatók, hanem tanárok is fellépnek mindenféle bohóckodással.

A „rektorok összeesküvését” Fülöp József geológus, az ELTE rektora (1984–1990) kezdeményezte. Erről a történetről mindeddig senki sem beszélt, és nem is tud róla úgyszólván senki. Márpedig szerintem nagyon is jellemző a korra, amennyiben betagozódott abba az értelmiségi ébredésbe, amely az 1980-as évek második felében mutatkozott, sőt – állítom – az első volt, amely ugyan nem nyilvánosan, de nagy váltást vizionált a felsőoktatás világában. Fülöp kiváló kutató és szakíró volt (1994-ben meghalt). Vizsgálta a villányi térség és a Gerecse geológiáját, átfogó munkát jelentetett meg az ország erőforrásairól, és egy összefoglalót az egész ország geológiájáról. Valamikor 1985-ben felvette a telefont, és megkérdezte, hogy nem lenne-e hasznos, ha találkoznánk és megbeszél-nénk az egyetemi problémákat és azok megoldási lehetőségeit. Kezdeményezését a Janus Pannonius mellett kiterjesztette a debreceni Kossuth Lajos, a szegedi Szent-Györgyi Albert egyetemekre, valamint a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemre. Debrecenben akkor Daróczy Zoltán matematikus volt a rektor, aki szakterületén kiváló eredményeket mutatott fel. Csákány Béla állt ekkor a szegedi egyetem élén, aki szintén a matematika szakembere volt. A Marxon a rektori funkciót Csáki Csaba töltötte be. Ő elsősorban agrárkérdésekkel foglalkozott, és aligha létezett olyan hazai és nemzetközi tudományos agrárszervezet, amelynek ne lett volna tagja. Csáki és Daróczy akadémikus volt, én valamivel később lettem az. Fontosnak tartom, hogy az öt rektor törekvéseit és

megállapodásukat mindegyik egyetemi párttitkár támogatta. Név szerint sajnos csak a JPTE párttitkárát, Gáspár Jánost tudom említeni.

Engem kivéve az érintett rektorok letették egyetemi funkciójukat 1990-ben, vagy legkésőbb 1991-ben. Nem tudom megállapítani, hogy vajon kinek járt le automatikusan a megbízatása, azt azonban tudom, hogy 1990–1991-ben járványossá vált a lemondás. A háttérben a rendszerváltást követő támadási hullám állt, amely mindenki ellen irányult, aki a „régvi világához” tartozott. A „rektorok összeesküvésének” témáit megismerve látni lehet majd, hogy a felsorolt rektorok esetében a támadások nemcsak alaptalanok, de egyenesen nevetségesek voltak. A továbbiakat hézagoss feljegyzéseim és emlékezetem alapján írom le, mivel jegyzőkönyv nem áll rendelkezésemre, már csak azért sem, mert ilyen nem is készült. Hivatalosan biztosan nem. A rektorok találkoztak Pesten, Pécsen, Debrecenben és Szegeden. (Az utóbbihoz egy fantasztikus halászlé is fűződött, amihez foghatót sehol nem fogyasztottam.)

A rektorok egyetértettek abban, hogy az egyetemeknek vissza kell kapniuk a doktorképzés jogát, vagyis képezhesse-nek kandidátusokat. Ezt a fokozatot váltotta fel a PhD, vagyis a „filozófia doktora” fokozat. Megjegyzem, hogy mindkét elnevezés komikus, mert milyen tudományos fokozat az, amelyet egy kandidáló, azaz „jelölt” szerezhet meg, és ugyan miért lenne egy kémikus vagy egy történész a „filozófia doktora”. A rektorokat természetesen ez még nem érdekelhette, hanem azt akarták, hogy bárminek nevezik is az első tudományos fokozatot, azt az egyetemek kiszolgáltathassák. Megjegyzem, hogy erre nem minden egyetem volt képes minden szakmában. A természettudományok berkeiben nagy különbségek voltak, a társadalomtudományokat pedig általában gyengítette a fennálló rendszer csonkasága. Hiányosak voltak a nyelvcszakok, nem működött filozófiai, pszichológiai, szociológiai iskola, nem jelent meg a politológia, és még sorolni

lehetne, hogy milyen hiányok torzították a hazai egyetemi képzést. Nos, a rektorok második követelményüket úgy fogalmazták, hogy a nem nyelvszakosok felvehessenek az oroszon kívül olyan európai nyelvet, bármelyiket, amelynek az oktatására az intézmény képes. A hallgató választhasson tehát az orosz, angol, német, francia, olasz stb. nyelvek közül. Vonatkozott ez arra a nyelvvizsgára is, amelyet a kandidatúra feltételeként kellett letenni. További óhaj volt, hogy a marxizmus-leninizmus mellett tanulni lehessen a filozófia olyan ágait, amelyeknek oktatását az egyetem biztosítani tudja. Elsősorban filozófiatörténetre gondoltak, de megjelent mellette a szociológia és a pszichológia szak visszaállításának követelménye is.

Mindent összevéve a „rektorok összeesküvése” az egyetemi autonómia helyreállítására, vagy legalább főbb elemeinek biztosítására irányult. A hallgatók mozgolódására vonatkozó részben jeleztem, hogy a célkitűzések feltűnően hasonlítottak a rektorok kívánságaira. Egyedül a doktorképzés követelménye nem jelent meg a hallgatók listáján, mivel nekik erre nézve nem volt kompetenciájuk. Meglepő lenne, ha két, időben is találkozó törekvés között nem lett volna kapcsolat. Csaknem biztos vagyok benne, hogy nem a rektorok sugdostak a hallgatók fülébe, hanem valamelyik párttitkár szivárogtatott, aki a KISZ-vezetőkkel állandó kapcsolatban állt. Mivel a hallgatói mozgalom Szegeden kezdődött, alighanem az ottani párttitkár volt a „tettes”.

Ez a rektori szervezkedés szigorúan a szakma jegyében, és zárt térben zajlott, ám mivel a hallgatók a nyilvánosság előtt szólaltak meg, sőt szervezkedtek, rálépett a politika mezejére. Kisvártatva magam is oda kerültem. Addig azonban teszek még egy-két kitérőt.

Egy könyv, amely nem kiadvány

Anyám úgy hat és tíz éves korom között rendszeresen zsúrral ünnepeltette a születésnapomat, majd a nevezetes nap feledésbe merült, és nekem sem jutott eszembe, hogy ügyet vessek az idő múlására ily módon. Csakhogy az 1990-es években úgyszólván kötelezővé vált értelmiségi, művészi stb. körökben a szokás, hogy a kollégák megajándékozzák az ünnepeltet egy általuk írt, szerkesztett kötettel, és díszes összejövetelet is rendezzenek. Az első ilyen rendezvényre 2000-ben, a hetvenedik születésnapomon került sor. Mánfai György, a Földrajzi Intézet fotósa készített egy albumot a megjelentekről, és napvilágot látott ötvennégy szerző jóvoltából egy tanulmánygyűjtemény (*Tanulmányok Ormos Mária születésnapjára*. University Press, Pécs, 2000), amelyet Bánfai József olyan teljes körű biográfiával egészített ki, amilyen azóta sem született. A könyvet az egyetem nem tudta volna megjelentetni, ha a kiadást nem támogatja tizenhárom szponzor. Köszöntőt mondott Tóth József, az akkori rektor, Glatz Ferenc, aki éppen a Történettudományi Intézet igazgatója volt, Fischer Ferenc, saját tanszékem vezetője, és a Pécs-baranyai párttitkár, a népszerű és végül szomorú sorsra jutott Toller László. Néhányan eljöttek Rómából és Párizsból is, ami nem kis fáradságot jelentett. Az egyik fotón egymás mellett látható a fehér asztal mellett Francesco Guida, Catherine Horel, Elisabeth du Réau és Georges Castellan.

A következő nagy felhajtást Laci fiam házában ő, valamint a lánya, Fruzsina rendezte meg. Titkukat olyan jól megőrizték, hogy még a ház közelébe érve sem jöttem rá, hogy miről is van szó. Belépve közel negyven-ötven emberrel, családtagokkal, rokonokkal és barátokkal találtam szembe magam, és mivel erre a legkevésbé sem voltam felkészülve, csak habogni tudtam. Az *entrée* rosszul sikerült, az összejövetelet azonban barátságos és hangulatos légkörben zajlott.



A hetvenedik születésnap

Emlékezetessé vált nyolcvanadik születésnapom, amelyhez a „kiadatlan könyv” megszületése társul. A sokszerzős és fotókkal gazdagon ellátott kötetet azért ismertetem kissé bővebben, ám a lehető legrövidebben, mert mindössze három vagy négy példányban készült, következésképpen nem vásárolható meg, és a könyvtárakban sem található. A kötet bevezetőjét Harai Dénes ezredes írta, akinek nem sokkal ezt megelőzően döntő szerepe volt abban, hogy a Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem meghívott egy beszélgetésre, amelyen az egyetem tanárain kívül részt vett Romsics Ignác, Gyáni Gábor és Fehér Márta is. Harai egyébként széles körű tudományos tevékenységet fejt ki, egyik kiváló könyve *A katona* (Balassi, 2015). A szerzők részben emlékeiket idézik fel velem kapcsolatban, és többen egy tanulmánnyal is hozzájárultak a kötethez. Az utóbiak közé tartozik Orosz István (*A mezővárosok hanyatlása a 19. században Tokaj-Hegyalján*), A. Sajti Enikő (*A győzelem ára. Hétköznapi élet Belgrádban, 1945–1948*), Romsics Ignác (*Új tendenciák az ezredforduló történetírásában*) és Gyarmati György (*Mennyből a Rákosi. Felfordulás, majd félfordulat Magyarországon 1953-ban.*)



Romsics Ignác

Orosz Pista egyébként felvételi vizsgáját idézi fel, midőn Szabó István mellett én is kérdező voltam. Sajti Enikő akadémiai doktori védésére emlékezik, amikor azt a kérdést tettem fel neki, hogy a sokszoros ellenségesség, sérelem ellenére mi motiválja a közös harcok emlékének fennmaradását mind a szerbek, mind a magyarok körében. Sajti ebben a konvenciók túllépését fedezi fel. Több korai epizód felidézése mellett Gyarmati a pécsi doktorképzést emeli ki, amely nemcsak a doktoranduszokról szólt, de saját tanáraink formálását is szolgálta. Szól még arról az e-mailen zajló szakmai beszélgetésről, amelybe bekapcsolódott Harsányi Iván és Hahner Péter is, és amelyről Gyuri azt gondolja, hogy e szövegből kitelne egy kisebb kötet. Az eszmecsere vélhetően valóban fontos kérdéseket ölelt fel, mivel rajta kívül nemcsak én emlékszem rá élénken, de szóba hozza a másik két szereplő is.

A fent említettek után már kronologikus rendben jelennek meg a hozzászólók. Vargyas Péter, az ókortörténet professzora tulajdonképpen a sírból szól hozzám. Ő 2009-ben, feleségével együtt halálos autóbalesetet szenvedett, és meghatározhatatlan, hogy mit éreztem előzőleg megírt és leadott sorai olvastán.

Mindenesetre jólesett, hogy saját szakmájának támogatásában eminens szerepet tulajdonított nekem, és hogy nagyon jó lépésnek vélte Tóth István meghívását a tanszékre. Vargyas sajnálta, hogy az MTA II. Osztálya nem választott újra elnöknek, mert úgy vélte, hogy „ezáltal az okortudománynak – legalábbis a felének – teljesen ellehetetlenedett a helyzete”. Ezt egyébként álmomban sem gondoltam volna. Még az ókornál maradvá, Visy Zsolt édesapja egy régi emléke mellett fáradozásomat hangsúlyozza a klasszika-filológia tanszék megszervezése érdekében.

A középkori tanszék vezetője, Font Márta kiemeli azt a Polányival együtt képviselt álláspontot, hogy a magyar és az egyetemes történet tanulmányozását szinkronba kell hozni. Megdicsér azért, hogy a tanárképzős szakokat két részre bontva elősegítettem a TTK és a BTK kialakulását, mivel nyilvánvalóan nem tudott arról, hogy én a BTK-t is kétfelé szerettem volna vágni, csak ennek ellenzői túlsúlyosak voltak. Különösen hálás vagyok Mártának azért, hogy érdemként tartja számon az egyetem új címerének elfogadtatását, amely egy pajzs alakú kőre vésett Anjou-kori jelképet, liliomokat ábrázol. Sok vita volt arról, hogy a megtalált emlék valóban egyetemi jelvény volt-e, vagy nem, de – szerintem – bármi volt is, abból az időből származott, amikor Lajos király megalapította az egyetemet.

Bebesi György hangzatos címet adott megemlékezésének: *A történettudomány nagyasszonya*. Vélhetően nem tudott róla, hogy ugyanezzel a címmel jelentetett meg egy újságíró egy cikket, amelyet azután heves támadás ért, velem együtt. A dicsérek mellett, amelyeket mellőzök, Bebesi a történész furcsa figuráját ábrázolja, aki száguldozik összevissza, hogy azután napokat, hónapokat görnyedjen a számítógép előtt, és adjon elő a teremben száz-százhusz hallgató számára. Saját Pécsre kerülésének ecsetelése után Gyuri előad egy humoros történetet. A számítógépről egy véletlen folytán eltüntettem valami harminc oldalt, és ettől nem lettem boldog. Ő azzal vigasztalt,

hogy egy hozzáértő barátja elő fogja varázsolni az elveszített szöveget. Ez nem sikerült, én viszont azt mondtam, hogy nem baj, majd éjjel újraírom. Ha ezt mondtam, akkor felvágtam, mert harminc oldalt lehetetlen egy éjszaka megírni. Mindenesetre a sztori felkerült mind a barát, mind Gyuri mesélhető szövegeinek listájára. Azt nem mondtam el sem neki, sem másnak, hogy egy költözés alkalmával szemétbe került a Mussolini-biográfia egész anyaga, mintegy négyszáz oldal, így az egész szöveget újra kellett írnom. Az „újraírásban” tehát már volt némi gyakorlatom.

Dévényi Anna, a „hűtlen kutya”, távolról sem a hűtlenségről tesz bizonyosságot, hanem az ellenkezőjéről, mivel ő is tudta, hogy a becenév csak egy vicc. Mivel szövege kizárólag dicséreteket tartalmaz, azt nem részletezem, csupán megjegyzem, hogy ennek ellenére ez az írás egyáltalán nem „csöpögős”, hanem szellemes és olvasnivaló.

A tanszék vezetője, Fischer Ferenc, két cikluson keresztül a BTK dékánja, kiemeli, hogy Pécsen kapott szabad utat ahhoz, hogy Ibero-Amerikát oktassa és kutassa, ami annyira igaz, hogy számos nemzetközi konferenciát rendezett Pécsen, amelyeknek hatásuk volt egész Dél-Amerikában. Egyedül ő szól arról, hogy az „én időmben” a Tanárképző helyén nem két, hanem négy új kar keletkezett.

Hahner Péter azzal kezdi írását, hogy nyitottságomat emeli ki, elhárítva a szakbarbár figuráját. Hahnert – mint már említettem – úgy invitáltam Pécsre, hogy mindössze a „*Bastille bevétele*” című írását ismertem, amelynek lektora voltam. Nem tévedtem. 1985-ben jelent meg a pécsi tanszéken, és a következő évben együtt utaztunk Párizsba. Meglátva a Deux Magots kávézót Péter mehatottan idézte fel, hogy ez volt Sartre és Beauvoir törzshelye. Én viszont jeleztem, hogy nem becsülöm sokra e két híresség teljesítményét, a sok rágalom viszont, amelyeket kortársaikra szórtak, kifejezetten riaszt. (Az akkori nagy francia értelmiségi kínálatból Albert Camus-t tartottam a leg-

többre, és ez azóta sem változott.) Ez – írja Hahner – elképesztő elhajlás volt a hazai értelmiségi világ közhangulatától, és ő is csak néhány év múlva adott igazat nekem. Megtanulta viszont – mondja –, hogy nem kell feltétlenül követni a divatokat, és nem árt, ha valaki a saját véleményét alakítja ki. Akár igaza van, akár nincs – teszem én hozzá.

A következő megszólaló Harsányi Iván, aki elárulja, hogy eleinte tartott attól, rossz néven vettem bíráló megjegyzéseit az Incze Miklóssal közösen jegyzett fasizmus-kötetre, és meglepte, hogy semmi ilyesmi nem történt. Bíráló bizottsági elnöként módom lett volna a „törlésztésre”, ám nem éltem vele. Mi több, miután a munkahelye, a pártfőiskola is „füstbe ment”, élve a minisztérium által felkínált lehetőséggel, néhányadmagával meghívtam a Janusra. Ezt követően Iván felemlégeti a „cigányéletet”, az átszállásokkal tarkított utazástól kezdve a cipekedésen át az állandó zajártalomig, és hozzáteszi, hogy akár „én lehettem volna a romológia gyakorlati tanszékének cigányvajdája”. Ehhez csak annyit, hogy a címre többen aspirálhattak volna, egy ideig akár még én is. Egyébként Gyarmatihoz hasonlóan ő is felhossa az e-mail levelezést, amely – úgy látszik – értelmes vállalkozás volt, hiszen mindenki emlékszik rá.

Hegedűs Kati, a tanszék (jelenleg intézet) titkárnője „első főnökeként” tisztel meg, és hangsúlyozza, hogy képes voltam rendet tartani a sok férfi között. Felhossa, hogy egy alkalommal nem tudtam megjelenni egy doktori bizottsági ülésen, amely azonnal káoszba fulladt. Kati valamiféle iránytűnek tart, de korábban már jeleztem, hogy ő is egyfajta iránytű. Mindig tudja, hogy hány óra van, míg számos titkár nem egy iratot, de olykor a saját fejét sem találja. Hornyák Árpád megemlíti, hogy sokáig nem tudott tegezni, mert tiszteletlenségnek érezte volna. Én viszont tegezve is, magázva is nagyra becsültem a nagy akaraterővel, szorgalommal és kiegyensúlyozott habitussal rendelkező fiatalembert, aki jó emlékében leginkább az általam vezetett szemináriumi foglalkozásokat őrizte meg.

Huszár Zoli történészként végzett, egy ideig még titkárkodott is a tanszéken, de végül másutt kapott állást. Helyesli, hogy nem voltam hajlandó egy régi kisdoktorit átminősíteni PhD-vá, hanem megköveteltem az írás felfrissítését és az új irodalom bedolgozását. Hatvanötödik életévem betöltése után megkértem néhány fiatal oktatót, többek között őt is, hogy szóljanak, ha észreveszik, hogy hülyülök. – Miért is nem szólt még senki?

A következő megszólaló Katus László. Karakterét jól jellemzi, hogy abban az időben, amikor embargó alatt állt minden modern tudományos eszköz behozatala, Katus párizsi tartózkodása alatt összespórolt pénzén vásárolt egy számítógépet, azt apró darabjaira szedve behozta az országba, majd összerakta és működőképes állapotba hozta. Lényegében véve hasonló eljárást követett történelmi útjai során is. Az összeszedett alkatrészekből összerakott egy hihető képet. Emlékeiből egy párizsi találkozást emel ki, midőn konyhatündérként mutatkoztam be, majd ebéd után a Musée de l'Homme termeit jártuk. A következő találkozás szintén Párizshoz kötődött, mikor is együttesen segítettünk egy kollégának, Bartha Gábornak elfogadható szálláshelyet találni. Írását Katus azzal zárja, hogy pécsi megbízatását és visszatalálását az európai középkorhoz nekem köszönheti. Valójában köszönhette a szükségnek is, mivel egy jó középkoros kerestetett.

Majdán János „pillanatképeket” villant fel. Az egyik a Történettudományi Intézetben kapott havi fizetésemre vonatkozik, amely nem sokkal múlta felül az ő tanársegédi fizetését. Szerinte négyezer-nyolcszáz forint volt. (Fenyegetés súlya alatt se tudtam volna eltalálni ezt az összeget.) A következő pillanatot egy egyetemi bárról kattintotta le János, és ha nem teszi, nem is tudnám, hogy szerveztem egy ilyen gálaestet. Szó esik azután néhány Pécsre érkező, más vidékről származó oktató elkíséréséről, és arról, hogy őt kértem meg egy március 15-i előadás megtartására Kalocsán, ami bevezetője lett „ünnepi beszédmondó” karrierjének. Nem titkolja, rossz néven vette,



hogy disszertációja beadása előtt arra kértem, összegezze mondanóját és fűzzön a szöveghez bibliográfiát, de végül belátta, hogy igazam volt. Az írás azzal a kérdéssel zárul, hogy egyáltalán miért maradok Pécsen, holott módom lenne a fővárosban boldogulni. Állítólag így válaszoltam: „...*Pesten egy öregasszony vagyok, akit félrelöknek a villamoson, míg Pécsen mindig Ormos Mária maradok...*” Igazam volt-e, lett-e – a jövő dönti el.

Majoros Pista számára (is) párizsi élmények adták a kiindulást. Párizs láthatóan nyomós ok az emlékezésre. A középpontban a Quartier Latin és a Luxembourg-kert áll a rengeteg kisebb-nagyobb vendéglővel, butikkal, a kövér galambokkal és a még kövérebb macskákkal. A turisták etetik a galambokat, ők pedig áldozatul kínálkoznak a macskáknak. (Ami engem illet, kutyapárti vagyok, a városi galambokat pedig ugyanúgy kerülöm, mint a macskákat.) Felidéz Pista egy vendéglői vacsorát a Rue Moufflard-on, ahol Romsics Ignác és Vonyó Józsa társaságában bőségesen falatoztunk, sőt Ignác nemes gesztusának hála, elég rendesen fogyasztottunk egy minőségi vörös borból is.

Nagy Mariann az első egyetemi évfolyam hallgatója volt, aki a felvételin a „Nagy októberi szocialista forradalom” tételét húzta ki. Akkor nyugodott meg, amikor arra kértem, hogy ne mondja el a kronológiát, hanem vázolja fel egy hatalomátvitel fontos stratégiai lépéseit. Szerintem ez volt az első alkalom, amikor gondolkodást vártak tőle leckefelmondás helyett. Úgy vélekedik, hogy a Januson ugyanolyan oktatásban lett részük, mint lett volna bármely nyugat-európai egyetemen. A kellemes kezdést betetőzte egy faliújság-hirdetés, amely jelentkezésre szólított fel egyéves amerikai tartózkodásra. Mariann a zsűri beválasztotta a tíz szerencsés utazó közé. Pittsburgh egyetemén azután az Egyesült Államokban már induló BM-képzésbe kerültek be, amelyben választani lehetett a tantárgyak között a konyhaművészetet, a balettet vagy akár a teniszt is. Ez az érettségít előkészítő képzés nem jelentett magas színvonalat, de

kárpótlást nyújtott, hogy a könyvtárak nyitva álltak este tízig, némelyik egész éjszaka is, a mozgásszabadság, amely lehetővé tette, hogy találkozzanak a környéken élő habánokkal, valamint magyar kivándorlók utódaival, és élőben meghallgassák Teller Edét. Mariann itt találkozott a számítógéppel, miközben otthon számítógépet még csak nem is látott.

Pilkhoffer Móni kilóg a sorból, mert nem a szokványos és elfogadott részdiszciplínák egyikének követője, hanem az épített környezet történetével foglalkozik. Márpedig a „szakma” ezt nem kanonizálja. Annak ellenére sem, hogy a lakóhely mineműsége döntően meghatározza az emberek mindenkori élethelyzetét. Érdekes módon, senki sem akarja kizárni a történelemből az infrastruktúra, a városi közszolgáltatások létesítésének történetét, sőt a közlekedés fejlődésének szakaszait sem, az építészet azonban nem részesül kegyelemben. Nos, Móni szakmai kálváriája ebből az elzárkózásból eredeztethető. Eredetileg az ELTE-n jelentkezett PhD-képzésre, ahol azonban esélye sem volt. Meglepetésként érte, hogy Pécsen viszont elfogadták a programját, amely az építészet és a társadalom kölcsönhatásaira irányult. Hangsúlyozza, hogy én vettem rá az idegen kifejezések magyar megfelelőjének keresésére és használatára, minden elfogadható esetben. Móni elmondja, hogy mindenben támogattam, de nem teszi hozzá, hogy alkalmazását nem tudtam biztosítani. Hosszú kacskaringók után jutott vissza elindulásának helyére. Felemlíti a neki adományozott bőrkabátot, amely azért került hozzá, mert egyedül ő volt olyan vékony, hogy hordani tudja. Mivel azóta szült két gyereket, a kabátot vélhetően továbbadta, vagy lomtárba került.

Ráb Virág a hajnali Intercityn utazva írta emlékeit, amelyek jelentős részét akadémikusodásom etapjai teszik ki. Nem támogattam első témaválasztását, mondván, hogy azt egy professzornak ötven év munkájával se sikerülne jól megoldania. Eltanácsoltam az általa tervezett külföldi úttól, mert kelet-európaiat Nyugaton akkoriban nem engedtek be levéltárakba. Virágot

azonban támogatták mind a földiek, mind az égiek, és a hollandiai kirándulásról nagy halom papírral tért haza. Ezek zöme nemzetközi bankárkörökből származó leveleket, feljegyzéseket, jegyzőkönyveket tartalmaz, egyhangúan arra a kérdésre összpontosítva, hogy miként próbálják megmenteni az európai pénzügyeket a háború után fenyegető teljes összeomlástól.

Schlachta Kriszta nem volt sem tanítványom, sem doktórandszom, a kötetbe mégis bekerült, mert egy furcsa és nem jelentéktelen szituációban összetalálkoztunk. A „Rendszerek – váltások” című konferencia vége felé szót kértem, és elmondtam 1989. szeptember 13-i kelet-berlini látogatásom történetét. Az MSZP Intézőbizottságának (IB) tagjaként hivatalosan jeleznem kellett a határnyitást (*post festa*). Honecker már eltűnt a képből, és a helyébe lépő Kurt Hager fogadott. Méghozzá két Kurt Hager. Egy délelőtt, aki messzemenően elítélte a szocializmus ügyét eláruló magyar lépést, és egy másik Kurt Hager kora délután, aki azt fejtegette, hogy egy olyan állam, amelyet egész ifjúsága el akar hagyni, nem érdemli meg az életet. Kriszta azt írja, hogy ez hátborzongató jelenet volt, mert ő megtalálta a látogatásról írt jelentést a levéltárban, ami szó szerint megegyezett az általam mondottakkal, és ezért úgy tűnt, mintha a történelem „leszállt volna közénk”. Kriszta morfondíroz azon, hogy ki lehetett a jelentő, és feltételezi, hogy valamilyen jelentéktelen szereplő lehetett. A magam részéről azt gondolom, hogy a jelentés attól a személytől származott, aki a két beszélgetés alatt a háttérben ücsörgött, és nem volt más, mint a kelet-berlini magyar nagykövet.

Vitári Zsolt konzulensi tevékenységre helyezi a hangsúlyt, és azt emeli ki, hogy teret engedtem az önálló munkának, a gondolkodásnak, nem írtam elő áthághatatlan szabályokat, hanem csak finom kérdésekkel, megjegyzésekkel befolyásoltam a munkáját. (E befolyásnak is köszönhető, hogy a doktori disszertációja – mint már említettem – nem lett ezeröttszáz, hanem csupán hétszáz oldal. Na persze, a legkisebb betűtípus-

sal és csaknem margó nélkül.) Zsolt hangsúlyozza még, hogy velem nem kellett folyvást egyetérteni. Igaza van, mindig is kedveltem a vitát a vitaképes emberekkel.

Az utolsó megszólaló a kötetben Vonyó József, azaz Jóska. Megjegyzem, hogy Józsi egy olyan kivétel, aki pártfunkcionáriusból lett tudós, és aki le tudta küzdeni a pártzsargont, amely egy ideig őt is nyomasztotta. Tanárképzős korában nem nyomta vállát semmiféle tudományos teljesítmény, ám lassan eljutott odáig, hogy akadémiai doktori védésén a lehető legmagasabb pontszámmal végzett. Nos, Vonyó a lényegre törést, összefüggések keresését, jövőre való orientáltságot, a fiatalok támogatását írja a javamra. Megemlíti, hogy minden írását elolvastam, és bíráltam, aminek következményeként utána én lettem a legolvasottabb Gömbös-szakértő.

A nyolcvanadik születésnapomra készült kiadatlan kötet ezzel ér véget. A nyolcvanötödikről a Pécsi Akadémiai Bizottság díszbédje és a faültetés kapcsán már szóltam, amihez csupán annyi kívánczik hozzá, hogy Hegedüs Kati, Polyák Petra, Rab Virág és Deák Máté közreműködésével erre az alkalomra is született egy képeskönyv, amely életutamat ötvözi hazai eseményekkel. A könyvecskének nincs ára, és vélhetően ez is csak „szamizdatként” terjed, már ha terjed. Hátravan a kilencvenedik születésnap, amelyről vagy beszámolhatok majd, vagy nem.

A POLITIKA MEZSGYÉJÉN



Egy rendszerváltás néhány előzménye

Sokat tettem annak érdekében, hogy ne keveredjek bele se a helyi, se az országos politikába, ezt mégsem tudtam elkerülni. Több hárítást követően nem tudtam, és azt hiszem, nem is akartam kibújni a MSZMP XIII. kongresszusán történő megjelenés alól. Az 1985 márciusában tartott rendezvényen jelezte az idők változását, hogy viszonylag sok értelmiségi volt a meghívottak között. (Utóbb ezt jó néhányan elfelejtették.) A felsőoktatás kérdésében én is szót kaptam, de vélhetően semmi érdekeseget vagy fontosat nem mondtam, mivel egyáltalán nem emlékszem rá. A kongresszus nagyon unalmas volt, és ez éppen az értelmiségiek körében váltott ki nagy csalódást. Berend T. Iván kifakadt, mert azt látta, hogy „ezek” semmit sem értenek, aminek nagyon rossz vége lesz. Ennél is nagyobb csalódást okozott az a Kádár Jánoshoz fűződő összejegyzés, amelyet huszonöt meghívott értelmiségi számára rendeztek. Kádárt vélhetően a Végrehajtó Bizottság valamely tagja győzte meg arról, hogy szóba kell állni az értelmiség magasabb rangú képviselőivel. Csakhogy Kádár teljesen alkalmatlan volt a „szóba állásra”, ehelyett 1988. április 21-én tartott egy beszédet. A szokásos módon. Új mondanivaló csak annyi volt a szövegben, hogy elhatárolódott Mihail Gorbacsov reformjaitól, és azt hangoztatta, hogy hazánkban már minden megtörtént mind az „átalakítás”, mind a „nyitottság” terén. Továbbmenni nem lehet, és nem is szabad, mert annak bukás lenne a vége – hangsúlyozta. Tulajdonképpen igaza volt, de vajon tudta-e vagy

legalább sejtette-e, hogy ő viszont máris megbukott, noha nem azért, mert tovább akart menni, hanem azért, mert nem tudott és nem is akart tovább menni.

Kádár bukása hamarosan gyakorlatilag is bekövetkezett. Ekkoriban már hangosan követelték az egész országban egy rendkívüli kongresszus összehívását, amire „Országos Pártértekezlet” néven május 20–22. között sor került. Ezen valóságos palotaforradalom zajlott le, amelyet nevezhetünk akár puccs-nak is. Néhány vezető megegyezett ugyanis abban, hogy Kádár szerepét nullára írják, a Központi Bizottságot felfrissítik, és cseréket hajtanak végre a Végrehajtó Bizottságban is. Ezzel szemben nemigen egyeztettek az új jelöltekkel. Tőlem például senki sem kérdezte meg, hogy vajon szeretnék-e az új KB tagja lenni. Nem is sejtettem, hogy rajta vagyok a listán. Így azután az átalakítás túlságosan jól sikerült, amennyiben a részvevők olyan régi tagokat is leszavaztak, akiket a pártvezetők szerettek volna benntartani. Az értekezlet a tagoknak mintegy az egy-harmadát nem választotta újra.

Tájékozódás

KB-tag lettem, amely szervezetnek sem a funkcióját, sem a szerkezetét, sem a működési módját nem ismertem. Jónak véltem, ha eleinte nem szólalok meg, hanem tájékozódok. Elég hamar meg tudtam állapítani, hogy a szervezetben négy áramlat, ha úgy tetszik, frakció van jelen – anélkül hogy a frakció szót bárki is kiejtené a száján. Volt követője a Grósz Károly és Berecz János által képviselt „mérsékelt nyitás” gondolatának, bár nem valami sok. Igencsak népszerű volt viszont Pozsgay Imre a maga „nemzeti kommunista” vonalával. Nyers Rezső körül olyanok gyülekeztek, akik jelentős gazdasági reformokat forgattak a fejükben, és korlátozott piaci viszonyok kialakítását szerették volna elősegíteni. Jómagam ehhez a csoporthoz



Ormos Mária és Horn Gyula

csatlakoztam. Közel állt ehhez a negyedik áramlatot képviselő társaság, amelyet leginkább pragmatikusnak lehetett nevezni. A második Németh Miklós-kormány volt a modellje, és számos ipari és agrárüzem vezetője tartozott hozzá. Az utóbbiak nem fogalmaztak ideológiai eszméket, hanem jó haszonnal szerették volna eladni a terméküket.

Közel kerültem Németh Miklóshoz és Horn Gyulához. Németh, kormánya átalakítását készítve elő, felkért oktatási miniszternek, amire udvariasan bár, de habozás nélkül nemmel válaszoltam. Ez volt az első alkalom, amikor döntési helyzetbe kerültem a politikuspálya választása, illetve elhárítása szempontjából. Ehhez kapóra jött, hogy eltérően az egyetemi szférától, a közoktatás szerteágazó és eléggé zavaros ügyeit nem ismertem, de a fő meghatározó abban állt, hogy a szakmámat semminek a kedvéért nem akartam elhagyni. (Elég sokan elhagyták, bízva a visszatérés lehetőségében, ám ezt nemigen sikerült megvalósítani.) Németh megkérdezte, hogy tudnék-e javasolni valakit. Tudtam. Jó oktatási minisztert ajánlottam.

Horn Gyulával egy alkalommal együtt bandukoltunk az ebédlő kijárata felé, mikor is ő elébem vágott, kitérte az ajtót

a következő kísérő szöveggel: „Csak internálási sorrendben!” A morbid tréfát követően, útközben a Fehérház felé, feltette a kérdést: „Maga szerint merre tovább?” Mivel nem tudtam a választ, maga adta meg: „Ki a Varsói Szerződésből, be a NATO-ba.” 1988-at írtunk. A későbbiekben kapcsolatunk nem volt súrlódásmentes. Először az okozott sértettséget, hogy szót emeltem Nyers Rezső választmányi elnöksége mellett, amiről Horn is megemlékezett egyik emlékiratában, csak nem egészen hitelesen. Másodszor az 1994-es választások előtt kerülünk szembe egymással, midőn ő a pécsieket a vasmunkás szakszervezet elnökének jelölésére akarta rávenni. Én viszont rámutattam, hogy Pécsen és környékén nincs egyetlen gramm vasérc, következésképpen vasmű sem, van ezzel szemben egy sikeres fiatal nő, akit érdemes lenne indítani. A jelen lévő pécsiek velem együtt Szili Katalint ajánlották, és Horn kénytelen volt visszavonulni. Ám olyan zabos volt, hogy a helyi sajtóban is megbélyegzett. Szerencsére nem volt haragtartó, és oka se lett volna rá, mivel Szili győzelmet aratott. (Utóbb többen megemlékeztek saját elszánt harcukról Szili érdekében.)

A pártváltó kongresszuson, amikor az MSZMP átalakult MSZP-vé, még volt egy akkor nagyon szerencsétlennek mutató megnyilatkozásom. Egy alkalmi riporter megkérdezte, hogy vajon az egykori taglétszámból az új pártban mennyien maradnak meg. Körülbelül húsz százalék – mondtam. Ebből elég nagy vihar kerekedett, amit természetesen igyekeztem csillapítani, de végül nagyjában igazam lett.

1956

Németh és Horn kedvéért előre szaladtam. Visszatérek a KB-hoz, és abban saját tevékenységemhez. Felmerült az MSZMP múltjának feltérképezése, és némi vita után a KB abban állapodott meg, hogy át kell tekinteni az egész utóbbi

negyven évet, aminek elvégzésére kiküldtek egy bizottságot. Elnöke Pozsgay Imre lett, de a feladatot további részekre bontották, és a történeti rész Berend T. Iván vezetése mellett Hajdú Tiborra és rám hárult. A kultúrára vonatkozó fejezet nem jött létre, kiegészült viszont a tervezet a külpolitikával. Megírtam a szövegemet, de időhiány miatt csak kézzel, amit Iván, aki ugyancsak időhiányban szenvedett, aligha böngészett át. Pozsgay 1989. február 27-ére összehívta az érdekelteket, és néhány további történészt, hogy megvitassák Berend T. összefoglalóját. Iván döntően a gazdasági trendet tekintette át, és bár érintette 1956-ot, jellegét tekintve nem foglalt állást egyértelműen. Néhány további felszólalás az eseményeket úgy kommentálta, hogy az ellenforradalom volt és nem is volt az. A magam részéről – valószínűleg – azt gondoltam, hogy az óvatoskodásnak nincs helye. Hozzászólásomat így kezdtem: „*Ami 1956-ot illeti, én úgy gondolom, hogy a népfelkeléshez való visszatérés... helyes.*” (Azért mondtam visszatérést, mert Molnár Erik 1957-ben tartott előadásában ezt a kifejezést használta, ám igaz, hogy a szöveg megjelenését valaki már megakadályozta.) Rámutattam, hogy kezdetben Kádár János „*nemzeti demokratikus forradalomról*” szólt, továbbá, hogy a hatóságok hiába keresték az ellenforradalmár volt birtokosokat, nagytőkéseket és katonatiszteket, letartóztatni csak melósokat, értelmiségieket és parasztokat tudtak.

Ezután Pozsgay, elégedettsége kifejezése után, kijelentette, hogy az eredeti szöveggel ért egyet. Így szólt: „*Úgy hiszem, hogy a jelenlegi pillanatban ez az egyetlen lehetséges formátum, hogy a nemzeti megbékélés felé vigyünk az ügyet anélkül, hogy egy bizonyos garnitúrával és párton belüli erőkkal nyílt konfrontációba kellene kerülni.*” Vagyis nem népfelkelés, hanem alternatív fogalmazás: ’56 ez is volt, meg amaz is. További felszólalók Nagy Imre felelősségéről és az értelmiség felelőtlenségéről beszéltek, más azt ajánlotta, hogy legyen ’56 egyszerűen „felkelés”. Itt tartottak a dolgok, amikor másodszor szót kértem: „*Én na-*

gyon szeretném – mondtam – ha megmaradhatnánk a népfelkelés kifejezés mellett, részben azért, mert a dolog jellegének, ahogyan ebben egyetértünk, ez felel meg. Részben pedig azért, mert a felkelés kifejezés a történelemben eleve valamilyen jelzőt vonz... Ha ettől a kifejezéstől nem tudunk elszakadni, tovább kell majd magyaráznunk – hogy úgy mondjam – a ’bizonyítványt’. Úgyhogy én azt szeretném, ha megmaradhatnánk a népfelkelés minősítés mellett.”

Berend T. Iván összefoglalójában több kérdésre kitért, de a végső döntést a következő mondata határozta meg: „*Ami az események minősítését illeti – a vita nyomán én is a népfelkelés mellett lennék, megmaradnék ennél a szóhasználatnál. Ormos Mária különböző tényeket sorakoztatott fel, hogy ez a szövegben is érdemi alátámasztást nyerjen. Azt hiszem, ez a helyes.*” Megszületett tehát a „népfelkelés” kategóriája, amit jóval később majd sokan kifogásoltak, mondván, hogy forradalomról kellett volna beszélni. Én két okból nem használtam a forradalom fogalmát. Először is azért, mert nem tudtam volna pontosan meghatározni, hogy mi egy forradalom kritériumrendszere (ma sem tudom), másodszor azért, mert én is opportunistam voltam annyira, hogy belássam: a KB torkán a népfelkelést (talán) le lehet nyomni, a forradalmat azonban sokkal kevésbé.

A történetekre egy darabig nagyjából úgy emlékeztek, miként a fentiekben leírtam. Miután azonban a „népfelkelés” elismerését többen is saját érdemükként jelenítették meg, rólam egy szót sem szólva, kételkedni kezdtem a memóriámban. Dokumentum nem született, és jegyzeteim sem voltak, mert a vitára koncentráltam. Belenyugodtam, hogy tévedek, és másoknak van igazuk. Tartott ez addig, amíg egy újságíró meg nem kérdezte, hogy megvan-e nekem Kimmel Emil könyve. Nem volt ilyen könyvem, és azt sem tudtam, hogy Kimmel Emil kicsoda. Kimmel az MSZMP KB Irodájának helyettes szóvivője és a sajtóiroda vezetője volt. Nem vett részt az ülésen, de jelen volt a magánya, amely felvette a vitát, és annak alapján kiadta a *Végjáték*

a *Fehér Házban* című írását. A fenti összefoglalót ennek alapján írtam. (Kimmel Emil, 1990. Idézetek: 10–11., 21., 23.)

Ezek után a „népfelkelést” a KB előtt is meg kellett védeni. A nevezetes ülésen két kérdésről döntött a testület: ’56 meghatározásáról, valamint az ennél is fontosabb és mindenestre aktuálisabb kérdésről, azaz arról, hogy elfogadja-e a párt a plurális demokrácia felé megnyitandó utat. Mindkét kérdéshez hozzászóltam. A népfelkelés mellett úgy érveltem, hogy felolvastam néhány hozzászólás részletet az ’56 végén tartott ülés anyagából, midőn Kádárral szemben többen – közöttük a velem éppen szemben ülő Aczél György – amellet érveltek, hogy a mozgalom során vörös lobogót lengettek a nemzeti színű mellett a részvevők, akiknek a zömét egyetemisták, munkás és paraszt fiatalok alkották. Másként szólva, számos megszólaló elvetette az ellenforradalmi megbélyegzést. Mivel ekkor mind Pozsgay, mind Berend T. határozottan a népfelkelés mellett emelt szót, a KB a bizottsági előterjesztést elfogadta.

Parlamentáris demokrácia azonnal vagy lassanként?

A demokratikus eljárások azonnali bevezetésével kapcsolatban kételyeket hangoztattam. Lassítást ajánlottam. Felhoztam emellett, hogy Magyarországon a demokráciának csak rövid időkre kiterjedő előzményei voltak, következésképpen sem a széles közvélemény nemigen tudhatja, hogy miről is van szó, sem olyan politikai gárda nem áll készen, amely kellő tájékozottsággal rendelkezne az előtte álló feladatok megoldására. Ez irányú szkepszisemet sokan vették rossz néven, részben olyanok, akik régóta „politizáltak”, és minden tudás birtokában érezték magukat, de talán még inkább annak az új gárdának részvevői, akik – többek között – a hatalom átvételére készültek. Tovább rontottam imázsomat az által, hogy még a nyu-

gat-európai demokráciák egyszerű követésének lehetőségét, illetve hasznosságát is kétségbe vontam. Arról beszéltem, hogy Nyugaton is nagy viták zajlanak, a demokráciáról kialakított kép és gyakorlat átalakulóban van, vagyis valamilyen tökéletes recept nem létezik.

Nagyjából ekkor érkeztem a második olyan fordulóhoz, ahol döntenem kellett arról, hogy átnyergelek-e a politika mezéjére, vagy megmaradok történésznek. (Az első ilyen alkalom Németh Miklós miniszteri felkérése volt.) Ekkor is a szakma mellett döntöttem. Lehetővé tettem ugyan, hogy szerepeltessek a szocialista párt választási listáján, de közöltem, hogy a mandátumot azonnal át akarom adni valakinek, akit a párt kijelöl. Nem azonnal és nem könnyen, de ezt el is értem. Állásfoglalásomat nem volt nehéz kialakítani. 1990-ben betöltöttem a hatvanadik életévemet, és ebben a korban általában nem tanácsos szakmát és foglalkozást váltani, noha – elismerem – vannak kivételek, akiknek ez fényesen sikerült. Mindenesetre én a politizálást szakmának tartom, amelyet – miként például az asztalosságot – ki kell tanulni. Mielőtt valaki beleveti magát a politika sűrűjébe, tanácsos végigmennie az inas éveken. E nézetemnek egy alkalommal a KB előtt is hangot adtam, amivel nem arattam osztatlan sikert. Emellett sejtettem, hogy előéletem miatt (tagság a KB, az Intéző Bizottság, végül az Elnökség keretében) sok pótlólagos problémával néznék szembe, amihez semmi kedvem nem volt.

Mindenesetre néhány hónapig ücsörögtem a parlament kényelmetlen ülései egyikén, ahol hátamba fújt az üléstermet szellőztető készülék hideg szele. A történetek nem nagyon kötöttek le, és csak egy szomorú eseményre emlékszem. Domján Pál, a veterán kommunista, aki minden ülésen jelen volt, és jelenlétét vélhetően elégtétel számba vette a megelőző börtönévekért, zaklatásokért és rágalmakért, rosszul lett és meghalt. Mire a környezete észrevette rosszulletét, segítségére sietett, illetve orvosért szaladt, már késő volt.

Megbízatásom utolsó két évét a politikai kihívások és nyomások jellemezték. Saját rossz érzéseimet táplálta, hogy a demokratikus alkotmány elfogadásán kívül szinte semmivel sem értettem egyet. Az Alkotmány esetében nem vettem észre a hiányt, hogy tudniillik nem gondoskodott az alkotmányos jogok, eljárások védelméről, de ez akkortájt még senkinek sem tűnt fel. Elégedetlen voltam a kormánnyal annak ellenére, hogy Antall Józsefet továbbra is okos és tiszteletre méltó embernek véltem, ám azt kellett látnom, hogy eredeti programját a rengeteg ellenérdekelt és „másként” gondolkodó miatt, akik nélkül nem lett volna többsége, nem tudja megvalósítani. Nem értettem, hogy a magyar állam miért nem kér a Nyugattól segítséget egy olyan gigászi feladat végrehajtásához, mint amilyen a szovjet függőségből kiszakadó államok, így Magyarország előtt is ott meredezik. Azt sem értettem, hogy az állam miért nem igyekszik a gazdasági romhalmazból kimenekíteni az egészséges részeket. Például az Ikarust, a gyógyszergyárat, Bábolnát, a néhány jól működő állami gazdaságot és téleszt. Nem értettem egyet a kárpótlás azon formájával, amely az eltulajdonított földekért járó bilétákban öltött testet. E jegyekből legkevésbé a károsultak láttak hasznót, míg jól jártak, akik azok tetemes részét fel tudták vásárolni. A demokrácia beköszöntése nemcsak a lakosság által várt jólét beköszöntét nem jelentette, de tömegével rakta utcára a bányászokat, munkásokat, és más keresők ezreit. A szabadság úgy köszöntött be, hogy sokak számára nyomorgást és kilátástalanságot hozott magával.

Csak hálát adhattam az égnek, hogy nem bocsátkoztam bele a hazai politikai katyvaszba. Ennek ellenére sem úszhattam meg a támadásokat politikai múltam miatt. Ritka volt az olyan hét, amikor a pécsi rektorátusra ne érkezett volna valamilyen névtelen gyalázkodó iromány. Ezek gyorsan megtalálták a sze-

métkosarat, és hiába is keresné őket valaki az irattárban, mivel nem kerültek iktatásra. Ezzel természetesen megszegtem az előírásokat, és megkárosítottam a jövőt ennek az irodalomnak a megsemmisítésével. Vagy nem is? Van arra bármilyen reglama, hogy névtelen ákombákomokat állami pénzen őrizni szükséges? Nem sok, de néhány támadó írás a sajtóban is megjelent. Ráadásul egy fiatal oktató kolléga egy budapesti tartózkodásom alatt azzal örvendeztetett meg, hogy míg én itt élem világom, odahaza a hallgatók forradalmat robbantanak ki, hogy megbuktassák a rektort. Ennek ugyan semmilyen előjelét nem láttam, hazatérve mégis első dolgom volt, hogy érdeklődjek a diáklázadás felől. Kiderült, hogy valóban összegyűlt mintegy húsz-harminc hallgató, de miután rájöttek, hogy ezzel a létszámmal aligha döntenek meg „a rendszert”, feloszlottak, és forradalom helyett mindenki ment a maga dolgára.

Ebben az időben az egyetemek rektorai sorra lemondtak, illetve lemondásra kényszerültek. A lemondási hullám és a fent jelzett események miatt nekem is el kellett gondolkodnom azon, hogy miként cselekedhetek helyesen. 1990-et írtunk, és a megbízatásom 1992-ben járt le. Dobjam be a törülközőt én is, vagy tartsak ki? Mivel teszek jót az egyetemnek, és – nem mellesleg – saját magamnak? Arra a következtetésre jutottam, hogy az egyetemi tanács (utóbb szenátus) megerősítő felhatalmazása nélkül „béna kacsa” lennék két teljes esztendeig, és ehhez egyáltalán nem fülött a fogam. Kitaláltam a megoldás módját. A következő tanácsülésre üres fehér papírlapokat vittem magammal, azokat kiosztottam és elmondtam, hogy további szolgálatom a tanács tagjainak szavazatán múlik. Aki azt gondolja, hogy helyes, ha kitöltöm a megbízatásomból hátra lévő két évet, az írjon „Igent” a papírra, aki ennek ellenkezőjéről van meggyőződve, a „Nemet” írja rá. Elhagytam a termet, és a szavazatok összeszámlálása után tértem vissza, megállapítva, hogy több pozitív visszajelzést kaptam, mint a megelőző két szavazás bármelyikén.

Valamelyest megnyugodhattam. Egyetemen belül ezt követően semmilyen nehézségbe nem ütköztem, és a névtelen levelek, lapok is elmaradtak. Ezzel szemben számos nem várt, nem is sejtett probléma merült fel. A jezsuita rend visszakövetelte egykori tulajdonát, az Ifjúság úti hatalmas objektumot, aminek kisajátítása nyilvánvalóan jogtalan volt, ám azóta sok új beruházás történt, ott működött a BTK, a TTK nagy része és számos más kisebb egyetemi egység. Létesült egy uszoda, kifejlődött a Botanikus kert, több sportlétesítményt nyert helyet. A tárgyalások során felajánlottam kárpótlásként az egyik gyakorlóiskolát, ám a pátereket ez nem érdekelte, mert ők csak gimnazistákkal akartak foglalkozni. Végül e problémát a minisztérium oldotta meg – nem tudom, hogy milyen keretek között, de mindenesetre úgy, hogy a JPTE-t nem érintette. Szintén a derült égből csapott le a felsőoktatási intézmények integrálásával kapcsolatos problémaövezet, amiről már szoltam. Most csak azt fűzöm hozzá a korábbiakhoz, hogy ennek mentén sikerült egymás ellen felsorakoztatni az érintett felek nagy részét. Megromlott a korábbi jó viszony a POTE és a JPTE között is, mivel az orvostudományi dolgozók jó része rossz viccnek tartotta, hogy azonos jogok alapján egyesüljön a kistestvérrel. A vetélkedés egyetlen eredménye az egyesített egyetem névtelensége lett.

Jóllehet mindez napi nehézségeket okozott, a változásoknak volt nagyon jelentős pozitív hozama is az egyetemi vagyona nézve. Megkapta a korábbi pártiskola telephelyét a hozzá tartozó szálláshellyel és kerttel együtt, valamint a Vasvári Pál utcában lévő nagy épületet, amelybe átköltözött utóbb a rektorátus, a felturbózott gazdasági hivatal és néhány oktatási központ. E létesítményhez még egy terjedelmes színház is hozzátartozott. Szóba került egy laktanya átvétele is, amelynek átalakítása azonban orbitális összegekbe került volna, úgyhogy erről lemondunk. Ezzel szemben megkapott az egyetem egy korábbi munkásszállót a város szívében, amely a lehető leg-

kevésbé attraktív, mint egyetemi képzési hely, ám mégis kényelmes otthont jelent a történészek, a néprajzosok számára, és működik falai között egy egészen jó társadalomtudományi könyvtár is. Az utóbbi problémája, hogy a rendelkezésre álló pénzösszeg kurtasága miatt külföldi folyóiratot és könyvet alig tud rendelni.

Végül letelt a két év, és visszavonulhattam elhagyott történelmi tanszékekre.

KITÉRŐ



A szakmáról 1992-ig

Néhány korai munkámról már szoltam, és ezekre nem is térek vissza. A továbbiak nagy részével sem untatom a Tisztelt Olvasót, hanem csak azokra térek ki röviden, amelyek a korábbi feldolgozásokhoz és látásmódokhoz viszonyítva újdonsággal szolgáltak, méghozzá többnyire úgy, hogy azokkal szemben álló ismereteket tartalmaztak.

Az első e munkák körében a marseille-i merénylettel foglalkozott (*Merénylet Marseille-ben*. Kossuth Könyvkiadó, 1984. 2. k.), és a közkézen forgó feldolgozásokkal szemben megállapította, hogy a merénylők nem indulhattak Jankapusztáról, mert azt a kormány hónapokkal előbb felszámolta, a merénylő nem lehetett macedón, mivel a megnevezett személy már nem élt, a többiekkel nem Zürichben, hanem Münchenben találkozott, és a francia külügyminisztert, Louis Barthou-t nem a merénylő ölte meg, hanem egy francia rendőrgolyónak, valamint az orvosok ügyetlenségének lett az áldozata. Barthou sebesülésének eredetére egyébként egyetlen fotó alapján is rá lehetett jönni. Ő ugyanis az autóban a merénylőtől és Sándor királytól balra ült, a golyó pedig szintén a bal vállán érte, márpedig a golyóknak nem szokásuk olyan kört leírni, mint amelyet egyes bumerángok tudnak megtenni. A nemzetközileg kidolgozott legenda csak arra volt jó, hogy mentesítsék a merénylet ódiu-mától mind az olasz, mind a német kormányt, és két kis államot, Magyarországot, valamint – kis részben – Bulgáriát ke-verjék rossz hírbe. Idehaza a könyvet krimiként vették és

olvasták, tudományos körökben viszont semmi visszhangja nem született. Jóval később külföldi kutatók érdeklődtek nálam a források iránt, és azt szerették volna, ha ezeket lefordítom németre, franciára, olaszra, amire azonban csak egy alkalommal vállalkoztam, és miután ennek semmilyen jótékony következményével nem találkoztam, beszüntettem az ingyenes szolgáltatást.

Kandidátusi disszertációm (*Franciaország és a keleti biztonság, 1931–1936*. Akadémiai Kiadó, 1969) utóéletéhez mindössze annyi a hozzátenni valóm, hogy utóélete nem is volt. Mindössze néhány sornyi méltató megjegyzés látott napvilágot valamilyen magyar ügygel kapcsolatban. Tudomásul kellett vennem, hogy hazánkban a történelem és az arra irányuló ismeretvágy a 93 030 négyzetkilométeren elhelyezkedő mintegy tízmillió alanyra irányul. Azért volt egy kivétel. A *Matteotti-ügy* (Kossuth Könyvkiadó, 1974) ugyanis kiváltotta legalább a lektor élénk figyelmét. Az elterjedt mantra szerint Giacomo Matteotti szocialista képviselőt Mussolini parancsára gyilkolta meg Róma területén egy fasiszta kommandó. A lektor azért akarta megtiltani a könyv kiadását, mert kimutattam, hogy a gyilkosok semmiképpen sem akartak és akarhattak Róma területén végezni a képviselővel, és tervükről a Duce – legalábbis nagy valószínűséggel – nem is tudott. A közfelfogást cáfolja, hogy nagy mennyiségű benzint vételeztek, náluk volt Matteotti útlevele, ezzel szemben semmilyen szerszámuk nem volt ahhoz, hogy a halottat elássák. Ami viszont Mussolinit illette, nehezen képzelhető el, hogy amennyiben tud az akcióról és annak kimeneteléről, ne gondoskodott volna a hulla eltüntetéséről, amire bőséges idő állt rendelkezésre addig, amíg a tetemet egy kutya kikaparta.

Az Incze Miklóssal közösen jegyzett, már említett fasizmus-kötet a fentiekkel szemben elég rendes vihart kavart. (*Európai fasizmusok, 1919–1939*. Kossuth Könyvkiadó, 1976). A fasizmus összefoglaló néven ismert európai diktatúrák széles

tudományos köröket foglalkoztattak, és keletkezésük magyarázataként forgalomban voltak gazdasági, szociológiai, pszichológiai, valamint kultúrtörténeti magyarázatok. A marxizmus-leninizmus táján a Dimitrovnak tulajdonított definíció volt érvényben, amely szerint e jelenség a „fináncctőke” legszélsőségesebb csoportjának a műve. Könyvünk leglényegesebb mondandója e tétel cáfolata volt. A cáfolat érvei között szerepelt, hogy úgynevezett fináncctőke Németország kivételével a legfejlettebb tőkés államokban sem jött létre, vagyis az ipari, a kereskedelmi és a mezőgazdasági tőke nem vált eggyé, hanem keményen védelmezte saját részérdekeit. Ráadásul éppen a legfejlettebb tőkés államok menekültek meg a diktatúrától. A gyengébb államokban az összekeveredés még kevésbé következett be, és végül jöttek létre diktatúrák olyan országokban is, ahol a tőke gyerekcipőben járt. Végkövetkeztetésünk abban állt, hogy diktatúra akkor születik, amikor egy országban vagy régióban súlyos gazdasági, társadalmi és mentális/politikai válság alakul ki, a demokrácia erői pedig gyengék ahhoz, hogy a bajokat demokratikus keretek között orvosolni tudják. Európában a súlyos bajok az első világháború és az azt követő békerendszer következtében keletkeztek, hogy a válság azután világméretűvé váljon az Egyesült Államokban kirobbant pénzügyi válság nyomán. A diktatórikus megoldások a két világháború közötti időszámban az olasz fasisztustól kezdve a német vezérelvű diktatúrán át a kabinet és királyi diktatúrákig terjedtek. A „fasizmus” okát nem Kantban, nem Lutherben, nem a nevelési elvekben stb. kell keresni, hanem a válságos helyzetekben. És a könyv egy figyelmeztetéssel zárul: *„Bizonyos ugyanakkor, hogy [a diktatúra] akkor és ott jelentkezik, amikor és ahol egy kiegyensúlyozatlan gazdasági fejlődés és megoldatlan társadalmi és nemzeti problémák következtében mély belső válság keletkezik.”*

Ennek a kötetnek megvolt a maga sorsa. Mintegy öt lektor kóstelgatta, és eljutott Moszkvába, méghozzá egyenesen az

ideológiai főnök, Szuszlov asztalára. (A lánya állítólag lefordította, és a szöveg szamizdatként terjedt.) Végül a kiadó igazgatója, Berei Andor behívott mindkettőnket, és sorolta a kifogásait. Volt, amit elfogadtam, Bethlen István személyénél azonban megakadt a tárgyalás. Berei azt óhajtotta, hogy a név első előfordulásánál szúrjuk be, hogy *„a fasiszta miniszterelnök”*. A vita nem vezetett sehová, mire végül megkérdeztem: *„Berei elvtárs! Maga szerint Bethlen fasiszta volt?”* Berei néhány másodpercig a cipője orrát szemlélte, majd felemelte a fejét, és így szólt: *„Nem.”* Ebben maradtunk.

A *Padovától Trianonig* (Kossuth Könyvkiadó, 1983) című munka egyszerű diplomáciatörténet, amely nem vitatkozott semmiféle előzménnyel, mivel előzménye alig is volt. Érdekesebbek ennél a kötet születésének körülményei. Francia kollégák hívták fel a figyelmemet arra, hogy a téma anyagát elsősorban a katonai levéltárban találhatom meg. Mivel e levéltárnak nem volt nyilvános leltára, saját jóvoltukból legfeljebb egy tucat iratot bocsátottak volna a rendelkezésemre. Csakhogy Georges Castellan, akiről már szóltam, rendelkezett a nem nyilvános repertoárral, amelyet kölcsönadott, így amikor megjelentem Vincennes-ben, százával soroltam jelzetekkel együtt a látni kívánt iratokat. Nem tudom, hogy a tiszt, akivel beszéltem, mit gondolhatott erről, de ezt követően nem tudtam olyan dossziét kérni, amit ne hoztak volna azonnal. A kötetet eredetileg csak angolul szándékozott az Akadémia megjelentetni, a pártkiadó azonban elkérte és szinte azonnal megjelentette rekord példányszámban, aminek következtében egyszeriben ismertté váltam határon belül és azon kívül is. Erdélybe nagy számban smuggerolták be a kötetet, jöllehet a tettes büntetésre számíthatott.

Még a Történettudományi Intézet főmunkatársa voltam, amikor megírtam a *Mussolini*-biográfiát, méghozzá úgy, hogy az igazgató a készülő munkát nem engedte megjelentíteni az intézeti tervdokumentációban. Első megjelenésekor (Kossuth

Könyvkiadó, 1987) viszont már rektor voltam Pécsen. Mussolini siker volt, és ez biztatást jelentett további biográfiák megírásához. A kronológiát félretéve, itt említtem meg, hogy ezt követően még három terjedelmes életműről írtam nagy terjedelemben, és ezekhez egy hosszabb tanulmány is társult. E munkák alanyai a következők voltak: Hitler (T-Twins, 1993), Kozma Miklós (*Egy magyar médiavezér: Kozma Miklós*. PolgART Könyvkiadó, 2000). Ágoston Péter (*A katedrától a halál-sorig. Ágoston Péter 1874–1945*. Napvilág Kiadó, 2011) és Kemény Simon (*Múlt és jövő*, 2014/4. 36–54.). E szereplőket – nem könnyű elhinni – egy közös szál összeköti. Valamennyien nagy sikereket éltek meg, hogy az életük végül katasztrófában végződjön. Hitler Adolf világraszóló sikereiről mindenki tud, és ismert az is, hogy az általa elkövetett bűnök és orbitális tévedések végül öngyilkosságához vezettek. Kozma csaknem két évtizeden keresztül villogott a közéletben (elnöke az MTI-nek és a Magyar Rádiónak, filmgyártó és -forgalmazó, részvényes), majd a hontalan zsidók Ukrajnába történt deportálásának későn felismert ódiума miatt elszenvedett szívrohamok egyikebe belehalt. Méghozzá úgy, hogy utolsó perceiben még értesült az Egyesült Államok hadba lépéséről, valamint a Moszkva alatti szovjet támadásról. Ágoston Péter karrierje felsőoktatási tanárként és tudósként felfelé ívelt 1918-ig, mikor is mindent elveszített. Nagyváradról elmenekült, ami egyet jelentett azzal, hogy hazát, lakhelyet, állást, identitást, mindent maga mögött hagyott. Ő is elkövetett azután egy életre szóló hibát: népbiztoshelyettes lett Kun Béla mellett, abban a hiszemben, hogy Kun hívó szavára jönnek az oroszok, hogy megmentsék a magyarokat. Hamar belátta, hogy senki sem jön segítségül, de már késő volt a korrekcióra, noha megkísérelte. Kötél általi halálra ítélték, majd Moszkva kiváltotta, hogy végül Moszkvából a Labour Party váltsa ki. Későn. A több mint ötévi szenvedés korai halálát alapozta meg. Kemény Simon csupán azt a hibát követte el, hogy zsidónak született. Ennek ellenére 1938-ig a ha-

zai irodalmi és sajtóvilág ünnepelte, mint tehetséges költőt és újságíró, majd az egymást követő zsidótörvények hatására elfeledkeztek róla annak ellenére, hogy 1934-ben megkeresztelkedett; majd 1945 januárjában, a már megérkezett szovjet tankok szomszédságában, egy kommandó meggyilkolta a saját házával szomszédos kertben.

Rektori időszakomra esett a *Civitas fidelissima. Népszavazás Sopronban, 1921* (Gordius, Győr, 1990, illetve IPF Könyvek, Szekszárd, 1999) című akkor még kuriózumnak számító kötet kiadása. A Párizsban és Rómában talált iratok alapján megcáfoltam azt a szélteben elterjedt hiedelmet, amely szerint az olasz külügyminiszter, Della Torreta jóindulatának volt köszönhető a velencei megegyezés. A valóságban az eljárást Bánffy Miklós magyar külügyminiszter indította el, a francia külügyben megnyerte az illetékeseket a magyar ügyet szolgáló népszavazás gondolatának, akik az Anschlusst emlegető osztrákok orra alá akartak borsot törni. Az olasz külügyminiszter viszont még hetekig az osztrák igényt támogatta, és a magyarokat akarta büntetni, s majd csak akkor váltott köpönyvet, amikor a britek felhagytak az okvetetlenkedéssel, és mind a bécsi, mind a budapesti olasz követ a magyar javaslat elfogadását ajánlotta. Így került sor a velencei konferenciára az ismert eredménnyel.

A *Soha, amíg élek. Az utolsó koronás Habsburg puccskísérletei 1921-ben* (Pannonia Könyvek, 1990) című könyvecskében nem vitáztam elődökkel, sokkal inkább a korabeli közérzület fogadta fanyalgással a IV. Károly királyról itt kialakuló képet. 1921-ben és még jó ideig a magyar politikai és közéletben Károly egy szűk legitimista körön túl nem örvendett szimpátiának, míg a rendszerváltást követően kezdett kialakulni az a kép, amely a mély tiszteletig és a boldoggá avatásáig vezetett. Ez utóbbit azonban nem volt lehetséges, és ma sem lehetséges visszamenően érvényesíteni. Ez azt is maga után vonta, hogy Horthyt is megvédtém az áruló megbélyegzéssel szemben,

mert bármit is ígért korábban a királynak, 1921-ben nem állt módjában Károly mellé állni a nagyhatalmak egyöntetű akaratával, a szomszédos államok fenyegetőzéseivel, saját belső táborával, a nemzetgyűlési többséggel és az őszi kísérlet idején miniszterelnökének felfogásával szemben.

Új utakon

Miután összecsomagoltam, elhagytam a rektori szobát és visszatértem saját tanszékemre, egyesek attól féltek, hogy a „nagy” után kisebb pozíciókat igyekszem megszerezni. Miután ennek semmi jele nem mutatkozott, a kedélyek megnyugodtak, én meg boldogan tartottam óráimat, beszélgettem a szeminaristákkal, utóbb a PhD-hallgatókkal, és kezdtem új utakat keresni a történettudomány berkeiben.

Az új út jelentette – többek között –, hogy az eredményes munkát nem kötöttem feltétlenül a levéltárban eltöltött óraszámhoz. Lehet dolgozni folyóiratokban megjelent írások, újságcikkek, emlékiratok alapján; sőt – uram bocsá – még úgy is, hogy az ember elgondolkodik. Az új út egyébként azt is jelentette, hogy érdemesnek látszott visszatérni a magyar történelemhez, mivel a korábbi tilalomfák a rendszerváltást követően eltűntek. E megújuló szemlélethez köthető két – főként egyetemistáknak szánt – összefoglaló: a *Magyarország a két világháború korában. 1914–1945.* (Csokonai Kiadó, 1998, 2006, plusz angol változat az Egyesült Államokban), valamint a Majoros Istvánnal együtt írt *Európa a nemzetközi küzdőtéren. Felemelkedés és hanyatlás, 1814–1945.* (Osiris Kiadó, 1998) című könyv. E kötetek fogadtatására utalt, hogy mindkét kiadó érdemesnek látta a második kiadást. A magyar történetet tartalmazó kötetet a hallgatók csak „a kis sárگا” címen emlegették. Pistával terveztük, hogy hasonló összefoglalót írunk a politikai eszmék történetéről is, de mivel ettől elsodortak a történések,

magam tettem közzé egy kötetet *Politikai eszmék, politikai gyakorlatok a 20–21. században* (Napvilág Kiadó, 2009) címmel, amelynek az újszerűségét az adta, hogy – mint a cím is jelzi – a politikai áramlatokat nem önmagukban és saját kontinuitásukban vizsgáltam, hanem a mindenkori realitásokkal szembeállítva igyekeztem bemutatni.

Az utóbbi kötet két utolsó fejezetcíme a következő: *A világválság előérzete*, illetve *A világválság kirobbanása*. Utalás ez arra, hogy a válság kérdése ekkoriban már erősen foglalkoztatót, és ennek előhírnöke volt jóval előbb *A gazdasági világválság magyar visszhangja, 1929–1936.* (PolgART, 2004), amely az 1929-ben kirobbant válság meglepően gazdag hazai értelmezését és a megoldási javaslatokat tartalmazta. A vitában részt vettek a gazdaságban közelről érintett személyek mellett politikusok, filozófusok, papi személyiségek, szociológusok és történészek is. Amilyen vehemenciával folyt néhány éven keresztül a vita, ugyanolyan gyorsan, szinte egy csapásra szűnt meg azt követően, hogy a náci kormány elkezdte felvásárolni a magyar exporttermékeket. Érdemes felsorolni, hogy milyen fő áramlatok jelentek meg ekkoriban Európában és Magyarországon is: 1. a klasszikus liberális elvek védelmezése minden állami beavatkozással szemben; 2. beavatkozás elsősorban munkahelyek teremtése formájában; 3. korporatív megoldás a munkaadók és -vállalók egyezkedése alapján, amit azonban az állam több esetben is kisajátított, míg az eredeti elképzelést elsősorban a pápa és kivételes egyházi személyiségek tartották fenn; 4. a gazdaság központosított, tervezett irányítása (szovjet modell) és 5. nagy nemzetközi piac kialakítása közép-európai, európai és világméretben. Magyarországon a korporatív gondolat kivételével mindegyik áramlat megjelent, és a korporativizmus azért nem, mert Gömbös Gyula tálalásában elvetett az eredeti gondolat.

Innen hosszú az út a jelenlegi válságig, ám nem annyira hosszú, ha figyelembe vesszük, hogy a mostani válság mikor is

kezdődött. Ma már biztos vagyok benne, hogy a második világháborút követő világrend, amely békét és fejlődést garantált a fejlett világban, és a fejletlenek nagy többségének biztosította az önállóságot, mintegy huszonöt évig tartott ki. Jóllehet előfordultak helyi lázongások és csatározások, általában béke honolt a Földön. Az első komoly válságjelenség 1968-ban robbant ki az egyetemisták lázadásának formájában, nem sokkal később folytatódott az olajválsággal, amely számos más fontos nyersanyagot is érintett (kaucsuk, nemesfémek), és megrendítette a világ pénzpiacát, amikor Nixon elnök megszüntette a nemzetközi valuták kötődését a dollárhoz. Természetesen elkezdődött a védekezés, amelynek egyik esete a nyugat-európai államok szövetkezése volt, amihez több helyen kapcsolódott a széles ívű jóléti politika. Az európai együttműködés ezt követően egyre tágult a térben, miközben a jóléti politika elég gyorsan befuccsolt. Egy ideig még beszéltek „fenntartható fejlődésről”, de számos helyen már a szinten tartás is nehézségekbe ütközött. Az 1990-es évek második felében és a 2000-es évek elején már ugyanazok a problémák foglalkoztatták a hozzászólókat, mint amelyek jelenleg is ott vannak az asztalon. Ilyenek: demokrácia, liberalizmus, nemzetállam, szuverenitás, civil szervezetek. Az eltérés az akkori és a mostani szituáció között abban ragadható meg, hogy felerősödött a nemzetállami szuverenitás híveinek hangja a demokrácia, liberalizmus és a civil szervezetek létjogosultságának rovására. Már csak a közel-keleti háborús övezet, a menekülési hullám és a terrorizmus kiterjedése hiányzott ahhoz, hogy az általános válság kiteljesedjék.

E jelenség, a jelenlegi világválság okainak keresése révén jutottam el legutóbbi megjelent könyvem megírásához. Elkezdtem visszafelé menetetlni az időben, és az időláncban találtam olyan góccokat, amelyek biztosan felelőssé tehetőek a mai káosz kialakulásáért, ám egyiküket sem véltem elegendő magyarázatnak. A második világháború több millió nem gyógyuló sebet hagyott maga után, nem is beszélve a módról, ahogyan

a gyarmattartók elhagyták, legalábbis adminisztratív értelemben, korábbi kolóniáikat. Az első világháborút követő „rendezés” a maga vérdíjostelen ostobaságaival egyenesen megágyazott a következőnek, miközben korábbi szövetségeket is szembeállított egymással a koncon való marakodás jegyében. Nem folytatom az útkeresés etapjainak felsorolását, hanem a végállomást jelölöm meg, amely nem volt más, mint a Föld óriási területeinek „felfedezése” és bekebelezése öt tengeri hatalom által. Portugálok kezdtek, spanyolok folytatták, majd becszállt a földfoglalásba, kincskeresésbe és rabszolga-kereskedelembé a francia, a brit és a holland illetékes kereskedő/hajózó csoport, illetve maga az állam. Minden ott kezdődött. Ott kezdődött Európa és Dél-Ázsia feldarabolódása fejlődési lehetőségek és valós fejlettség terén, és a világ feldarabolódása gyarmattartók és leigázott gyarmatok vonalán. Ekkor kezdődött a civilizációk szembekerülése is, mivel a betolakodók irtották vagy legalább igyekeztek háttérbe szorítani a helyi kultúrát, kivéve azt az esetet, ha az a hasznukra volt. Ez a gondolatmenet alapozta meg *A Föld felfedezése és meghódítása* (Kossuth Kiadó, 2016) című könyvem.

Az esszé- és tanulmánykötetekre, szerkesztésre, ilyesmire nem térek ki, csak azt jelzem, hogy a *Rubicon* című folyóiratban megjelent cikkeket a kiadó tulajdonosa és szerkesztője, Rácz Árpád összegyűjtötte és egy kötetbe bekötötte. Ezáltal eggyel szaporította a velem kapcsolatos kiadatlan könyvek számát (két példány).

A véletlen és a tudomány

Pályám vonala feltűnhet a tudatos választások, az érés, érlelődés következményeként, és nem kétséges, hogy ilyesminek volt is szerepe az útvonal kirajzolódásában. Hozzá kell azonban tennem ehhez, hogy mind az élethelyzetek alakulásában, mind

a tudományos tevékenység fordulataiban részben tőlem teljesen független tényezőknek és embereknek volt szerepük, a témát pedig többször nem magam választottam, hanem a véletlen tolta elébem. A „Sors” többször játszott ki, mint ahányszor nekem sikerült befolyásolnom. Szerepet játszott ebben a pártvonal, Szabó István professzor, Sztálin halála, '56, azután Ránki György. Saját választásaim csak valamikor az 1970-es években váltak jellemzővé. Döntő akarati befolyást életutamra eleinte rendszerint nemleges állásfoglalás formájában gyakoroltam. Nem voltam hajlandó önkritikára, nem fogadtam el a felkínált miniszteri posztot, nem vállaltam a képviselő szerepet, és nem mentem el nyugatra trógerolni.

Ezzel szemben számos témám úgy került az asztalra, hogy egyáltalán nem kerestem. Éppen a francia külpolitika rejtelmait próbáltam kipiszkálni az Országos Levéltár iratállományából, amikor ott termett négy vastag dosszié, tele a marseille-i merényletre vonatkozó papírokkal. Miután megnyugtattam magam, hogy az ügynek köze van a francia politikához, vagyis a rám testált témához, lázasan elkezdtem olvasni az iratokat, és ebből lett végül egy könyv. Véletlenül jutottam hozzá a párizsi katonai levéltár titkos repertoárjához, ami nélkül a trianoni béke előtörténete nem születhetett volna meg. Tulajdonképpen már az sem volt logikus a maga idején, hogy Trianonnal egyáltalán foglalkozni akartam. Ennek előtörténete abban állt, hogy egy már megírt, körülbelül ezeroldalas disszertációt nem nyújthattam be, mert valaki kitalálta, hogy abban öelőle írom el a történetet. Mivel az illetőt erős pártemberek támogatták, félre kellett tennem e szöveget, és keresnem egy olyat, amelyet biztosan nem fog senki a sajátjaként reklamálni. Jelentkezett valaki azzal az 1970-es években, hogy ő éppen megírta vagy írja Trianon történetét, úgyhogy én tűnjek el a színpadról? Aligha. Nem is tette senki, csak egy kolléga morgolódott, mondván, hogy ilyen iratok évek óta porosodnak a fiókjában, és csak azért nem publikálta őket, mert félt X.Y. reflexiójától.

Egy következő véletlen folytán bukkantam rá Kozma Miklós iratgyűjteményére. Természetesen hivatkozásokat már láttam erre az anyagra itt-ott, de sejtelmem sem volt a méreteiről. Valami hazai belpolitikai összefüggés nyomában járva kértem ki az Országos Levéltárban egy dossziét, majd egy következőt, egy azutánit, és végül meg sem álltam, amíg nem jártam az óriási kupac végére. Ez az anyag egyúttal Kozma élettörténetét is tükrözte. Nem állom meg, hogy e ponton ne utaljak néhány levéltári „furcsaságra”. A történész abban a hitben ringatja magát, hogy a levéltárakban mindent megtalál, ami egyáltalán megszületett és bejutott a levéltárba. E feltevés téves. Néhány csomót a Kozma-anyagban sehogy sem sikerült megtalálni a raktárban. Megvoltak, és eltűntek. Még hihetlenebb, hogy egy kolléga, Karsai László olvasott egy iratot ebben az anyagban, felhívta rá a figyelmemet, én kikértem az általa megjelölt csomót, és az irat nem volt benne. Nem volt egyébként a megelőző és a következő csomóban sem. Karsai szeme előtt az irat megvolt, azután eltűnt.

A legfrappánsabb levéltári történetet a párizsi külügyi levéltárban éltem át. Barátságos kapcsolatba kerültem az olvasóterem felügyelőjével, egy szívélyes hölgygel, akitől megkérdeztem, hogy vajon hol bujkálnak a frankhamisításra vonatkozó akták, minthogy egy darabot sem találok belőlük. Ja – mondta a nő –, azok a még feldolgozatlan Y jelű fondban találhatók, és majd feldolgozás után lesznek kutathatók. Ám ha szombat reggel bemegyek, ő kihozza nekem a dossziékat, átforgathatom őket azzal a feltétellel, hogy nem hivatkozok rájuk. Naná, hogy bementem, és gyorsan végiglapoztam a négy hatalmas köteget. Ott találtam a hamis frank terjesztésével megbízott és elsőként lebukott Jankovics naplóját, valamint egy feljegyzést a francia kabinet üléséről, amely szerint elhatározták, hogy a magyar miniszterelnök, Bethlen István ellen a francia kormány nem indít politikai támadást, mert ha Bethlen megbukik, csak rosszabb jön utána, nevezetesen Gömbös Gyula. Néhány év

múlva, amikor arra jártam, már meg lehetett kapni a frank-ügy anyagát. Nem akartam hinni a szememnek, mivel az elém tett dosszié az egykor látott anyagnak a tizedét sem tette ki, és a fent említett iratok egyike sem volt benne.

Rejtélyes módon tűnt el egy irat a párizsi katonai levéltárban is. Megtaláltam egy feljegyzés gépelt másolatát az 1917 végi angol-francia megegyezésről, amelyben a két fél felosztotta egymás között Oroszországot a Kaukázustól észak felé egészen Ukrajnának mintegy a feléig. Még északabbra lengyel érdeklőséggel számoltak. Amikor elolvastam az iratot, szépen félretettem, mert nem volt valószínű, hogy felhasználnám valaha. Valamivel később azonban változott a helyzet. A dossziét kikértem, ám az irat nem volt benne. Eltűnt, lába kelt.

Nos, a véletlenek megrézfálhatják a történelmet. Szinte mulatságos véletlenek vették körül a Kemény Simonról írt tanulmányomat. Kemény 1942 és 1944 eleje között vezetett naplója régóta porosodott a polcon. Egy napon, nem tudom, miért, levettem, amikor cseppet a postás. A kötetet az íróasztalon hagytam, majd visszatérve, ha már ott volt, belelapoztam. Nem tettem le, amíg nem értem a végére. Stark András felkérésére, hogy szóljak valamit egy általa szervezett konferencián Pécsen, Kemény naplójáról beszéltem. Ott megtudtam, hogy a Corvina Kiadó igazgatója, Kúnos László szeretne találkozni velem, ő ugyanis Kemény egykori házában lakik. Felkerestem, és a lakásban megmutattak néhány darabot, amely még a Kemény házaspár tulajdonából maradt ott. Ezek után már egyszerűen nem tehettem mást, mint beülni a Petőfi Irodalmi Múzeum olvasójába, és végigtanulmányozni az ott található Keményre vonatkozó gyűjtemény darabjait, illetve elzarándokolni születése helyére, ahol szintén találtam néhány emléket. Például egy fotót, amelyen Kemény önkéntes baka-ruhában látható. Tass nagyközség gondozott zsidó temetőjében látható egy szürke obelisz, amelyen Kemény Simon apjának neve áll.

Biztos vagyok benne, hogy akaratlan lépések, nem várt események, hirtelen felbukkanó lehetőségek minden tudomány esetében szerepet játszanak mind az eredményekben, mind a kudarcokban. A történészszakma azonban e szempontból azért különösen veszedelmes, mert a legtöbb hiány a fent felsoroltakkal ellentétben fel sem tűnik, egyszerűen azért, mert hiányzik, és nem lehet tudni, hogy mi hiányzik. A múltnak nincs próbája, nem lehet tesztelni, és nem beszél vissza. Ettől persze a történész által összeszedett cserepek, diribdarabok még valósak, és a történészen múlik, hogy jól rakja-e össze őket, és mit és hogyan tölt ki saját fantáziájával.

Rengeteg példa sorolható fel erre nézve, de csak egyet hozok fel. Sok adat ismert az 1941 nyarán végrehajtott kárpátaljai „zsídótlanítás” történetéről, azt azonban csak találgatni lehet, hogy vajon e rémtörténet szereplői mit tudtak vagy akár sejtettek a kitelepítendő és végül valóban kitelepített zsidók sorsának vélhető alakulásáról. Többen meggyőződéssel állítják, hogy mindenki pontosan tudta, miszerint ezeket az embereket a hóhér várja, mások ebben legalábbis kételkednek, vagy nem látják bizonyítottnak. Biztos annyi, hogy az akció lebonyolításával egyetértett a kormányzó, Horthy Miklós, Bárdossy László miniszterelnök, Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter, a vezérkari főnök és illetékes alárendelt katonatisztek, a felvidéki kormányzói biztos, Kozma Miklós és beosztottai, meg még jó néhányan. Ám hogy mit tudtak vagy mit gondoltak, azt csak találgatni lehet. Ettől kezdve azután a történettel foglalkozók aszerint oszlanak meg, hogy melyikük kit szeretne kivenni a fent felsoroltak közül, és az ódiumot kiválasztott személyekre szeretné rázúdítani, vagy egyszerű „közigazgatási eljárás” akarja elkönyvelni több ezer ember meggyilkolását, illetve a felelősséget kizárólag a németekre hárítani. Saját véleményem szerint, amely azonban szintén csak egy vélemény, voltak következmények, amelyekkel minden magyar szereplő tisztában lehetett, és volt a valóságos következmény,

amelyre azonban ekkor még nem lehetett következtetni. Tudni lehetett, hogy Ukrajnában a kitelepítettek sem állás, sem lakhatás nem vár, vagyis, hogy szörnyű sors elébe néznek. Az analógia vélhetően a Németországba bekebelezett lengyel terület zsidó (részben nemkívánatos lengyel) lakóinak sorsából kiindulva alakulhatott ki. Őket tömegesen áthurcolták a Varsói Főkormányzóságba, majd az ott kialakított gettóba terelték be. A procedura rémtörténet volt, amelynek során sokan elpusztultak, sok embert meggyilkoltak, ám tömegmészárlásra nem került sor. Az első tömeggyilkosságot éppen Kamenyec Podolszk térségében hajtották végre. Nemigen védhető, ha erre a magyar „közigazgatási eljárás” adott alapot, még akkor sem, ha csupán a biztos hajléktalanság, a megélhetés biztos lehetetlensége, és a „legjobb esetben” a Lengyelországból már ismert gettózás várt. Nos, ebben az esetben, és sok másban nem lehet reménykedni abban, hogy egy „véletlen” találat biztos eligazítást nyújt.

Megbízatások

Tanszékemre visszavonulva még akadt néhány többé-kevésbé jelentős munkám, mielőtt nyugdíjba vonultam. Az egyiket az egyetemi Doktori Bizottság vezetése jelentette. Mivel elszánt törekvésem volt a PhD megvédése a leértékeléstől, elég kemény küzdelmet jelentett ennek keresztülvitele. A rendszer lehetővé tette ugyanis, hogy az egyetem minden eljárás nélkül átminősítse az egykori úgynevezett kisdoktori címet PhD-fokozattá. Ezt eleve elhibázott koncepciónak tartottam, abból kiindulva, hogy az egyetemeknek korábban is jogukban állt, hogy a kiváló kisdoktorit felterjesszék kandidátusi fokozatra. Kiderítettem, hogy a pécsi egyetem e lehetőséggel egyetlen alkalommal sem élt, következésképpen nem volt elképzelhető, hogy ezek

a disszertációk álltukban úgy feljavultak, hogy most tömegesen kiosztható lenne rájuk a PhD-fokozat.

Több egyetem, közöttük az ELTE, százával osztogatta az új fokozatot, a PTE azonban csak nagyon kivételesen, és akkor is csak kiegészített, átdolgozott disszertációk esetében tette ezt. Őszintén szólva egyetlenegyre emlékszem, de nem lehetetlen, hogy volt ilyen még néhány. A feltétel abban állt, hogy a szerző forrásanyagát kiegészíti a dolgozat megírása óta eltelt időben megjelent munkákkal, és azokat beledolgozza a szövegbe. Nos, ez nem kevés elégedetlenséget és morgást idézett elő, de végül mindenki belenyugodott. A szigor eredményeként saját szakmámban nem nagyon született olyan dolgozat, amely ne nyervehetne volna el a korábbi kandidátusi fokozatot. Ezt más egyetemeken néhányan kifejezetten nehezményezték, sőt nyíltan is kifogásolták, az érintetteknek, valamint a szakmának azonban kifejezetten jól tett.

Másik, ezúttal váratlan munkámat mégis csak egy átmeneti, „kinevezett” dékáni megbízatás hozta magával. Ennek előzményét képezte, hogy az aktuális rektor, Barakonyi Károly, és a BTK dékánja, Horányi Özséb perbe és haragba keveredett egymással. Mindketten elszánt harcosai voltak az informatikának, egyetemi szintű kiterjesztését és működtetését azonban más-más koncepció szerint vélték megvalósíthatónak, és ebből több további ellentét is keletkezett. Ráadásul a BTK is megszozott Horányi-hívekre és -ellenfelekre. Két elkötelezett és – mondanom sem kell – makacs emberről volt szó, akik nem engedtek saját igazukból. Végül a rektor leváltotta a dékánt, és engem felkért, hogy nem választott, hanem kinevezett alapon vigyem el a kari munkát addig, amíg a következő választásokat le lehet bonyolítani. Mivel nemigen láttam mást, aki e hálátlan feladatot megoldhatta volna, a békesség kedvéért elvállaltam, mint szigorúan adminisztratív munkát. A továbbiakban ehhez tartottam magam. Naponta bejártam a dékániba, aláírtam az

aláírnivalókat, fogadtam az ügyes-bajos problémákkal jelentkező embereket, és egyetlen szó erejéig sem szóltam bele a nagy személyes vitába. E semlegességnek, no és természetesen az idő múlásának köszönhetően a felajzott kedélyek le is csillapodtak annyira, hogy a választást már nyugodt atmoszférában lehetett lebonyolítani. A megválasztott utód, Font Márta – miként utóbb mondta és le is írta – ezért kifejezetten hálás volt. Mi több, ha jól tudom, a kirándulás miatt senki sem rótt meg.

NYUGALOMBAN



Nyugdíjazás

Hetvenegy évesen mentem hivatalosan nyugdíjba, de nyugalomban csupán néhány éve vagyok. Valójában egy évvel korábban nyugdíjazni kellett volna, de kikönyörögtem az akkori rektortól, Tóth Józseftől, hogy egy évig még aktív maradhassak, mert különben a megszervezett történész doktori iskolának, megfelelő ranggal rendelkező személy híján, vége lett volna. Fogalmam sincs, hogy a rektor hogyan intézte el a haladékot, de elintézte. Ahogy Tóth Jóska nagyvonalúságát ismertem, feltételezhetem, hogy úgy intézte el, hogy nem intézett semmit. Lényeges az volt, hogy egy évig megmaradhattam a doktorképzés vezetőjének, és ki lehetett várni, amíg egy kolléga a helyemre lép. Egyébként az iskola egyik programját még közel tíz évig irányítottam. Több okból történhetett ez. Először is azért, mert senki sem vette rossz néven. Másodszor azért, mert nem hagyhattam cserben azokat a fiatalokat, akik konzulensnek választottak. Végül azért is, mert megkaptam a professor emerita címet, amely erre nemcsak feljogosított, de öt évig még honoráriummal is együtt járt, és ezt az adományt nem akartam ellenszolgáltatás nélkül élvezni. (Mellesleg: aktivitásommal akkor sem hagytam fel, amikor a honorárium megszűnt.)

Nyugdíjas létem első tíz-tizenkét éve tanítással, konzultálással, előadásokkal, elnöklésekkel, konferencia-részvételekkel telt el. Mindazonáltal el kellett gondolkodnom azon, hogy telik az idő, minden rokonom és leszármazottam a fővárosban él, és mi lesz velem egyedül, magányosan Pécsen, ha már végleg belépek

az „öreganyó” korszakba. Árulni kezdtem a pécsi házat, és Budapestén begyűjtöttem mintegy ötven lakáscímet. Egyik unokahúgom, Ladányi Ági rendelkezésemre bocsátotta kis lakását a keresgélés és felújítás idejére, és e biztos háttérrel jártam végig egy hét alatt, ha nem is ötven, de közel negyven lakást, amibe olykor egyik unokám, Fruzsina a segítségemre volt a kocsijával. Csak olyan lakásokat néztem meg, amelyek nem voltak messzebb a Dunától tíz–tizenöt percnyi járásnál. A körülbelül negyven lakásból azonnal kiszorult vagy harminc, azután a tíznek a fele, végül már csak kettő között kellett döntenem. *Summa summarum*, egy hét alatt még a szerződés is létrejött, már „csak” a felújítást kellett levezényelni, valamint a hurcolkodást megoldani. A felújítás sem volt egyszerű logisztikai feladat, mivel leromlott állapotok uralkodtak: falon kívüli vezetékek, leomlóban lévő burkolatok, hámló festés. Majdnem mindent sikerült elvégeztetni, méghozzá rövid idő alatt. Sűrgetett az idő, mivel a pécsi házat határidőre ki kellett üríteni. A költözés egy részét hivatásos szállító bonyolította, a több ezer könyv azonban az egyetem kosaraiban utazott, és a kísérő fiatalok nem tehettek mást, mint kiborították az egészet a dolgozószoba parkettjére. Szó szerint térdig értek a könyvek.

Pestre költözésem után egy ideig még rendszeresen jártam Pécsre amolyan „utazó” tanárként, de nem az Intercityvel, hanem Gyarmati György kényelmes autójával. Az Intercity egyébként csak egy kicsivel hosszabb idő alatt tette meg a Budapest–Pécs távolságot, mint elődje, amelynek még nem volt ilyen előkelő elnevezése. Néha mégis vonatra kényszerültem, mert az időpontokat nem sikerült egyeztetni. Egy ilyen alkalommal szólalt meg a telefonom, és egy riporter jelentkezett, aki azt szerette volna tudni, hogy mi a véleményem Orbán Viktor kötcsei beszédéről. Azt feleltem, hogy nem hallottam a beszédet; következésképpen nincs véleményem sem. A riporter összefoglalta az elhangzottakat, miként utóbb megállapíthatam, hitelesen. Ekkor azt mondtam, hogy amennyiben erről

volt szó, akkor ez a tervezett önkényuralom bejelentése. A nyilatkozat meg is jelent, és bármily rövid is volt, keltett némi fel-tűnést. Felháborodást egyfelől, és megrökönyödést a másik oldalon. Ott elhamarkodott nézetnek tartották.

Voltak még doktoranduszaim, de a számuk apadt, és a régi-ek közül többekkel megszakadt a kapcsolatom. Vigasztal azonban, és örömmel tölt el, hogy jó néhányan máig is rendszeresen jelentkeznek. Van, aki főként leveleket küld vagy telefonál, mások azonban személyesen is megkeresnek. Olyan is van közöttük, aki jó ideje Németországban él, de időnként hazalátogat, és a programjába engem is belevesz. Összességében azt látom, hogy az egykori tanítványaim viselkedése eltér a mintától, amit egyszer Fernand Braudel mondott az övéiről. Ő azt mondta, hogy amíg előtte ülnek a teremben, nem győz balra fordulni, ám miután végeztek, jobbra kell keresnie őket. Nos, az enyéme, legalábbis azok, akikről tudok, egyszerűen mennek a maguk tudományos vagy tanári útján, és ha látni akarom őket, nem kell a nyakamat megerőltetnem.

Az utóbbi öt-hat évben köszöntött rám a nagyobb nyugalom. Kevesebb jövés-menést vállalok, nagyon meggondolom, hogy milyen szereplésekbe bocsátkozom. Jóval több időt, bár egyre kevesebbet töltök a számítógép előtt, ezzel szemben majdnem olyan sokat olvasok, mint tettem tizenhat–húsz éves koromban. Vagyis minden megváltozott. Ha férfi lennék, agastyánnak számítanék, de az asszonyokra inkább azt szokták mondani, hogy „öreganyó”. Egyik dédunokám meglátott egy régi fotót, és megkérdezte az anyjától, hogy az kit ábrázol. A dédit – mondta a mama –, mire ő felkiáltott: „De hát ez nem ugyanaz a dédi!” Igaza van-e? Igen is, meg nem is. Végeredményben ugyanaz a csontváz tartja a testet, mint évtizedekkel korábban, ugyanaz a bőr borítja, még ha össze is ráncolódott. Ugyanazok a belső alkatrészek is, amelyek – nagy szerencse – egész jól ellátják feladatukat. Akkor viszont mi változott? Minden. Minden cserélődik, változik, de az igazi változás, hogy

minden elfárad. Van, aki szerint öregkorban az ember már keveset alszik, én azonban jóval többet. Egy nagyobb ebédet előállítottam fél nap alatt, most ehhez két vagy akár három nap szükséges. Kilométereket gyalogoltam, most néhány száz méter kifáraszt. Felfele még tudok járni a lépcsőkön, lefelé kapaszkodnom kell.

Sok panaszra még sincs okom, mivel eddigi életemben nagyon kevés költséget okoztam a biztosítónak. Kórházban mindössze öt alkalommal fordultam meg. A két szülés, egy egészségügyi küret és az azt követő műtét, egy általam kezdeményezett általános kivizsgálás okán, és legutóbb egy kombinált betegségtünet miatt. Gyógyszert is keveset fogyasztottam, és máig sem kaptam rá semmire. E kevés tapasztalat alapján nehéz bármit is állítani a hazai egészségügyről, némi benyomásom mégis keletkezett. Ezek szerint a bajok nem ma és nem is tegnap keletkeztek. Már amikor anyám, valamikor az 1960-as években, rendszeres hasi panaszokkal élt, kizárólag gépi vizsgálatoknak vetették alá, és nem találtak semmit. Ha az akkori háziorvosunk nem vizsgálja végig manuálisan, és nem tapintja ki kézzel, ujjal a daganatot, a mama már akkor meghal, méghozzá nagy kínok között. Megtalálta, megműtötték, még vagy húsz évet élt, és nem rákos daganat miatt halt meg. Egy másik példa a korábbi kórházi működésre: az egészségügyi küret után állandó fájdalmaim voltak, belázasodtam, ám e tünetekkel mit sem törődtek. Sőt hazamehettem, hogy két nap múlva már 41 fokos lázzal kerüljek vissza. Az orvos átfúrta a méhet, és nemcsak nem vette észre, de a figyelmeztető jeleket is semmibe vette. Nemcsak ő, hanem az asszisztencia, és mindenki más, aki a műtőben megfordult. Egy fiatal orvosnő felkeresett a kórházi ágynál, és azt tanácsolta, hogy tegyek feljelentést. Nem tettem, mert nem hittem, hogy ettől bármi megváltozna.

Legutóbbi kórházi tapasztalatom az egyik legjobb budapesti intézményből származik. Alappal állíthatom, hogy ez a kórház bizonyos szempontból megfelel a legmagasabb elvárásoknak.

Pincétől a padlásig fertőtlenítik, és fertőtlenítőszer lépten-nyomon található. Naponta egyszer-kétszer takarítanak, és megtalálható a házban a legtöbb fontos laboratórium, vizsgálati eszköz. Az orvosok gondosak, alaposak, a nővérek és a segédszemélyzet nagy részéről ugyanez mondható. Akkor mi lehet a baj? – mert baj mégis van, méghozzá jócskán. Kezdődnek a problémák azzal, hogy az épület nagy része fel van állványozva, de ott senki sem dolgozik. Elkezdődött egy felújítás, de ahogy elkezdődött, úgy abba is maradt. A másik baj, hogy az ápolószemélyzet halálra dolgozza magát, és – mint másutt – itt is éhbérért. Az ápolók tizenkétórának, és ha hozzávesszük ehhez az út idejét a lakástól a kórházig és vissza, akkor a maradék tizenkét órából kilenc-tíz marad bevásárlásra, lakásra, családra. Egy ápolónő, aki mintegy húsz éve végzi e munkát, azt mondta, hogy havonta tisztán körülbelül száztízezer forintot visz haza. Ez nyilván a rendelkezésre álló bértömeg mennyiségével függ össze. Ugyancsak pénzhányra vezethető vissza, hogy a kórházban nincs vécépapír, törölköző, ivópohár, evőeszköz. Vajon azért, mert ha lenne, akkor ellopnák a betegek? Kétségtelenül vannak betegesen lopásra berendezkedett emberek, a kór ellen mégiscsak lehet valahogy védekezni, például távozás előtt vissza lehet kérni a poharat, a törölközőt, a kanalat. Ami az ennivalót illeti, nem lehet állítani, hogy kevés lenne. Nekem egyenesen bőségesnek mutatkozott, mert a harmadik napon már képtelen voltam ugyanazt lenyelni, mint amit az elsőn tálaltak fel. Egy alkalommal megkérdeztem egy fiatal férfit, aki behozta az ebédet, hogy mióta dolgozik ebben a kórházban. Azt mondta, hogy közel öt éve. És látott már ez alatt az idő alatt másfajta levest, mint ez itt? – kérdeztem. Megnézte a lötytyöt, picit gondolkodott, majd megrázta a fejét, és azt mondta: soha. Mondanom sem kell, hogy a manuális vizsgálat ma még kevésbé van szokásban, mint néhány évtizeddel ezelőtt. Mindent a gépek tudnak, és ha nem tudják, amit tudniuk

kellene, úgy nemigen tudja senki. Engem történetesen a gépek félrekezeltek, miért is pótlólagos tüneteim keletkeztek.

Nincsenek szerencsésebb helyzetben a házi orvosok sem. Az enyém, Tatár Péter doktor történetesen legfeljebb vérnyomás-mérésre tud vállalkozni, mert semmilyen eszköz nem áll a rendelkezésére. Minden vizsgálatra tovább kell küldenie a beteget olyan központba, ahol van vizsgálati laboratórium, röntgen és más felszerelés. A beteg elmegy, megcsinálják a vizsgálatot, az eredményért visszamegy, azt elviszi az orvosának, aki felírja a receptet. (A rendszer egyszerűsödött annyiban, hogy a leleteket már elküldik a házi orvosnak.) Hasonló a procedura kórház esetében is. Az orvos oda küldi a beteget, a kórház kiállít egy papírt, az orvos annak alapján beutalja a beteget, amivel a személy bejelentkezik a kórházban stb. Ehhez már csak azt érdemes hozzátenni, hogy a mentő meg sem mozdul, ha a kliens csak hány és hasmenése van, ha nem orvos kéri a mentést, ha... Értem csak akkor indultak el, amikor a kórház vezető főorvosa telefonált. Veszélytelen esetben ezt túl lehet élni, de ha vészhelyzet van?

Mindent összevéve, szerencsére nem érezhetem magam kiszolgáltatott helyzetben, mert nincs semmi komoly betegségem. Hencegni persze azért nem kell. Elég fiatalon bajba jutottam a fogaimmal, és ráadásul amiatt, hogy pécsi orvosom, Schadt Gyuri kiöregedett a szakmából. Mivel egy ideig ezt ő maga nem észlelte, vagy nem akarta tudomásul venni, problémák keletkeztek, és bármennyire kedveltem is ezt a kedves, intelligens embert, kénytelen voltam másik fogorvos után nézni. Jó ideig nem találtam, de egy bölcsességfog miatt fel kellett keresnem a szájszészetest. Az orvos eleinte optimista volt, és azt gondolta, hogy maximum egy órán belül meg tudja oldani a feladatot. A második óra után már nem hitte ezt. Nem tudom, hogy hány érzéstelenítőt adott be, amíg a negyedik óra végén, izzadságban úszva, letette a szerszámain. Eltámogattak egy fekvőhelyig, és a doktor nem engedte, hogy felkeljek, amíg ma-

gamhoz nem térek annyira, hogy utamra bocsáthat. Végeredményben protézist kellett csináltatnom, amit már Pesten Gacsályi Katalin fogászno vezető le. Kiváló munkát végzett, a műfogaimmal pirított mogorót is ropogtathatok.

Ugyancsak imáimba foglalhatom Radó Gábor szemész főorvos nevét, aki „kicsérélte” mindkét szememet. Már alig láttam a távoli vidéket, és az orromhoz kellett tartanom a könyvet, ha látni akartam a kisebb betűket, amikor egy kollégán, Nagy Mariann közvetítésével megtaláltam Radó Gábort. Mindkét műtét fényesen sikerült. Radó Gábor valóban a szemem fényét mentette meg.

Idős ember esetében megszaporodnak a temetések. Általában. Én azonban mindig is hadilábon álltam a temetésekkel. Nem azért, mert a saját elmúlásomra figyelmeztetnek, hanem mert színpadiasnak, álságosnak éreztem. Először az apám koporsója mellett álltam, de csak fizikailag voltam jelen. Nem láttam, hogy sokan megjelentek-e, vagy csak kevés volt a gyászoló, nem tudtam, hogy mit mondott a szertartást végző katolikus pap, sőt még arra sem emlékszem, hogy a koporsó nyitva volt-e egy darabig, vagy a halott papa egyáltalán nem volt látható. Csak a papát láttam, méghozzá élve. „Pocakos Jan-kót”, a fiatal férfit, aki négykézlábra állva a hátán hordozza egyik kislányát, egy másik alkalommal egy másik csimpaszkodik a nyakába, mialatt kiabálják, hogy „sót vegyenek”. Láttam, amint kevergeti a gulyást a bográcsban, a zongora mellett ül, játszik és énekel, komoly képpel oktató szöveget ad elő, megjelenik csontra lefogyva egy vászonszatyorral a vállán. Sok minden felvonult előttem, kivéve a halott apámat. Jóval később hasonló káprázat játszódtott le előttem, amikor anyámat, Elzát temették. Őt sem tudtam eltemetni. Ő előtűnt konyhatündéreként, a varrógép mestereként, olvasva, festve, hímezve, mindehogy, csak halottként nem. Eltért ettől egyik unokám, An-csa halála és temetése, ami viszont olyan rosszul sódort, hogy emiatt nem tudtam észlelni a környezetet és a körülmé-

nyeket. Ez a halál ugyanis teljesen oktalannak mutatkozott, hiszen mindössze huszonkilenc éves volt. Más okok miatt szoktam le arról, hogy asszisztáljak barátok és kollégák temetésénél. Ezekre áll ugyanis leginkább, hogy színpadiasak és – gyakran – álságosak. Többször is előfordult, hogy elmentem egy általam szeretett, tisztelt ember temetésére, de miután azt láttam, hogy a halottat a búcsúztató kisajátítani igyekszik, és többet szól saját érdemeiről, mint a halottéról, rendszeresen hátat fordítottam, illetve egy idő után már meg sem jelentem.

A nyugalom jó oldala

Valaki a minap egy tévéadásban a nyugdíjasok szemére hányta, hogy – miközben semmit sem csinálnak – követelőznek és mintegy uralják a társadalmat. Ezen természetesen fel lehet háborodni, és emlegetni lehet a jelenlegi nyugdíjasok aktív életének hozamát, de a megállapításnak van valóság tartalma. A nyugdíjas embernek ugyanis a családi kötelekeken túl csak annyi felelősség nyomja a vállát, amennyit magára vesz. Felelőssége nem szűnik meg a gyerekeiért, az unokáiért, ha vannak, akkor még a dédunokáiért sem, a többi felelőssége azonban csak akkor nem szűnik meg, ha ő maga nem akarja, hogy megszűnjön. Vonatkozik ez a szakmára, a korábbi munkahely dolgozóira, korábbi szervezeteire, pártjára, a közösség kisebb vagy nagyobb részére, ha úgy tetszik, vonatkozik a társadalomra. Magától értetődik, hogy különbséget kell tenni az úgynevezett kisnyugdíjas és a viszonylag jó anyagi körülmények között élő nyugdíjasok között. Az előbbi jó, ha saját magáért felelősséget tud vállalni, és valahogy biztosítani tudja túlélését. Ezzel szemben azok a nyugdíjasok, akiknek a mindennapi megélhetés nem okoz gondot, olyan szabadsághoz jutnak, amelyet aktív korukban nem ismerhettek meg.

E viszonylagos szabadság egyik összetevője a rengeteg szabadidő. A nyugdíjas akkor hagyhatja el az ágyát reggelente, amikor akarja. Boldogan gondolhat arra, hogy heverészhet akár kilenc vagy tíz óráig is, hogy e boldog tudatban hét és nyolc között (esetleg jóval hamarabb) kipattanjon az ágyból. Nyugodtan szánhat bármennyi időt a reggeli teendőkre és a reggelizésre, mert nem kell sietnie sehová. Minden beavatkozás nélkül eldöntheti, hogy napközben mit csinál. E téren – lássuk be – a nők előnyt élveznek. Egy férfi, aki letöltött x évet mint orvos, mérnök, hegesztő, kőműves stb., nehezen találja meg a foglalkozását kitöltő pótlékot. Társadalomtudósra, íróra, zeneszerzőre stb. ez nem vonatkozik, de igencsak sokan vannak, akik végleg kiöregednek a szakmából, vagy ha nem is öregednek ki, elveszítik gyakorlásának feltételeit (a laboratóriumot, a műtőt, az eszközöket stb.). A nyugdíjas asszonyok jóval könnyebben feltalálják magukat, mert végre foglalkozhatnak a leszármazottakkal, végre kedvükre átrendezhetik a lakást, végre főzőcskézhetnek és köthetnek, hímezhetnek, horgolhatnak.

Én történetesen kedvező helyzetbe jutottam. Részben azért, mert nem kell felhagynom a szakmával, részben, mert rendelkezem egy tekintélyes könyvtárral, amelynek számos darabját most tudom felfedezni és elolvasni. Jóllehet a felhalmozott könyvek nem csekély részét eladományoztam a pécsi egyetem különböző tanszékeinek, illetve a társadalomtudományi könyvtárnak, az állomány most is több ezer kötetre rúg. Ráadásul megvan hű társam, a számítógépem, amely a maga nemében a negyedik példány, ám e példányok – velem ellentétben – egyre többet tudnak. Olykor azonban megréfkálnak. Például ennek a szövegnek, amelyet most gépelek, az első változatát egyszerűen úgy eltüntette, hogy szakember sem talált rá. Kellott némi hidegvér ahhoz, hogy újra nekifogjak, ám azt hiszem, hogy a jómadárnak igaza volt, amikor a szemétkébe küldte az első szöveget.

A megnövekedett szabadidőt tehát írással és olvasással töltöm, amellet persze, hogy bevásárolok, főzök, ügyeket intézek, vendégeket fogadok. Lakásomat jó helyen választottam ki. Minden megtalálható néhány percen belül. Van itt piac, posta, bank, patika, bevásárlóközpont, van minden. Már nem tudok olyan sokat ülni a számítógép előtt, mint korábban, és amikor belefáradtam ebbe, olvasok. Bepótolok vagy újra olvasok szakmához közeli munkákat, később kézbe veszek egy regényt, olykor krimi, este kielégítem hírek utáni vágyamat a tévé segítségével, majd altatónak megint csak egy könyvet veszek kézbe.

A szakmaközeli olvasmányok változatosak. Ha a téma, amely foglalkoztat, megkívánja, akkor a rá vonatkozó könyvek tucatjai hevernek körülöttem. Utoljára *A Föld felfedezése* tette nehezen áttekinthetővé a környékemet. Kézbe vettem olyan nagy ívű történelmi, társadalmi összefoglaló műveket is, amelyek egy időben bestsellerként hódították meg a világot. E sztárolt könyvek nemigen változtak meg a szememben. Francis Fukuyama könyve (*A történelem vége és az utolsó ember*) értékes részletelemzése ellenére első megjelenése után azonnal az elmentáborba sodort, és a történések azóta végítéletet mondtak e könyv felett. A demokrácia és a liberalizmus nemcsak nem győzött a Földön, de régen nem látott háborúskodás, viszály, terror és politikai jobbra menetelés jellemzi a golyóbist. Ezek menekülnek, milliók éheznek, és nemcsak a „történelemnek”, de ennek az állapotnak a vége sem látszódik. Sőt ha valamit egyáltalán látni lehet, az semmi jót nem ígér. Szerintem a történelemnek akkor lehet vége, ha megszűnik a Földön az élet lehetősége. Nem vitás, hogy a végórát számos nagyüzem és számos kormány sietteti.

Samuel Phillips Huntington művében (*A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása*) ugyancsak értékes történelmi tablókat mutat fel, mi több, a civilizációk összecsapását is hitelesen ábrázolja (részben megjövendőli), csak éppen azzal nem értettem és ma sem értek egyet, hogy az ellentéteket lé-

nyegében a kultúrára szorítja vissza, és ennek okait is szelektíve mutatja be. Noha Huntington rámutat történeti eseményekre, sérelmekre, az ellentét fő okát abban látja, hogy két egyistenhit nem élhet békében egymással, mivel két „mindenható” nem létezhet egyszerre. Ha közelebbről vesszük szemügyre e tételt, a következő zavaró tényezőket találjuk. A két „mindenható” évszázadokon keresztül nem került szembe egymással, amikor a muszlim áramlatok, a szunnita és a síita hitvallás hívei már javában harcoltak egymással, illetve tulajdonképpen a hataloméért. Ez a vonulat azóta sem szűnt meg. A Közel-Kelet szunnitái és síitái alkalmasint fellépnek keresztények és zsidók ellen, teljes vehemenciával mindazonáltal a másik felekezetet, vezetőit és híveit üldözik. Mit szól ehhez Allah? Úgy tűnik, hogy ez senkit nem érdekel, mert mindenki arról van meggyőződve, hogy Allah az ő oldalán áll. Hozzátehető ehhez, hogy a mai Spanyolország déli részén, ahol muszlimok és zsidók tartósan megtelepedtek, a szokásos perpatvaroktól eltekintve nem alakult ki konfrontáció a keresztények és a többiek között. Andalúzia virágzott, és az ellenségeskedés majd akkor kezdődött, amikor az északi spanyol tartományok urai a kereszténység jegyében akarták és kezdték kiverni a mórokat (majd elűzni a zsidókat) e területről. Újra a hatalmi harc nál járunk. Hosszú lenne végigvezetni a történelmen e vonulatot, amely elvezetett a nagyhatalmak közötti küzdelemig, amely megint csak nem „keresztény” ihletésből származott, hanem olaj- és más nyersanyagforrások megszerzéséért, megtartásáért. Ezen csak mentálisan, kultúrmáz tekintetében módosít, hogy az egyik oldal a kereszténységet, a másik Allahot emlegeti. Röviden: a civilizációk egymás közötti küzdelme rátapad a hatalmi és az erőforrásokért folytatott küzdelem kérdéseire, azzal együtt, hogy a vallási, civilizációs elemeket mindkét fél felhasználja saját tömegeinek manipulálására. Hozzátehető ehhez, hogy több-kevesebb sikerrel. Muszlim oldalon rá lehet mutatni, hogy egykor élvonalbeli, gazdag országokat ígáztak le,

hoztak gyarmati sorba a gaz imperialisták, és ha ennek megszüntetése után a lakosság nagy tömegei nem gazdagodnak, az is az ő bűnük. Bosszút kell tehát állni, és Allah dolga, hogy ezt elősegítse. Ezzel kapcsolatban csak az a bökkenő, hogy a Korán, amely Mohamed útján Allah akaratát foglalja magában (Gábiel arkangyal közvetítésével), felhatalmaz a harcra a vallásért, de nem hatalmaz fel ártatlanok meggyilkolására. Ami a keresztényeket illette, aligha lehetett volna hadakat verbuválni manipuláció nélkül, ám az sem vitás, hogy a préda ígérete is megtette a magáét. (Egy alkalommal egy kitérő erejéig még a keresztény Bizáncot is feldúlták és kifosztották.)

Thomas Piquetty *A tőke a 21. században* (2015) című nagy sikerű munkája kifejezett csalódást okozott. Néhány hétig valószínű dicsfény övezte, elsősorban azért, mert hangsúlyozza, hogy a modern kapitalizmus akkor jár jól, ha sokat fektet be a munkaerőbe, közelebbről az iskolaügybe, a kultúrába és az egészség védelmébe. Szép gondolat, meg igaz is, csakhogy Piquetty előtt ezt évtizedek óta számtalan tudós és politikus elmondta, úgyhogy akár szajkózásnak is elmegy. A könyv igazi baja azonban nem ez, hanem az, hogy távolról sem felel meg a címének. Az még hagyján, hogy végigveszi a brit és a francia tőke több évszázados történetét, mert előzményekre minden bizonnyal szükség van, és még az is e részek javára szól, hogy új szempontokkal is gazdagítják az ismereteket. Az igazi baj abban áll, hogy a huszonegyedik századról, amely a könyv igazi tárgya kellene hogy legyen, alig valamit tud meg az olvasó. Azt még értem, hogy Kína nem jelenik meg, mivel ott nem könnyű forrásokhoz jutni. (Nyilvánosságra hozott, eleve nyilvános adatok, statisztikák stb. mindazonáltal léteznek.) Védhetetlen viszont, hogy a német kapitalizmusról alig esik szó, Skandinávia és Dél-Európa pedig teljesen hiányzik. Közép- és Kelet-Európát mint hiányt már nem is említem. Érdemben nem jelenik meg egyébként Amerika, Ausztrália és Délkelet-Ázsia sem. A hiányokat még lehetne sorolni, de az eddigiekből is elég

világos, hogy e szűk alapon nem lehet a modern, a huszonegyedik századi kapitalizmust leírni.

Néhány hazai szerző munkája élvezetet okozott, és különleges élmény volt Roderick Cave – Sara Ayad *A könyv története. A barlangfestményektől az e-könyvig* című munkája, amelyet a Kossuth Kiadó kiváló minőségben adott közre. Számomra a könyv nagy érdeme, hogy feltárja a könyv útját Gutenberg előtt, és láthatóvá teszi az elkerülhetetlenül oda vezető utat. A történelemben a tudás, az ismeret kiterjedése és elmélyülése általában nem a véletlen műve. Még Newton alma-sztoriját is megelőzték alma-előtti ismeretek. Ez jelenti az igazi „hosszú időt”, amit azonban körülvesznek a mindenkori vélekedések, ítéletek, előítéletek, uralmi célok, véletlenek. Az egyik gondolkodó megállapítja, hogy a Föld nem tányér, hanem gömb alakú, és ezt senki észre sem veszi. Egy következő ugyanezért bebörtönöznek, a harmadiknak nem esik baja, sőt kezdenek hinni neki. A tudás terjedése folyamatos, elismerése és alkalmazása időhöz és körülményekhez kötődik, és sokszor a véletlenektől függ. (A tudás szempontjából a háború a véletlen körébe tartozik, ámde a tudományos ismeretek alkalmazása szempontjából a leghatékonyabb szereplők között helyezkedik el.)

A nyugdíjas lét nagy előnye tehát, hogy műfajt lehet váltani, szabadon lehet gazdálkodni az idővel, válogatni lehet a kínáló témák között. Nagyon fontos, hogy ebben az állapotban az embernek nincs semmiféle főnöke. Mindez oda vezet, hogy szakmán túli kirándulásokra is mód nyílik.

Kirándulások

Ebben az időben kirándulásokat már nem a zöldbe, a hegyekbe tettem, hanem a szakma környékén indultam számomra előbb ismeretlen utakra, és kipróbáltam egy merőben új műfajt. Az utóbbival kezdem. Egy napon felhívott telefonon Gyáni Gábor,

és elmondta, hogy a József Attila Színház igazgatójának, Léner Péternek kérésére tartott a színházban néhány olyan beszélgetést, amelyre meghívott egy-két hozzáértőt. Most szeretne engem is felkérni egy ilyen színházi eszmecserére. Minden további nélkül beleegyeztem, és meg is jelentünk hármasan egy emeleti kisszínpadon. Gyáni mellett Nádas Péter volt a beszélgetőtárs. Nem emlékszem rá, hogy mi volt az eredeti téma, arra viszont igencsak élénken, hogy a két férfi heves vitába bonyolódott a magyar társadalmi-gazdasági fejlődés, illetve fejletlenség kérdésében. Gyáni úgy vélte, hogy hazánkban elégséges fejlődés ment végbe a középkorban, míg Nádas Péter ezt mereven tagadta. Középpontba került a falusi kémények kérdése, hogy tudniillik volt-e egyáltalán kémény a házakon, és ha igen, milyen. Én nem tudtam hozzászólni a kérdéshez, mivel a középkori kéményekről eddig még csak nem is hallottam. Mindössze annyit tudtam, hogy István király nagyon korán elrendelte a templomépítést minden településen, ami arra enged következtetni, hogy a falvak gyorsan kialakultak a Kárpát-medence nagy részén, és ez megalapozta további útjukat. Hamarosan pénzt verettek a királyok, vásárokról is tudni lehet, mi több, Károly Róbert már az árumegállítási jogáért is fellépett, ami arra vall, hogy volt piac, megjelent az idegen áru, amit érdemes volt megvásárolni, és ezzel a kincstár érdekein kívül a hazai árut is védelmezni. Mindez nem történhetett városiasodás nélkül, és a városiasodás minden bizonnyal hatással volt a kéményekre is.

Noha ez a bemutatkozás nem volt igazán kellemes, mégis, amikor Léner Péter jelentkezett nálam, és a program folytatására invitált, megint csak igent mondtam. Ettől kezdve új műfaj jelent meg a József Attilában. Kitűztünk egy-egy magyar történelmi témát, a színház egyik rendezője összegyűjtött hozzá nagy mennyiségű szépirodalmi szöveget – verset, prózát vegyesen. Ebből kiválasztottam néhányat, amelyet elhelyeztem fejben megkomponált szövegemben, és e betéteket színészek mondták el, vagy olvasták fel. Mókás, és egyúttal élettel teli es-

tek kerekedtek ki e furcsaság jóvoltából, és a kisterem minden alkalommal tömve volt. Valamivel később a direktor áttette a helyszínt az emeleti büfé mellé, ahol nagyobb volt a tér. Egy idő után e műfajt felváltották beszélgetések, amelyekre történeoszt, művészettörténeoszt hívtam meg. Ebből az igencsak kellemes kalandból kerekedett ki két barátság. Magával Léner Péterrel azóta is rendszeresen találkozunk és beszélgetünk, a másik örök barát Stucz Olga, a színház egykori mindenese és mindentudója, Léner Péter jobb- és balkeze, aki rendszeresen szerez színház- vagy mozijegyet, én meg vagy elmegyek, vagy nem, attól függően, hogy milyen az állapotom az időjáráshoz viszonyítva.

Kalandokba bocsátkoztam a szakma háza táján is, ám kiléptem a szorosan vett tudomány, vagyis a gondosan lábjegyzetelt, hivatkozásokkal telített szövegek világából. A szakértő és értékelő erre mondja, hogy ez nem tudomány, hanem esszé vagy népszerűsítő mese, de akármilyen is, nem lehet a tudományos életmű része. Ha még gyűjtenem kellene a pontokat valamilyen megmértetés pozitív végeredményét megcélózva, ez a nézet vélhetően igencsak zavaros, de miután már semmiféle fokozatot, címet, rangot nem célozhatok meg, őszintén szólva, fűtyülök e véleményekre. Így lelki-furdalás nélkül írom például ezt a szöveget is, amelyet a Tisztelt Olvasó éppen maga előtt lát, ám teszek ennél sokkal merészebb, és valóban történelmi utazásokat is.

Tulajdonképpen, ha végig gondolom, hogy hány nagy felfedező és tudós nem felelne meg a jelenlegi szabályoknak, akkor igen sok Nobel-díjast és akademikust ki kellene seprűzni a „nagyok” közül, le kellene taszítani az Olimposzról. Einstein sem állná ki a próbát, mivel többször is ugyanarról a kérdésről, a relativitásról értekezett, amit a jelenlegi szabályok tilalmaznak. Valaki például azért nem nyerte el az akadémia doktora címet, mert dolgozatának egy része egyelőre általa már tárgyalta kérdést ismételt meg.

az esetben Németország eluralja egész Európát. Egy másik elterjedt magyarázat szerint Oroszországot a becsület kötelezte, hogy Szerbia mellé álljon, de a valóságban a pétervári udvart Szerbia mellett valójában a Balkán egésze, és ott leginkább a tengerpart érdekelte, mert meg akarta vetni a lábát a Földközi-tengeren. A bécsi udvari és katonai körök bosszúhadjáratát egyébként szintén csak a balkáni érvényesülés kitágítása motiválhatta, amit azonban más úton el lehetett volna érni, a háború által viszont nem érték el. Mindehhez hozzájött számos félreértés, illetve félremagyarázás. A döntéshozók rosszul értik a partnereket, hibás előfeltevésekből indulnak ki, engednek a katonai tényezők nyomásának, akik számára a háborúskodás, különösen, ha olyan könnyen elintézhető, mint hitték minden oldalon, maga a hivatás, a feladat, a misszió, és égtek a vágytól, hogy ezt betölthessék. Mindez sem külön-külön, sem együttvéve nem nyújt magyarázatot arra, hogy az európai hatalmak miért küldtek a „nagy háború” négy éve alatt közel húszmillió embert a túlvilágra. Ugyanakkor az Egyesült Államok kivételével mindegyikük végletesen meggyengült, Ausztria–Magyarország eltűnt a térképről és a való világból, Oroszországban megbukott a cári rendszer, és elkezdődött a bolsevizmus rémuralma. Minden megváltozott. A győztesek ugyan kitombolhatták magukat a vesztesek rovására a teljesen elhibázott békeszerződésekben, de csak egy hatalom nevetelt: az Egyesült Államok.

A vesztesek jó időre lerongyolódtak, de a győztesek örömét is megmérgezte, hogy állig eladósodtak. Az egyetlen reménysugarat a Nemzetek Szövetsége nyújtotta, amely azonban azonnal meggyengült, mivel az Egyesült Államok elkerült, jóllehet elnöke, Wilson találta ki és erőltette rá az európai hatalmakra. A két világháború közötti mintegy húsz évet valóban csak átmenetnek lehet tekinteni, amelyet az egyik oldalon a reváns vágya, a revízióra készülés töltött ki, míg a másik oldal azon munkálkodott, hogy lehetőleg megakadályozzon egy újabb

vérfürdőt, s ennek érdekében az 1930-as években már engedményekre is kész volt. Ezúttal azonban nem tehettek semmit. A Németországban uralomra került nemzetiszocialista rendszer, és annak vezére, Adolf Hitler ugyanis nem ismerte a kompromisszumot. Szerinte Németországnak nagyhatalommá, sőt „világhatalommá” kell válnia, mert különben elpusztul. A második világháború jóval nagyobb anyagi kárt okozott, mint az első, és megháromszorozta az áldozatok számát.

Szolgált viszont a háború utóélete egy nagy meglepetéssel is. A korábbi elnyomottak, a domíniumok, kolóniák népei meg rázták magukat, és mind hangosabban és nagy tömegekben kezdték követelni uraik távozását. A lázongás helyenként már a háború idején kezdetét vette, felerősödött az 1950-es években, és beérett az 1960-as évek folyamán. A gyarmattartók tehetetlenné váltak, és Algéria kivételével sorra feladták gyarmati pozíciójukat. Végül Charles de Gaulle is visszavonta katonáit és tisztviselőit Algériából, de feltételezem, hogy titkos háttéralkut kötött az ott megismert hatalmas olajmezők kihasználására vonatkozóan. Ha ebben tévedek, úgy az első tévedő maga De Gaulle volt. A mára kialakult káosz szempontjából az a körülmény nyomott sokat a latban, hogy a kivonulás előkészület nélkül, rendezetlenül és véletlenszerű utódlás jegyében ment végbe a legtöbb esetben. A gyarmattartók által hátrahagyott óriási övezet a belső viszályok, egymás közötti kötélhúzások és háborúskodások melegágya lett, és a tűzfészek ma már fenyegeti a világ további nagy részeit, közöttük Európát.

Az „ösbűn”, a Föld leigázása után a fent említett, nagy károkat okozó eseményekhez továbbiak társultak. A szovjet rendszer bukása és a Szovjetunió sok részének leválása után az elemzők jó része meg volt győződve arról, hogy az addigi kétpólusú világ egypólusúvá válik, és az Egyesült Államok „mindent visz”. Elég gyorsan kiderült, hogy a világ többpólusúvá válik. Olyan országok kerülnek az élvonalba és játszanak meghatározó szerepet, amelyek korábban árnyékban álltak, s leg-

feljebb a színpad szélén jelentek meg. Hatalmi tényezővé vált Délkelet-Ázsia, még inkább Kína, gyengéi ellenére benne van a hatalmi körben az Európai Unió, sőt egymagában még Németország is, Oroszországot nem lehet leírni, és mind több kérdésbe tud beleszólni Irán és Törökország. Japán viszonylag csendes, de a legjobban teljesítő országok között foglal helyet. A Csendes-óceán térségében az Egyesült Államok, Japán és Kína vetélkedik a koncokért. Hatalmi tényezőt jelent az olajat (és másfajta ásványi kincset) birtokló országok szövetsége, mivel szolgáltatásaik nélkül a kapitalizmus nem működik.

A műfaji szabadság az egyik jó, kellemes oldala a nyugdíjas létnek. A „kirándulások” természetesen nem zárják ki, hogy az ember beüljön a levéltárba, és előállítson a szigorú szabályoknak megfelelő munkát, miként ez utóbbiak sem zárják el az utat a „kirándulások” elől. Ekkor csak a korábról felgyűlt irodalmat, az internetet kell figyelembe venni, és a felgyűjtött ismeretekből kialakítani a saját, összefüggő és logikusnak mondható térképet. A tárgy kiválasztásában és a rendezésben mindenképpen a saját választásom dominál, és az olyan témákat, amelyek a múltban rám ragadtak, könnyű szívvel el is utasíthatok. Elegendem lett a sokszor lerágott csontokból, például a huszadik századi diktátorokból, a nagy bűnözőkből csakúgy, mint a kisebbekből. Fegyverrel kellene kényszeríteni, hogy a csontokat tovább rágcáljam..

Kapcsolatok

A sok szabadidő több találkozást, vendégeskedést, barátkozást tett lehetővé, és e kapcsolatok sosem voltak hivatalosak, vagy ha úgy is indultak, szimpátián alapuló barátkozássá váltak. Néhány ilyen későn érkező barátról már szóltam, de többen várnak még a listán. Van közöttük néhány ember, akit régóta ismertem, de a barátság csak az utóbbi időben alakult ki. Kö-

zékük tartozik Romsics Ignác és felesége, Éva. Ide sorolhatom Hahner Pétert, talán Gyáni Gábort és Kövér Györgyöt is, bár velük a kapcsolatom nem igazán szoros, inkább egyetértésnek lehet nevezni. Eddig történészeket említettem, a többiek azonban nem tartoznak ehhez a klánhoz.

Már szóltam Léner Péterről, aki színházi rendező és igazgató, Olgáról, aki olyasmi volt, mint egy adminisztrátor, azzal a differenciával, hogy egy színház igencsak érzékeny ügyeit intézte. Szóba került László János és felesége, Detti is. Mindketten pszichológusok voltak, illetve Detti máig is gyerekpszichológus. Elég gyakran vacsoráztunk hármasban, mert egyikük sem kívánt további vendégeket. A beszélgetés nemritkán fordult a vita irányába, ám az olyan viták felé, amelyeket mindig is kedveltem, sőt kerestem, mert megmaradt a racionalitás keretei között, és sosem vezérelte sem elfogultság, sem érzelem. Előtte van az „utolsó vacsora”, amelyet ebédlióasztalom mellett fogyasztottunk el, és amelyet János – ekkoriban már kivételesen – jó étvágygal kebelezett be, néhány nappal a halála előtt. János fantasztikus türelemmel és bizakodással viselte súlyos betegségét, és sokáig bízott orvosaiban és a túlélésben. Csak az utolsó napokban, talán az utolsó egy-két hétben vette tudomásul, hogy menthetetlen. E felismerést sztoikus nyugalommal fogadta. Egy nagyon jó barátot veszítettem el vele.

P. Szűcs Júliát, a művészettörténészt és folyóirat-szerkesztőt elég régóta ismertem, de barátságunk csak néhány évre tekint vissza. Adtam néhány írást a *Mozgó Világnak*, a folyóirat olykor ismertette egy-egy megjelent könyvemet, de ez még távolról sem ok a barátkozásra. A barátság azért virágzott ki, mert mindketten rendelkezünk együttérzéssel a másik (mások) iránt, és benne is megvan a harag és indulat nélküli eszmecserére, vitára való hajlam. Vitányi Ivánt az ő jóvoltából ismertem meg, és őt, az ő humanizmusát, tudásrádiuszát, gondolom, nem kell bemutatnom. Egy alkalommal a vak véletlen összehozott bennünket Rodosz szigetén, ahol ők ketten, én meg

a húgommal, Katival vakációztunk. Kati sokáig emlegette a tanórát, amit Juli tartott neki a felhalmozott kerámiákról. Egy ideig együtt csatangoltunk, megebédeltünk, Juli majdnem vásárolt egy bundát a harmincfokos hőségben, és ettől kezdve gyakran találkoztunk. Olykor nálam egy bő uszonna vagy vacsora mellett ülünk össze, máskor Juli hív meg egy jobbfejta kávézóba vagy cukrászdába. Juli ugyanis nem ura a konyhának. Az utóbbi időben a nézeteink jobban eltérnek egymástól, mint korábban, mert én jóval szkeptikusabb vagyok a fennálló világhelyzet és a hazai állapotok, illetve ezek közeljövője terén, mint Juli, vagy akár Iván.

Egy közös munka jóvoltából kerültem kapcsolatba Gönczöl Katival és férjével, Valki Lászlóval, két jogászprofesszorral. Velük ritkábban találkozom, mint Julival, de minden találkozás örömteli. Gönczöl nemcsak kiváló a szakmájában, nemcsak csiszolt tudással rendelkezik, de nagyszerű szakács is. Két remek vacsorára élénken emlékszem. Még arra is, hogy az elsőn jelen volt Almási Miklós a feleségével, a másodikon pedig rajtam kívül Spiró György volt a vendég. Spiró, aki a közállapotokat tekintve nálam is pesszimistább. Ő vitt haza a kocsijával, és útközben az irodalom helyzetéről is igencsak sötét képet rajzolt elém. Kati rendezett egy széles körű összejövetet is. Erről a pompás szendvicsek mellett csak Bárándi Péter kocsija maradt meg a fejemben, amely elment volna óceánjárónak is. Ezúttal Göncz Kinga férje fuvarozott haza. Természetesen Gönczöl és Valki is vendégeskedett nálam. Gönczölt egyébként jelölni szerették volna a köztársasági elnök posztjára, ő azonban kerek perec nemet mondott azzal az indokkal, hogy nem politikus alkat. Ő jogász. (Egyébként utána én is szóba kerültem, de nem volt módom nemet mondani, mert az ötletet elvetették, mondván, hogy csak jogász jöhet szóba.) Katiról még bővebben szólni fogok, amikor az általa vezényelt közös munkánk ismertetése kerül terítékre.

Tulajdonképpen nem tudom, hogy mikor és milyen körülmények között ismerkedtem meg Petschnig Mária Zitával és férjével, Kéri Lászlóval. Zita, miként számos vagy számtalan megszólalása alapján bárki tudhatja, közgazdász, és leginkább a pénzügyek nagy tudója. Kéri politológusféle, ám titokban történész is. Fő témája a magyar politikai szituációk és változások elemzése. A titkolt érdeklődési vonal viszont az ókorba vezeti, és ezer oldalszámra olvassa és dolgozza fel az ókori nagy birodalmak dicső tetteit és dicstelen bukásuk eseményeit. Akárhogyan is ismerkedtünk össze, az ismerkedés barátságához és rendszeres kölcsönös vendégeskedésig vezetett. Amikor egy kisebb szabású születésnapi estet rendeztem 2015-ben, Zita többet dolgozott a konyhában, mint jómagam. Segített az előkészületekben, az asztal lerámolásában, és mire észbe kaptam, tökéletesen elmosogatott. Mondanom sem kell, hogy foglalkozásuk következtében sosem fogyunk ki a megbeszélni való témákból, amelyben minden alkalommal Romsics Ignác és Éva is jelen van, és olykor még egy további vendég is színesíti a társaságot és variálja a témákat.

Kialakult még egy négy nőből álló társaság, amely olykor egy tiszteletbeli férfit is vendégül lát, és amelynek oszlopos tagja Koroncz Ágnes. Vele együtt adminisztráltunk egy kis alapítványt (erről még szólok), és mivel nem fordult elő, hogy bármiben eltért volna a véleményünk a tennivalókat illetően, összelelegedtünk, majd barátkoztunk. Életútjának elejét nem ismerem, de tudom, hogy Horn Gyula titkárnője volt, akinek megismerte minden hóbertjét, ám ugyanakkor máig is tiszteletben tartja az erényeit. Ági elsőrendű „spanyolos”, aminek következtében nemcsak a spanyol nyelvű kultúrát ismeri, de a spanyol nyelvű régió jelentős részét is. Nagy segítségemre volt Kuba történetének és kultúrájának megértésében. Legutóbb Mexikóból hozott érdekes híreket az ott túlélő maják életéről.

Visszavonulásom a szakma sáncai közé nem jelentette a közéleti érdeklődés és a politikai kapcsolatok teljes hiányát. Egyelőre nem. Egyébként megjegyzem, hogy a politika mibenlétéről lezajlott és részben ma is zajló vitában nem könnyű kiigazodni, és nem ez a pillanat, amikor megpróbálom definiálni a politikát. Annyit biztosan el lehet fogadni, hogy létezik nagypolitika, a szó nemzetközi és országos értelmében, létezik helyi politika, amely egy kisebb régióban, városban vagy egyáltalán településen érvényesül, ám politika az is, amit egy lakóközösség fogalmaz meg saját érdekei jegyében. Köztudott, hogy országos szinten beszélünk kül- és belpolitikáról, továbbá gazdaságpolitikáról, kultúrpolitikáról, és mi más lenne, mint politika a környezetvédelem, az egészségvédelem, a szociális kérdések gondozása stb. Végeredményben úgy tűnik, hogy egyszerűbb arra a kérdésre válaszolni, hogy mi nem politika. Nem tartozik a politika körébe az, ami egyetlen személyiség vagy egy szűk csoport, például család ügye, és a közösség szempontjából nem játszik szerepet. Bár tulajdonképpen ilyen eset csak nagyon kevés van. Ha valaki elissza az eszét, drogokba fojtja elégedetlenségét, holtra veri egyik vagy másik családtagját, előbb vagy utóbb a közösség ügyévé, vagyis politikai kérdéssé is válik. Talán csak azok az esetek alkotnak valódi kivételt, amikor az egyén átérzi felelősségét önmagáért és környezetéért, jól érzi magát, megtalálja a helyét, és boldog családban él. Velük a társadalomnak, a politikának nincs dolga.

Nos, tehát a politika szélein továbbra is megjelentem. Egy ideig az egyetemi Doktori Tanácsot vezettem, megszerveztem a történész doktorképzést, megjelentem pártrendezvényeken, és rendelkeztem valamelyes ismertséggel is a kifejezett politikai szférában. Az utóbbinak köszönhettem, hogy szerepet kaptam a Széchenyi- és Kossuth-díjak jelölési procedúrájában. A rendszer akkoriban úgy működött, hogy a felterjesztett aka-

démiai, egyetemi és egyéni javaslatokat szakmánként kisebb vagy nagyobb létszámú szakbizottság állította rangsorba. Néhány évig annak a bizottságnak voltam az elnöke, amely a filozófiai, történelmi és jogtudományi előterjesztésekkel foglalkozott. A bizottság általában harmonikusan működött, és hevesebb vitára egyáltalán nem került sor. A javasolt rangsort mindegyik bizottság beterjesztette a miniszterelnökségre, és az ajánlásokról végül az úgynevezett nagybizottság döntött. Ezen a bizottságok vezetői, valamint néhány érdekelt miniszter vett részt. Itt már vitákra, olykor elkeseredett vitákra is sor került, mivel minden szakma igyekezett díjhoz juttatni az övéit, még hozzá többet, mint amennyit a kijelölt keret megengedett. E tárgyalásokat a miniszterelnök, Gyurcsány Ferenc nyitotta meg, aki néhány mondat után elhagyta a termet, és csak nagyon ritkán, egy-két személy vagy művészegyüttés esetében hozakodott elő azzal, hogy a bizottság vizsgálja meg az ő javaslatát is. Nála aktívabbnak mutatkozott az oktatásügyi és kulturális miniszter, Hiller István, aki olykor erősen kardoskodott egy-egy saját jelöltje mellett.

Az első alkalommal, midőn bizottságom javaslatát kellett előterjesztenem, és a javasoltak közül lehetőleg többet megvédenem, az asztal egyik hosszú oldalának közepén ültem le, abban a hiszemben, hogy az előkelőség az egyik rövid oldalon helyezkedik el. Tévedtem. A miniszterelnök pontosan velem szemben foglalt helyet. Kisvártatva eléem tolt egy cédulát, amelyen ez állt: „Meghívhatom egy kávéra?” Mint említettem, Ferit még pécsi korszakából ismertem, és miért is lehetett volna kifogásom egy kávé ellen? Hamarosan jelentkezett is a Miniszterelnökség, és ha nem is kávé, de ásványvíz mellett eldiskuráltunk. Jól emlékszem, hogy egy számára nagyon kellemetlenné válható pletykára hívtam fel a figyelmét. Ezt néhány további találkozás követte, amelyeken vélhetően több problémát érinthettem, mert egy alkalommal a beszélgetést azzal nyitotta: „Most miért fog összeszidni?” Gyurcsány meg-

kért, hogy történészként vegyek részt abban a bizottsági munkában, amelynek a 2006-os botrányos események hátterének feltárása lesz a feladata. Jeleztem, hogy a kérdés jogi és rendőri arculatának vizsgálatára nem vagyok alkalmas, mindössze a történelmi előzményeket, a mély elégedetlenség beágyazottságát tudom vizsgálni. Utóbb összefoglalómat tartalmilag senki sem bírálta, néhányan azonban úgy vélték, hogy az teljesen felesleges volt.

A bizottság munkáját – mint említettem – Gönczöl Kati vezette, nagy szakmai elkötelezettséggel és hallatlan türelemmel. Én a mondandómat két szociálpszichológussal, Csepeli Györggyel és Pataki Ferencsel egyeztettem. Számomra az ülések egyetlen motívuma maradt emlékezetes. Éppen a gumilövedékek ügye került az asztalra, amikor megszólalt a telefonom és egy nagyon fontos családi ügy miatt hívott valaki. Kimentem a folyosóra, és amikor visszatértem, megdöbbenéssel hallottam, hogy a bizottság többségi döntéssel elfogadta a gumilövedék további használatának lehetőségét. Odamentem Katihoz és arra kértem, hogy mivel nem volt alkalmam előterjeszteni álláspontomat, kivételesen adjon szót utólag. Mivel az indok védhető volt, megtette. Kifejtettem, hogy véleményem szerint miért nem szabad e veszélyes holmit használni, mire az elrendelt új szavazás eredményeként a gumilövedék használata tiltottá vált.

A bizottsági munka eredménye a következő címmel látott napvilágot: *Vizsgálati jelentés a 2006. szeptember-októberi fővárosi demonstrációkkal, utcai rendzavarásokkal és rendfenntartó intézkedésekkel kapcsolatos eseményekről.* (Miniszterelnöki Hivatal, 2007.) Jóllehet a bizottság nem tudott minden részletre és minden egyéni felelősségre kitérni, mivel ehhez hiányoztak az információk, mindent megtett avégett, hogy az eseményeket minél teljesebben és minél elfogulatlanabb módon adja elő. Mindazonáltal egyre többen keltek a randalírozók védelmére, és támadták a brutális rendőröket. A rendőrség

valóban nem állt nemcsak a helyzet magaslatán, de voltaképpen azt sem tudta, hogy mi lenne a dolga, ami szinte szabályszerűen szabálytalanságokhoz és akár brutalitásokhoz is vezetett. Hiányzott a felszerelés, a létszám, a gyakorlottság, az összhang, az egyértelmű vezetés, egyszerűval minden hiányzott, ami csak egy ilyen elfajult helyzet eredményes kezelésére szükséges. Aligha mentség, hogy hasonló helyzettel a rendőrség előzőleg nem találkozott, és emiatt a vezetés sem volt felkészülve rá. Senki sem volt felkészülve, és ezért improvizálás jellemezte az egész akciót. Egy csapat rendőr-kislány sírva keresett menedéket, mások bosszújukban gumilövedékkel lödöztek. A jelentéssel kapcsolatban többen elsősorban azt kifogásolták, hogy nem mutatta ki a miniszterelnök személyi felelősségét. A miniszterelnök közvetlen felelőssége sem akkor, sem azóta nem volt kimutatható, közvetve pedig a rendőrség gyengeségét és felkészületlenségét lehet vele kapcsolatba hozni. Noha a miniszterelnök természetesen nem parancsolhat a rendvédelmi alakulatoknak, mindazonáltal a felelőssége kiterjed arra, hogy ezek milyen állapotban vannak.

Az 1956-os ünnepségre az előzetesen bejelentkezett külföldi vendégek közül néhányan eljöttek, és egy halottsapadt miniszterelnök fogadta őket, aki alig tudott kimondani egy mondatot. Meggyőződésemm volt, hogy másnap vagy harmadnap beadja a lemondását. Már megelőzően is az volt a benyomásom, hogy Gyurcsány Ferenc nem sokáig tudja megtartani pozícióját, mivel saját pártja számára nem volt eléggé „szocialista”, miközben liberális sem volt. Egy alkalommal azt mondtam neki, hogy őt nem a Fidesz, hanem a – szerintem – teljesen elhibázott, ostoba egészségügyi javaslatok fogják megbuktatni. A néhány forintos vizitdíjakkal az egészségügyet nem lehet meggyógyítani, ezzel szemben fel lehet bősztíteni néhány millió embert, és akkor a páncélkazetták elhelyezéséről a betegágyak mellett még nem is beszéltünk! Az utóbbi már nemcsak kontraproduktív volt, de a burleszk határait súrolta.

Gyurcsány Ferencet továbbra is okos és jó szándékoktól vezérelt embernek véltem, de néhány hónapos hivataloskodása után jó politikusnak már nem tartottam. A fiammal értettem egyet, aki azt mondta róla, hogy Gyurcsány helyesen meglátja, ha egy téglahalomnak nem ott a helye, ahol van, azt is tudja, hogy hová kell áthelyezni, sőt még a kezdő lépéseket is megteszi az ügy érdekében, de nem tudja elintézni, hogy ott megjelenjenek azok az emberek, akiknek a műveletet végre kellene hajtaniuk, és a feladatot el is végzik. Lefordítva a politika nyelvére ez azt jelentette, hogy Gyurcsány tudta, hogy tenni kell az egészség, a cigányok, egyáltalán a szegénység ügyében, az elintézésnek azonban a közelébe sem jutott. A nagyszerű retorikai képesség nem segített az adminisztrálásban. Lehetek volna segítőtársai, de nemigen voltak. Mi több, az őszödi beszéddel kapcsolatban akadt „kiszivárogtató”, aki ha ezt pozitív hatásúnak vélte, akkor ostoba volt, ha meg nem, akkor bajkeverő, sőt áruló. A magam részéről becsültem az őszinte szót, de azt gondoltam, hogy egy politikus ilyen beszédet nem engedhet meg magának egy népes közönség előtt azzal a feltevéssel, hogy szavait titok övezi. Megint csak az volt a következtetés, hogy Gyurcsány lehet okos, lehet őszinte, de nem jó politikus.

Viszonylag sokszor találkoztunk, és én rendre előhoztam nemcsak neki, de másoknak is, méghozzá már-már mániákusan azokat a témákat, amelyeket nagyon fontosaknak tartottam, és nem láttam, hogy bármi történne értelmesen és elfogadhatóan a megoldásuk érdekében. Menüm első helyén a cigányok sorsa állt, amivel kapcsolatban minduntalan azt a választ kaptam, hogy a program kidolgozás alatt áll, sőt már ki is dolgozták. Ehhez képest alkalmam volt egy kormány közeli előadást végighallgatni a rádió valamely csatornáján, amit nem hogy egy falusi cigány asszony nem érthetett meg, de én sem tudtam, hogy mi a csodáról is van szó. Amikor azt hallottam, hogy a kérdést „alulról nézve” kell megközelíteni, elképzeltem a rántást kavará Sára asszonyt, aki azon morfondírozik, hogy

mi a fenét akarnak ezek „alulról” nézegetni? Mindent összevéve, a cigányok ügye egy jottányit sem ment előbbre. Egy alkalommal részletesen leírtam, hogy egy cigány lánynak vagy asszonynak a terhességtől, illetve a magzati kortól milyen felvilágosító és gondozó tevékenységre, ezt követően kötelező bölcsődei, majd óvodai ellátásra lenne szüksége ahhoz, hogy gyereke az iskolába ne hatalmas hátránnyal kerüljön be, és ne kelljen különleges, esetleg szeparált iskolába járnia. Ha az alapismeretek sikeres elsajátítása után elérhető, hogy ezek a gyerekek szakoktatásban vagy gimnáziumi képzésben részesüljenek, akkor cirka két generáció alatt megszűnhet a „cigány kérdés” kérdésnek lenni.

Az egészségügyhöz csak óvatosan mertem hozzászólni, mert hiányosak voltak az ismereteim. Abban biztos voltam, hogy a választott módszerek tévútra vezetnek, azt viszont csak sejtettem, hogy az egész kérdés feloldásához a biztosító (biztosítók) oldaláról kellene elindulni. Az 1930-as évek rendszerére jól emlékeztem, midőn a három oldalról befizetett összegek (a biztosított, a munkáltató és az állam együttese) elegendőek voltak ahhoz, hogy a biztosított minden problémájának megoldását fedezzék, és nem egyetlen, tehát monopóliumot élvező biztosító volt, hanem legalább négy, de lehetséges, hogy több is, amelyekről nem tudok (OTI, OTBA, MABI, MÁV). Ez sem volt tökéletes, mivel a falusi dolgozókra nem terjedt ki. Mindenesetre nem tudok arról, hogy valaha valaki vizsgálat alá vonta volna a kérdést, és előterjesztett volna javaslatokat. Nagyon valószínű, hogy a rengeteg beszéd az úgynevezett hálapénz megszüntetéséről nem vezethet eredményre a biztosítás ügyének megoldása nélkül.

Utóbb többször felhoztam a média kérdését, és ajánlottam, hogy hozzáértők tegyék vizsgálat tárgyává, hogy milyen feltételekkel maradhatnak meg a piacon a demokrata elkötelezettségű pártok és szervezetek. Míg a cigányok kérdésében legalább szavakban egyetértésre találtam, az egészségügyet

hümmögés kísérte, a média ügye azonban egyszerűen süket fülekre talált. Egy alkalommal, midőn értelmiségieket és szakmabelieket hívott össze egy MSZP-vezető, az illető úgy adta elő saját szövegét, mintha senki más nem is mondott volna semmit. Az elnökség részéről senki nem reflektált arra, hogy ideje lenne egy internetes felületről gondolkodni. Én még egy tudományos folyóirat indítását is értelmesnek véltem, amely pontosan azt célozta volna meg, hogy szakemberek és politikusok tehessék közre vizsgálati eredményeiket, elemzéseiket és ajánlásaikat. Itt vita is kialakulhatott volna. Mondanom sem kell, ez az idea demokratikus pártkörökben senkit sem érdekelt akkoriban. Ezt az érdektelenséget ráadásul semmivel sem tudom megmagyarázni, mivel mindenki ismerte a rádió, a televízió, az írott sajtó és az interneten megjelenő szövegek fontosságát, és tudott a modern média hatalmáról.

Visszatérek Gyurcsány Ferenchez. A 2006. őszi események után értelmiségi körökben távolról sem voltam egyedül, aki azt gondolta, hogy egy ilyen kudarcot követően a miniszterelnöknek le kell mondania. Egyik kollégám rámutatott arra is, hogy Magyarországon még a visszatérésre se igen lehet gondolni, hiszen ez még Bethlen Istvánnak sem sikerült. Többször is volt nálam megelőzően olyan vacsora, amelyen a Gyurcsány házaspár mellett néhány értelmiségi vett részt, és hasonló összejövetelre Gyurcsányéktól én is kaptam meghívást. Az utolsó ilyen alkalommal a népes asztal mellett pesszimista vélekedésemnek adtam kifejezést a kormány és személy szerint a miniszterelnök közeljövőjét illetően. Noha ezzel lényegében véve egyedül maradtam, azt nem tudtam, hogy hányan vélekednek hasonlóan, még ha ezt nyíltan nem is mondják ki. Az egyik részvevő mindenesetre alaposan megrótt, amikor már távozóban voltunk, vagyis ő biztosan nem osztotta nézetemet. Az is biztos, hogy maga Gyurcsány sem fogadta el a pesszimista forgatókönyvet, és valószínűleg máig sem hitte el, hogy a „visszatérésre” nincs esélye.

Sok szimpatizánst szerzett utóda, Bajnai Gordon, ám vélhetően jóval kevesebbet, mint ahogyan feltételezte. Személyesen akkor találkoztam vele első ízben, amikor egy szép emléktárgyat nyújtott át a köztársaság elfogadásának huszadik évfordulója alkalmából rajtam kívül még valami húsz-huszonöt embernek. Életemben először megkértem valakit, nevezetesen őt, hogy fogadjon. Néhány nap múlva a Parlament jól ismert szobájában voltam, és elismételtem mindazokat az aggodalmakat, illetve javaslatokat, amelyeket megelőzően már legalább egy tucatszor elmondtam másoknak. Most tűnik fel, hogy az oktatásról csak a cigányokkal kapcsolatban szólaltam meg, egyébként viszont nem is említettem. Ennek oka abban kereshető, hogy e téren még nem is gyülekeztek fekete felhők semmilyen szinten. Majd csak később észlelték az egyetemi felvételiztetők, hogy a középiskolából kibocsátott fiatalok tudása egyre gyatrább. Nos, az új miniszterelnök figyelmesen végighallgatott, jegyzetelt, és egy-egy kérdéshez megjegyzéseket fűzött. Nagyra tartottam, és tartom ma is a teljesítményét a hazai pénzügyek szanálása terén, de rosszmájúan mégis megjegyzem, hogy az általam felhozott témákban az ő hivatali ideje alatt sem történt előrelépés, és amikor néhány év múlva egy kerti partin találkoztunk, erre a beszélgetésre halványan sem emlékezett.

Új időszámítás kezdődik

Az Orbán Viktor által alakított első kormányalakítás azt az üzenetet hordozta magában számomra, hogy az aktív politikáláshoz ezt követően nem lehet közöm. Másfelől az ellenzék egyik csoportja sem vonzott, így hát mindenhol kimaradtam. Persze a politikából egyáltalán nem egyszerű „kimaradni”, mert minduntalan utolér, és így nézőként és szenvedő alanyként legalább jó lenne megérteni. Az első Orbán-kormány idején többnyire ez még nem is esett nehezemre. Volt

ugyan jele a korábban bejelentett centrális erő megteremtésére irányuló törekvésnek, vagyis egy önkényes rendszer kialakítására irányuló akaratnak, de a kormány egyelőre nem indított semmiféle hadjáratot, és meglehetősen toleráns volt a korábbi rezsim értelmiségi „holdudvarával” szemben. Személyesen sem volt okom panaszra. Ekkor nyertem el egy nagy összegű OTKA-pályázatot, a magyar delegációval elutazhattam Tajvanra, sőt még kitüntetést is kaptam. Az első sokk egy hivatalos aktus kapcsán ért. A minisztériumba kellett mennem valamilyen okmány, talán a rektori felmentésemet tartalmazó irat átvétele miatt, midőn Pokorni Zoltán miniszter átadott másoknak több kinevezést is. Betoppant a terembe, és mondanóját azzal kezdte, hogy mivel a szóban forgó iratokat a miniszterelnök írta alá, mindenki álljon fel, hogy megadja a miniszterelnöknek a kellő tiszteletet. E mondat hallatán nemcsak elképedtem, de megértettem, hogy hazámban új időszámítás kezdődött el.

A Fidesz második kormányzása idején azután valóban minden megváltozott. Eseményeket, tényeket nem idézek fel, részben azért nem, mert ezek háttere, célja, lezajlása tartalmaz bizonytalan elemeket, részben pedig azért nem, mert mások bőségesen megtették és megteszik ezt napjainkban is. Ehelyett néhány általános, elméleti síkon is tárgyalható kérdést vetek fel. Az első társadalompolitikai, a másik külpolitikai, illetve hatalompolitikai, a harmadik rendszertani kérdés.

Történelembe ágyazott kérdések

A jelenlegi kormány társadalompolitikájának középpontjában a klasszikus tőkés viszonyok kialakulásának elősegítése áll. Vagyonos felső réteg, széles középrétegek és dolgozó kisemberek tömege a megcélozandó képlet. Ezzel kapcsolatban egyesek „eredeti tőkefelhalmozást” emlegetnek, illetve a kormány tevé-

kenységét úgy írják le, mint „helyzetbe hozást”. Az utóbbi kifejezés leginkább azért pontatlan, mert nem csupán helyzetek kialakításáról van szó, de egyesek „behelyezéséről” is. Az „eredeti tőkefelhalmozás” azonban legfeljebb elvétve megy végbe, akkor ugyanis, amikor nem a vagyon nő, hanem a felhalmozott tőkét tőkeként működtetik. Annak idején a rablott értékek nagy része átalakult bányaművelésre, óriási agrártelepek működtetésére, ipari üzemek létesítésére, valamint a modern infrastruktúra hálózatának megalapozására. Kisvártatva mindennek nyomvonalán tömegével jelentek meg az iskolák. Ez történt Amerika-szerte, valamint azokban az európai országokban, amelyek rátették a kezüket a Föld nagy részére. Kivételt képezett Spanyolország, amely a kincseket főként háborús kiadásokra fordította. Jól ismerjük a folyamat gyászos velejáróit: az eredeti használók megfosztását földjeiktől, jogaiktól, sokak rabszolgasorba süllyesztését, mások tizennégy-tizenhat órás munkanapját, gyerekmunka bevezetését és így tovább. Kétségtelen, hogy ilyen szélsőséges következményekkel a jelenlegi „eredeti felhalmozás” nem jár együtt, az viszont nagyon ritka, hogy a „rablott vagyon” úttá, infrastrukturális beruházássá, termelőüzemmé alakulna át. A hazai új elit messziről sem hasonlít a gyáralapító, üzemeket működtető, ásványi forrásokat feltáró egykori tőkés elite.

A valahai tőkés működésre leginkább a korrupció emlékeztetne, csak hogy a korrupció nem volt tőkés találmány. Különböző formákban azóta létezik, mióta világ a világ. Mindig is teljesíteni kellett valamit az „udvar” – a fejedelem, a király, a császár, a kormány – számára, hogy az „udvar”, az aktuális hatalom birtokot, rangot, később koncessziót, adókedvezményt vagy valamilyen más előnyt biztosítson hívének. Többek között erre oktatta a fejedelmet Machiavelli, és a legkeményebb diktatúrának is megvoltak a maguk korrump haszonélvezői. A viszamaradó kérdés tehát abban áll, hogy e metódus milyen méreteket ölt, valamint abban, hogy a „megadományozottak”

fejtenek-e ki hasznos tevékenységet. Nos, a jelenlegi korrupcióra a hasznos tevékenység nem igazán jellemző.

A kérdés további elemét képezi az új középosztály ügye. Miért van rá egyáltalán szükség? A válasz egyszerű. Azért szükséges, mert a „rég” nem lojális, vagy nem eléggé lojális. Fontosabbnak tartják az oktatást, az egészséggondozást, a szociális ellátást a foci pályáknál, még akkor is, ha futballrajongók. Még egy megrendezendő olimpia kérdését is képesek hátrasorolni, akkor is, ha élnek-halnak az olimpiáért. A tudományok világában a teljes szabadság hívei. A művészetek körében nem kérnek „iránymutatást”. Rossz szemmel nézik a kormány által „helyzetbe hozott” dilettánsokat, fél-tehetségeket és akarnokokat. Vagyis: nem megbízhatóak. Kikre számíthat egy olyan rendszer, amely le akarja cserélni a közepet? Minden esetben a gyerekekre és a fiatalokra számított a múltban, és olykor átmenetileg sikerrel is járt. A fiatalok ezrei azonban manapság kritikusak, más ezrei meg külföldre távoztak a jobb megélhetés és a nagyobb szabadság reményében. A teljes őrsváltás, a nagy tömeg kicserélése tehát aligha sikerül.

Kérdés természetesen, hogy milyen rétegeket sorolunk be a középosztály fogalmába. Hozzá tartozik-e hűséges gázszerelő és az ugyancsak hűséges festő-mázoló? Mindegyikük nagy családi ház és kert tulajdonosa, mindkét családban van egy-két autó, a háztartás fel van szerelve minden elképzelhetővel, időnként elmennek pihenni, az egyik család nagy könyvbarát, és mindkettő megszerzi a megszerzhető információkat. Középosztálybeli ugyanakkor a tábornok, a főosztályvezető, a professzor, de még a miniszter is, hacsak nincs a háttérben egy nagy (eltagadott) vagyon. A hatalom dolga e rétegekkel kapcsolatban nyilvánvalóan más és más. Állami szolgálatban álló középrétegbelieket nem kell „megszelídíteni”, mivel maguktól is a hatalmat szolgálják, illetve könnyű megszabadulni a „rég” rendszer szolgáitól, hogy saját szolgálatait ültessenek a helyükre. Nehezebb, de nem lehetetlen margóra szorítani

és elhallgattatni a média kritikus csoportjait. Kényes dolog megtámadni a tudományos élet éllovasait, inkább alternatív intézmények felállításával és segítségével lehet őket megfigyelmezni, és ez nem feltétlenül sikerül. A legnehezebb mindezenre a független alkotókkal, művészekkel, előadókkal elbánni.

A másik kérdés, amely a külpolitikán túl az egész politikát és propagandát uralja, az úgynevezett migránsok által támasztott veszedelem. A mai szóhasználatban menekült az, akinek az életét háború, felkelés, zavargás stb. fenyegeti, és migráns az, aki csupán a jobb megélhetés kedvéért hagyja el a hazáját, és akar eljutni a legfejlettebb európai tőkés országok egyikébe. A hazai irányadó fórumokon megszólalók azt a benyomást keltik, hogy ez a „népvándorlási” hullám legalább olyan veszélyeket hozhat ránk, mint annak idején a tatárjárás hozott. Nem történész feladat megoldást keresni olyan problémára, amelynek a kulcsát Európa egész politikai és értelmiségi mezejében hiába keresi. Dolga lehet azonban, hogy felmérje a történeti tapasztalatokat, amennyire az egyáltalán lehetséges.

Az első történeti ismeret abban áll, hogy az emberek mindig vándoroltak. Bevándoroltak Európába, Ausztráliába, a Csendes-óceán szigeteire, Amerikába. Ázsiában élnek őslakosok, de Ázsián belül nagy volt a mozgás, és megjelentek máshonnan érkezők is. Afrika az egyetlen őshaza, ahová csak arabok, törökök, a Török Birodalom vegyes eredetű alattvalói, illetve viszonylag kevés európai, kínai, indiai, maláj vándorolt be. Európában alig él őslakos, a többiek Ázsiából érkeztek. Elsőként a skandinávokról tudunk, akiket a különböző germán törzsek, őket a szlávok követték. A magyarok is bevándorlók voltak, hogy azután másokat fogadjanak be. Az emberek vándoroltak gyalog, tutajon, csónakban, ló- vagy teveháton, mikor mi adott. A vándorlást két elementáris tényező éllette: az emberek menekültek más csoportok elől, illetve jobb megélhetési viszonyokat kerestek. Vagyis egyszer menekültek, máskor migrán-

sok voltak. Rendszerint volt egy élenjáró, kizárólag fiatal férfiakból álló harcos csoportjuk, amelyet a nők, öregek, gyerekek tisztes távoból követtek. Később hozzájött ehhez egy harmadik hajtóerő. Másokat akartak kifosztani vagy tartósan leigázni, hogy dolgozzanak és fizessenek nekik. Az utóbbiak körébe sorolhatjuk Attilát és hun (vegyes etnikumú) seregét, azután az arab, majd a tatár inváziókat, valamint a Török Birodalom terjeszkedését.

E vándoroknak, ideértve a hódítva vándorlókat is, volt saját szervezetük, vezetésük, fegyverzetük és eszközük a menetelésre, egyáltalán a helyváltogatásra. Voltak olyan vándorló törzsek is, amelyek kizárólag vízi eszközöket használtak, amelyeket maguk állítottak elő. Úgy tűnik, hogy ezeket a vándorokat nem lehet azonosítani a mostani vándorló tömeggel, mivel az utóbbinak nincs szervezete, nincs vezére, számos gyerek és nő vegyül bele, nincs látható fegyverük, nem vívnak csatákat és szervezeten nem fosztogatnak. Az életét és családját féltő menekült egyébként elég bajos elkülöníteni azoktól, akik „csupán” jobb megélhetést keresnek. Afganisztánban például nem dúl nyílt háború, mindazonáltal mindenki veszélynek teszi ki magát, ha nem kedveli a rendszeresen gyilkoló tálibokat. Leölhetik a nyílt utcán azt a nőt, aki nem fedi el magát tetőtől talpig, bárkit, ha iskolába akarja járatni a lányát, vagy ellenzéki hírbe kerül. Ha ilyes valaki elhagyja a hazáját, vajon menekült vagy csak a jobblét gondolata vezérli, hogy megtegyen ezer kilométereket. Mindenesetre e vándoroknak van annyi eszük, akár menekültek, akár migránsok, hogy a szegénységet ne valamilyen másfajta szegénységgel próbálják felváltani, hanem a legfejlettebb országokat célozzák meg.

Aligha vitás, hogy a vándorlási hullám megkönnyíti a terroristák dolgát, ha Nyugat-Európában akarnak végrehajtani merényleteket. Belevegyszerülhetnek a tömegbe, a gyilkosságok elkövetésére használt eszközöket viszonylag könnyen beszerezhetik, a modern technika segítségével működtethetnek há-

lózatokat, tarthatják a kapcsolatot közel-keleti vezetőikkel stb. A terrorizmus mint politikai eszköz kétségtelenül széles hullámokat ver, sokkal többen vesznek részt benne, mint bármikor korábban, és az általuk meggyilkolt emberek száma is messze meghaladja azt, amelyet bármely korábbi terrorista vagy terroristacsoport valaha is elért. Mindazonáltal kiszemelt „ellenségek” meggyilkolása nem a muszlim terroristák „találmánya”. Politikai okokból gyilkoltak már meg orosz cárt, francia köztársasági elnököt, magyar miniszterelnököt, jugoszláv királyt, számos amerikai elnököt (legutóbb J. F. Kennedyt), továbbá befolyással rendelkező embereket, politikusokat a világ minden táján. A mai terror megkülönböztető jegye a kiterjedtség, a hálózatépítés és a fejlett gyilkoló eszközök alkalmazása. Az utóbbiakat valakik nyilvánvalóan rendelkezésre bocsátották és bocsátják, illetve finanszírozzák.

Megoldás? Maradhatunk egyelőre abban, hogy nincs megoldás, és abban, hogy az áradat esetleg csitul, de nem apad el. Sokan reménykednek Törökország segítségével némi európai anyagi támogatás, valamint a török állampolgárookra vonatkozó vízumkényszer megszüntetése árán. Felmerül azonban a kérdés, hogy vajon a kereszténység elszánt európai védelmezői nem tudják, hogy a török lakosság zöme ugyanolyan muszlim hitű, mint a menekültek és migránsok nagy része? A török elnök terroristáknak nevezi és tekinti a katonatiszteknek egész csapatát, akik puccsot szerveztek ellene, és a „bűnüldöző” apparátus lázasan keresi több ezer segítőjüket, vagy a velük egyetértőket. Ha Törökországban ennyi a terrorista, már ha az elnöknek igaza van, akkor mit is szeretne elvárni Európa? Reménykedni lehet abban, hogy a közel-keleti ellentétek elcsitulnak, ki lehet egyezni, és az élet arrafelé visszakerül a normális kerékvágásába. Ennek azonban vajmi kevés jele mutatkozik. Ha a vallási kérdéseket firtatjuk, arra az eredményre jutunk, hogy a szunniták és a síiták a Krisztus utáni hetedik évszázadtól kezdve mostanáig nem tudtak megbékülni egymással.

Ugyan mi hatalmaz fel arra, hogy elhiggyük, a huszonegyedik század magával hozza a bölcsességet. Abba a reménybe is belekapaszkodhatunk, hogy a három érdekelt nagyhatalom összefogva rendet teremt. Ám magától kínálkozik a kérdés, hogy ezt az összefogást eddig vajon miért nem valósították meg? Azért nem, mert az érdekeik egymás ellenében is hatással vannak a cselekvésükre.

Vajon falak építésével meg lehet-e állítani a menekülthullámot? Ismételten csak azt mondhatom, hogy a történelemből nem ismert egyetlen olyan fal sem, amely tartósan ellent tudott volna állni egy nagyobb rohamnak. A kínai fal feltartóztatott néhány kisebb északi törzset, de mit sem ért a mongolok és a mandzsuk ellen. A rómaiak falai mintha csak nem is lettek volna, mert a „barbárok” könnyen belül kerültek, és még a hadseregben is vezető pozíciókba jutottak. A Maginot-vonalat megkerülték, a náci német kormány által kiépített nyugati falat áttörték. Jelenleg csak egy nagy tömeget kellene a falaknak feltartóztatniuk, ám a nagy tömegnek fegyverek nélkül is nagy a súlya. Az amerikai elnök mindenestre impozáns falat épít az Egyesült Államok déli határán, ahhoz hasonló erőrendszer kialakítására azonban számos európai ország nem képes, de talán még elviselhetőnek sem tartaná. Együtt járna ugyanis a vízumok, vámok stb. visszaállításával, felmerülne a közös valuta kérdése, vagyis Európa visszatalálna a sokat emlegetett „szuverén nemzetállamok” korába.

Szuverén nemzetállam. A történelemben évezredekken keresztül nem ismerték sem a „nemzet”, sem az „állam” fogalmát, szuverén viszont egyedül az uralkodó volt, de a fogalmat reá nézve sem használták. A magyar nyelvben ismerték a nemzet, nemzetség szavakat, de ezen egy nagycsaládot és annak oldalágait értették. A szuverén állam képlete csupán a tizenharmadik században kezdett kialakulni, és csak a nagy „nemzeti ébredés” korában, vagyis a tizenkilencedik század derekától lett belőle „nemzeti szuverenitás”, ami egybeesett az állam nélküli

etnikumok ama törekvésével, hogy elismertessék függetlenségüket, adott esetben, ha szét voltak darabolva, úgy az egységüket, és jogukat az önálló, „szuverén” állam kialakítására. Mivel ezt akkoriban nem sikerült elérniük, mind jobban felértékelődött a „nemzet” fogalma, és mivel ez ellenreakciókat is kiváltott, Európát elöntötte a nacionalizmus. Ekkoriban, vagyis a tizenkilencedik század második felében jutunk el a „szuverén nemzetállamokig”, illetve oda, hogy ezt minden közösség vindikálja magának. Ekkoriban terjed el a vízumkényszer intézménye, és bármiként is esküszik egy-egy állam a szabadkereskedelem jogára, gyakorlatilag egyre növelik a vámokat. A szerb és a román „nemzetállami” követelések már 1848–1849-ben körvonalazódtak. Magyarország déli határán a szerb igények jócskán túlmentek azon a határon észak felé, mint amit majd a trianoni békeszerződés fog előírni, a román követelés pedig megközelítette a trianoni határt. Ha a nagyhatalomnak nevezett, mindenképpen erős hadsereggel (flottával) rendelkező államok nem avatkoznak be a folyamatba, e törekvések aligha vezetnek világháborúra. Mivel azonban mindegyikük ki akarta venni a részét a nagy osztozkodásból, vagy legalább meg akarta akadályozni, hogy mások túlságosan jól járjanak, a sok tévedés, félreértés kavalkádjából fatálisan kibontakozott az első világháború.

A szuverén nemzetállamiság első gyümölcse tehát a világháború volt. Az emberáldozatok száma valahol a húszmillió körül járt, amihez hozzájött még a gyilkos influenza áldozatainak máig ismeretlen száma, valamint a Távol-Keleten meghaltak, akiket soha senki nem számolt össze. Egyes övezetekben hatalmas volt az anyagi veszteség is. A legnagyobb kár abból származott, hogy a győztes államok nyakig eladósodtak, amit azután a vereséget elszenvedő országokkal próbáltak kifizettetni. A nemzetállamiság jegyében születtek meg a végzetes békeszerződések is, amennyiben mindenki nemzeti követelését igyekeztek kielégíteni, kivéve a veszteséket, vagyis

a nemzeti szempontot csak a győztesek, illetve a győztes oldalra állók esetében alkalmazták, de a nemzeti eszme jegyében lehetővé tették, hogy egyes kisállamok oly mennyiségű idegen etnikumú alattvalót szerezzenek, amely már kizárta a nemzeti jelleget. Még a cseheket és a szlovákokat sem lehetett (ma sem lehet) azonos népnek tekinteni, de az új Csehszlovákia befogadott közel hárommillió németet és egymilliónál több magyart is. A délszláv államról ne is beszéljünk, amelyben még a vallás, az írásmód, a nyelv is tarka volt. Lengyelország bekebelezett mintegy ötmillió ukránt és mintegy másfél millió német ajkú állampolgárt (az utóbbiak nagy része elmenekült a második világháború végóráiban), Romániának jutott több mint másfél millió magyar, hatszázezer német, negyvenháromezer szerb és egymillió-háromszázezer zsidó, akik kisebbségnek számítottak ebben az országban. Ez történt tehát a nemzeti igazság nevében az egyik oldalon, vagyis az, hogy a soknemzetiségű Ausztria–Magyarország helyén megszületett négy soknemzetiségű állam. A másik oldalon az önállóvá, és valóban nemzetállammá karcúsított Magyarország elvesztette a magyar nyelvű lakosságának több mint egyharmadát, és őket szétszórták Csehszlovákia, Jugoszlávia és Románia között. Egy kevés még Ausztriának is jutott. Nem nagy csoda, hogy ebben az országban nem működött egyetlen olyan párt és szervezet sem, amely ne kiáltott volna revízió után.

Szuverén nemzetállam, Németország robbantotta ki a második világháborút, amely már háromszor annyi halottal zárult, mint az első, ismét figyelmen kívül hagyva az ázsiai áldozatok tekintélyes részét. Ugyanez az állam szervezte meg a koncentrációs- és haláltáborokat, gyilkolt meg több millió zsidó és zsidó eredetű ember mellett cigányokat, betegeket, szektatagokat, szexuális „tévelygőket”. Nemcsak azok az országok váltak romhalmazzá, amerre a Wehrmacht kemény küzdelemre kényszerült, de maga Németország is a kegyetlen (nem ritkán értelmetlen) bombázások következtében, Japán-

ban pedig két város civil lakossága szenvedte el militarista, nagyravágyó vezetőik bűneiért a büntetést.

Egyébként a háborúk és válságok kiküszöbölésének lehetősége régóta foglalkoztatta a gondolkodókat, és az 1929-ben elkezdődött nagy válság idején az egységes Európa, illetve Közép-Európa gondolata valóságos divatot teremtett. Magyar szerzőt is bőven lehetne említeni, de csak egyiküket idézem, Teleki Pált, akiről nem lehet mondani, hogy kacérkodott volna liberális eszmékkel. 1931-ben jelentetett meg egy hosszabb cikket a *Magyar Szemlében*, ahol kifejti, hogy Európa egységsülése természeti, tehát elkerülhetetlen követelmény, és csak az kérdéses, hogy ezt a lépést az európaiak megteszik-e kellő időben. Ezzel kapcsolatban kitér a szuverenitás kérdésére is, és leszögezi, hogy ez a lépés a szuverenitás korlátozásával jár együtt, majd ehhez hozzáteszi: „...ki áltatja magát még ma abban, hogy a tényleges hatalmi viszonyok nem tették volna meg ezt régen, úgy politikai, mint gazdasági téren?” Megállapítja Teleki azt is, hogy a szuverenitás csökkenése nemcsak a kis államok esetére áll, de a nagyok is ezzel néznek, sőt már a múltban is ezzel néztek szembe. Az ex- és leendő magyar miniszterelnök tehát eltemette a „szuverén nemzetállamot” több mint nyolcvan évvel ezelőtt. Hasonlóan vélekedett egy másik ex-miniszterelnök, Bethlen István is, aki azonban hozzátette, hogy előfeltételnek véli a békeszerződések durván igaztalan intézkedéseinek kiküszöbölését. A kérdés végül is abban áll, hogy vajon érdemes-e mindezek után a nemzetállami szuverenitásról fantáziálni?

A nemzeti szuverenitásnak van még egy ugyancsak kényes aspektusa. A nemzetközi jog szerint szuverén minden olyan állam, amely elismerést élvez, jogosult belépni nemzetközi szervezetekbe és joga van nemzetközi szerződéseket kötni. E definíció szellemében Magyarország Kádár János országlásának nagy részében szuverén nemzetállam volt, holott tudjuk, hogy Moszkva tartotta járószalagon, és mozgásszabadságát

korlátozták még a vele hasonló státusban lévő „népi demokratikus” államok keményvonalas képviselői is. Az 1960-as években tervezett reformintézkedéseket *viribus unitis* [egyesült erővel] e tábor akadályozta, és emiatt eleve nem is lehetett sikeres. Ehhez természetesen a hazai keményvonalasok is besegették.

Mindazonáltal az a gondolat, miszerint minden nemzeti egységnek, vagyis azonos nyelven beszélő, író, azonos kultúrával rendelkező entitásnak joga van saját állam működtetésére, lehet akár felemelő gondolat is. Csakúgy, miként tiszteletre méltó és követendő az a követelmény is, hogy a többségi állam keretében élő kisebbségek nyerjenek valamilyen autonómiát, illetve a kisebb egységek (régiók, települések) maguk döntheszenek saját ügyeikben. Csakhogy a nemzetállamiság jegyében olyan soknemzetiségű államok keletkeztek, amelyek politikai vezetőrétegének eszébe sem jutott a kisebbségi és a helyi autonómiák biztosítása, elismerése. Csehszlovákiában még a testvérnek nevezett szlovákok sem jutottak szóhoz, nemhogy a magyarok élveztek volna jogokat. Jugoszlávia történetének nagy részét végigkísérte az alkotórészek közötti háborúskodás. Mindez majd oda vezetett, hogy Csehszlovákia békésen, Jugoszlávia háború és öldöklés árán felbomlott. Számos új, ezúttal etnikailag többnyire homogén „nemzetállam” keletkezett, ami által azonban távolról sem oldódott fel minden feszültség. Szlovákiának és Romániának például máig jelentős a magyar kisebbsége, és a jogaik sincsenek rendben, ám van magyar kisebbség Szerbiában és Szlovéniában is. Magyarország egyetlen elvesztett polgárát sem nyerte vissza, miközben Románia máig jelentős létszámú vegyes kisebbséggel rendelkezik minden szorgalmasan végrehajtott románosítás, a német ajkúak nagy részének „eladása”, a zsidók emigrációba segítése vagy kényszerítése ellenére.

Mindezen túl felmerült két olyan probléma Európában, amelyek nem oldhatóak meg nemzeti alapon. Megoldhatatlan

a menekült/migrációs hullám kérdése, valamint a nemzetközi terrorizmus elleni hatékony fellépés. Az előbbi, igencsak súlyos problémáról már volt szó, és a reáliák korábbi szemrevételezéséhez csak egy szempontot fűzök hozzá. Ha nem jön létre az európai államok szoros, egyeztetett eljárási módja, minden ok megvan rá, hogy féltsük az európai kultúrát. Mindenesetre jó tisztáznunk, hogy ezen mit is értünk. Legtöbbször, legalábbis hazánkban, azt halljuk, hogy ez a kultúra a kereszténységben áll. Kétségtelen, hogy az európai lakosság nagy többsége valamely keresztény egyház híve, vagy formális tagja, és az is tagadhatatlan, hogy a vallásnak jelentős kohéziós ereje van, vagy legalábbis lehet, ám ez legkevésbé éppen Európára nézve áll. Mindemellett emlékeztetek arra, hogy az összetartó erőt nem kizárólag a vallás képviselheti. Kínában például számos vallás között oszlik meg a lakosság, az állam mégis egységes és erős. Mondhatjuk, hogy ezt a diktatúra biztosítja, csakhogy a demokratikus berendezésű Japánban vagy Új-Zélandon ugyanez a helyzet. Az európai kultúra számos további forrásból merített, amelyeket magába fogadott. Eltanulta a latin betűket, sok vonatkozásban követte a római jogot, a zsidóktól átvette az Ószövetséget és az araboktól az arab számjegyírást. Miután ráleltek a görög kultúra által hátrahagyott szellemi vagyoni részére, olvasmánnyá és ötletgazdává vált Arisztotelész, hogy azután a görög dráma adjon ihletet európai szerzőknek. Európát tehát nem egyedül a kereszténység határozta meg kulturálisan, és annál is kevésbé, mivel a kereszténység kebelén is keletkezett többféle változat, és ezek egymás között éles szellemi és időnként nem csupán szellemi harcot vívtak. Az európai kultúra több szálból összeshőtt, integrált kultúra, és ki tudja, talán éppen ebben áll az ereje.

Az európai kultúrának van még egy megkülönböztető sajátossága, amelyet – Észak-Amerika kivételével – másuttal csak az imitálás formájában találni meg. A liberalizmusnak volt egy olyan találmánya, amely – ellentétben más kezdeményezései-

vel – hosszú életet élt meg, és ma is irányadó. Korai liberális gondolkodók találták ki, hogy a hatalmi szférát fel kell darabolni, és egymástól függetlenné kell tenni. Ez ugyanis az egyetlen védelmi eszköz minden abszolutizmus, önkényuralom, diktatúra ellen. Választott törvényhozásnak kell megszavaznia a törvényeket, amelyeket a végrehajtó hatalom alkalmaz, megvalósít, és a bírói hatalom, az igazságszolgáltatás dönt a vitás kérdésekről, illetve ítélezik a törvénysértők felett. A liberális gazdaságpolitika, amely szerint a gazdaság eligazítja önmagát, és a dolgaiba senkinek és legfőképpen az államnak nem szabad beleszólnia, régen megbukott, még akkor is, ha időről időre mindig akad valaki, aki szeretné feltámasztani. Az egyén, minden egyén szabadságáról, egyenlő bánásmódban részesítéséről szóló tanítást annyi liberális kormány szegte meg, ahány csak szembekerült valamilyen széles körű népi elégedetlenséggel, és igencsak ritka volt az a bíróság, amely egy nagy úrral szemben az alárendeltjének adott igazat. A liberálisok majd csak a második világháború idején, illetve azt követően lettek demokraták. Mindazonáltal az államhatalomról kidolgozott elveik mindvégig érvényesek voltak, és azok is maradtak. Többek között ezt is meg kellene védeni.

Elég világos, hogy mitől is kell megvédeni ezt az integrált, európai kultúrát, beleértve a színes nemzeti sajátosságokat is. Meg kellene védeni attól, hogy túlvállalja magát, és a befogadásban odáig menjen, ahol már a beillesztés esélye kétségessé vagy lehetetlenné válik. Ezt a hibát a nyugat-európai országok egyszer már elkövették. Boldogan befogadták a lakosságuk számára nem kívánatos munkát elvégző, olcsó bevándorló munkaerőt, majd az egykori gyarmatokról érkező embereket magukra hagyták. Az első generáció tagjai még boldogok voltak, hogy egyáltalán van munkájuk, és fedél is van a fejük felett, ám a második és főleg a harmadik generáció szeretne kitörni a gettóból. Nem véletlen, hogy a terrortámadásokat végrehajtó fiatal muszlimok jó része ezekből a körökből kerül ki. Mind-

azonáltal léteznek máshonnan jött és más indítéktól vezérelt terroristák is, de bármerről is érkezzenek, meg kell fékezni őket. Attól tartok, hogy a harcos terrorista fiatalok távolról sem a Korán, vagyis a vallás szellemében cselekednek, hacsak az utóbbi időkben nem született egy átírt Korán, amelyre Mohamed nemigen ismerne rá. Mindenesetre a megfékezésük nem lehetséges másként, mint az erre illetékes európai (amerikai és más) szervek szoros együttműködése által.

Ha ehhez még hozzágondoljuk, hogy Európa a gazdasági versenyben közösen alkot esélyes résztvevőt, továbbá, hogy megvédeni is csak együttesen képes magát, valamint, hogy csak a közös valuta tud befolyást gyakorolni a pénzpiacra; ki kell mondanunk, hogy az európai államok szoros együttműködésre ítéltettek. Felsorolhatjuk az Európai Unió tíz vagy ennél több hibáját, de nem felejtethjük el, hogy a jugoszláv belháború kivételével Európa hetven éve nem háborúzott, polgárai minden formalitás nélkül juthatnak el bármely tagországába, és az Unió nagy részén pénzt sem kell váltaniuk. Még valami, amit nem hagyhatunk ki a számításból. Az Unió pénzügyi szempontból úgy működik, hogy a magas bevétellel rendelkező államok befizetnek egy alapba, amelyből az Unió illetékesei különböző összegeket juttatnak az elmaradottaknak, hogy segítsék a felzárkózásukat. Ilyen konstrukciót a világtörténet egyáltalán nem ismer, mivel még a Marshall-segély egy részét is vissza kellett fizetni. Az uniós pénz azonban ingyenes ajándék. Ha a felzárkózási lehetőséget a jelen generáció elpazarolja, ne számítson hálás utókorra.

Ide kívánczik még egy pótlólagos kérdés, amely nem történeti, hanem a jelen aktuális rendszertani kérdése. Miután a Szovjetunió belső rendje összeomlott, és levált az orosz magról a birodalom számos része, a legtöbb elemző azt gondolta és terjesztette, hogy a jövőben minden világméretű hatalom egyetlen állam kezében összpontosul, vagyis a világrendszernek egyetlen pólusa lesz. Nem sok időnek kellett

eltelni, hogy kiderüljön, miszerint megjelent Kína a hatalmi térképen, Oroszország zsugorodott ugyan, de továbbra is befolyással rendelkezik, sőt az Európai Unió továbbra is olyan tényező, amely komoly befolyást tud gyakorolni a világ hatalmi viszonyaira és eseményeire. Ami az Egyesült Államokat illeti, most mintha vissza akarna vonulni néhány fontos korábbi nemzetközi kapcsolatától, elkötelezettségétől, és valamiféle fél-izolált állapotba szeretne kerülni, miközben kizárná, korlátozná és szigorúan ellenőrizné a bevándorolni igyekvőket. E problémának mégis vannak történeti előzményei. Az Egyesült Államok elnökei és adminisztrációja többször is kísérletezett azzal, hogy izolálja magát a világ gondjaival szemben, saját maga vonja meg befolyási övezetének határait, ahová viszont senki sem teheti be a lábát. Ez a kísérlet azonban többször is elvérzett. Megbukott, amikor az Egyesült Államok 1917-ben hadba szállt, és 1941 végétől kezdve, amikor megint csak hadba szállt, azután döntő szerepet vállalt a háború utáni helyzet elrendezésében, segítséget nyújtott az európai feltápaszkodáshoz és így tovább. Egyszóval, lehet éppen kísérletezni egy izolacionista vagy fél-izolacionista politikával, ámde kérdéses, hogy ez meddig tarthat ki. Ami viszont a bevándorlást illeti, mindenki tudja, hogy az Egyesült Államok a bevándorlók és az erőszakkal behurcoltak országa. Ha egy elnök kitalálná, hogy mindenki távozzon országából, akinek a felmenői bevándorlók, illetve behurcolt afrikaiak voltak, úgy csak a túlélő indiánok kószálnának a területen, és vélhetően neki magának is távoznia kellene.

MI VÉGRE?



Valahol itt tartunk, a világméretű felbolydulás és bizonytalanság kellős közepén. Egyénileg viszont nem tudjuk, hogy miért is születünk meg, miért éppen ott és akkor, ahol és amikor. Szüleink tehetnek róla valamelyest, még ha nem is volt feltétlen céljuk a gyereknemzés, hanem az csak úgy véletlenül esett meg, de arról már biztosan ők sem tehetnek, hogy milyen géneket örököltünk tőlük és a réges-régi ősöktől. A csecsemőknek semmi közük ahhoz, hogy Budapesten, Józsan, Kairóban, Timbukuban, Limában vagy éppen az eszkimók világában látják meg a napvilágot, és nem tehetnek arról sem, hogy a szüleik dúsgazdagok vagy nyomorban tengődnek. Jöhetnek százával, ezrével világmegváltók, hirdethetik az egyenlőséget, vagy szerényebben az egyenlő esély követelményét, a valóságban az emberi világban az egyenlőség kizárt, és nem létezik egyenlő esély sem. Legfeljebb a jogrendszerben, és ha ott érvényesül, az már valamelyest megnyugtató. A legtöbb, amit egy politikai adminisztráció megtehet, annyi, hogy igyekszik csökkenteni az egyenlőtlenségeket, a nyomor megszüntetésére törekszik, korlátozza az elszegényedést. Ha megteszi, biztosan jót tesz mindenkinek, mert korlátozza a mély elégedetlenség elburjánzását, és ezzel együtt újabb felfordulások esélyét is. Az emberek életminősége kérdéséhez azonban még ebben az esetben sincs az „igazságnak” semmi köze.

Ám ha már bármiként is itt vagyunk a Földön akaratunk ellenére, miért kell innen, ugyancsak akaratunk ellenére eltá-



voznunk? Nem véletlen, hogy e végső aktust a legtöbb vallás és régi gondolkodó igyekezett eltüntetni valamilyen élet utáni élet feltételezése jóvoltából. Eljön a végítélet, midőn a felső hatalom a jókat befogadja, a rosszakat tisztítótűzbe utalja, a gonoszokat pedig elűzi a pokolba. Egy másik felfogás szellemében a jók Allah közelébe kerülnek, és ott minden kényelemben, ételben, italban stb. részesülnek. A harmadik szemlélet szerint a lélek nem hal meg, hanem vándorol, és csak egy áramlat hirdeti, hogy a lélek belesüllyed a semmibe, a nirvánába. Az utoljára említett kivétellel mindegyik tanítás vigasz a halállal szemben, és kifejezi, hogy az emberek, kivételes eseteket leszámítva, nem akarnak meghalni. Kivétel lehet a súlyos és nagy kínokkal küzdő beteg, az életben mélyen csalódott, élvezetet nem lelő öngyilkos, vagy akár egy olyan ember, akinek kimerült az energiája. Az emberek általában nem akarnak meghalni, és ezért nem véletlen, hogy vigaszként felépítették a túlvilág ilyen vagy olyan képét. (Egyébként hasonló okokból születnek meg a „védelmezőkről” szóló, valamint a „kiválasztott” népről,

nemzetségről szőtt történetek, és a feltevés, amely szerint szenvedéseikért nem ők maguk, hanem mindig mások a felelősek.)

Nekem nincs e vigaszokban részem. Be kell érnem azzal, hogy „ennyi volt”, és csak saját magammal tudok elszámolni, hogy vajon ezt az „ennyit” hogyan használtam fel. Felhozhatom védelemként, hogy nem maradtam magamra, mert van két gyerekem, négy unokám, négy dédunokám, és java részük körülöttem és segítségemre van. Más kérdés, hogy ezt vajon ők miként könyvelik el. Az életem tele volt reményekkel, mérsékelt sikerekkel, valamint a reményekhez mérten súlyos csalódásokkal. Volt benne tévedés és rossz, elhibázott lépés is. Mit mondhatok egyáltalán? Talán annyit, hogy az örökbe kapott adottságokat legalább igyekeztem hasznosítani. Jelent-e mindez valódi hasznot, azt csak mások tudják megmondani.



X 254069

Ormos Mária

*történész, a pécsi Janus Pannonius Egyetem
volt rektora,
emeritus professzor, az MTA tagja
könyvei*

- Az 1924. évi magyar államkölcson megszerzése (1964)
Merénylet Marseilles-ben (1968; 1984)
Franciaország és a keleti biztonság (1969)
A Matteotti-ügy (1973)
Európai fasizmusok (Incze Miklóssal) (1976)
Padovától Trianonig (1983)
Mussolini (1987; 2000)
Nácizmus – fasizmus (1987)
„Soha, amíg élek”
(Az utolsó koronás Habsburg puccskísérletei 1921-ben)
(1990)
„Civitas fidelissima” Népszavazás Sopronban 1921
(1990; 1999)
From Padua to the Trianon. 1918–1920 (1990)
Hitler (1994; 1997)
Magyarország a két világháború korában (1998)
Európa a nemzetközi küzdőtéren (Majoros Istvánnal)
(1999; 2003)
Egy magyar médiavezér: Kozma Miklós I–II. (2000)
Hitler élete és kora (2003)
A történelem és a történettudományok (2003)
A gazdasági világválság magyar visszhangja (2004)
A történelem vonatán (2005)

Magyarország a két világháború korában (1914–1945)

(2006)

Közép-Európa – Volt? Van? Lesz? (2007)

Hungary in the Age of the Two World Wars (2007)

Politikai eszmék, politikai gyakorlatok a 20–21. században

(2009)

A katedrától a halálsorig: Ágoston Péter 1874–1975

(2011)

Van-e történelem? (2012)

Múlt a jelenben (2013)

A Föld felfedezése és meghódítása. Nyugat-Európa

a csúcson (2016)

Ormos Mária történész, a pécsi Janus Pannonius Egyetem volt rektora, emeritus professzor, az MTA tagja ebben a könyvében sorra veszi, hogyan alakult az élete a történelmi események sodrában. Felidézi gyermekkorát, a második világháború megpróbáltatásait, egyetemi éveit, az '56-os eseményeket, majd leírja, hogyan próbált talpra állni a megtorlások után, miként tört ki az értelmiségi robot szerepköréből és kezdett dolgozni a Történettudományi Intézetben. Életútja a Pécsi Tudományegyetemen folytatódott, ahol három cikluson keresztül töltötte be a rektori tisztséget. Részletesen szól e tevékenységéről, s mindközben megidézi kollégáit, barátait és partnereit. Természetesen megemlékezik az általa művelt mesterségről is, és nem hiányozhat a könyvből politikai szerepvállalása sem. Saját életútját követve igyekszik tekintetbe venni mindazt a helyi, országos és világtörténeti eseménysorozatot, amely kitöltötte az általa leélt rövid nyolcvanhat évet. Nos, mondhatjuk, hogy ez a könyv a lehetetlent célozza meg, noha tudni való, hogy ami lehetetlen, az is marad. A kísérletnek mégis lehet némi tanulsága.

KOSSUTH KIADÓ

www.kossuth.hu

e-mail: kiado@kossuth.hu

3490 Ft



9 789630 988421